SAMBODHI 1975-76 G.K.V.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

113045

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

SAMBODHI
Vol. 4 1975-76 Nos. 3-4

Special issue to celebrate 2500th year of Nirvāṇa of Bhagavān Mahāvīra

RT-0590
31/3/72

L. D. INSTITUTE OF INDOLOGY AHMEDABAD 9

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Editors : Dalsukh Malvania ● Dr. H. C. Bhayani

CONTENTS

	Page
A Study of the Jaina Theory of Knowledge —On Matijñāna in the Sabhāṣya Tattvārthasūtra **Yenshō Kanakura**	1
On the Etymology of 'Puggala or Poggala' **S. M. Shaha**	11
Jaina Concept of Siddhas **Suzuko Ohira**	17
An Old Version of the Jaina Rāmāyaṇa **J. C. Jain**	22
On the Eighteen Deśī Languages **B. K. Khadabadi**	30
Apabhraṁśa Forms in the Vasudevahiṇḍī **K. R. Chandra**	34
Dhātupārāyaṇa — A Review Note **J. M. Shukla**	40
Bhoja's S'ṛṅgāraprakāśa — Prakrit Text Restored **V. M. Kulkarni**	44
About a forgotten Grammarian Dhanapāla **Smt. Neelanjana S. Shah**	63
The 'Nāgabandha' and the 'Pañcāṅgavīra' Ceiling **M. A. Dhaky**	79
Nāgadā's Ancient Jaina Temple **M. A. Dhaky**	83

Cont. Title Page 3

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

113045
Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
113045

A STUDY OF THE JAINA THEORY OF KNOWLEDGE -ON *MATIJÑĀNA* IN *THE SABHĀṢYA TATTVĀRTHĀDHIGAMASŪTRA*

Yenshō Kanakura

The *Tattvārthādhigamasūtra* (the rest abbreviated as *T.S.*) of Umāsvāti which has just been translated into Japanese with notes in the previous chapter gives a general outline of the doctrines of Jainism. From the translated text alone it is difficult to grasp its meaning as the style of *sūtra* aims at the tersest possible expression, thus the explanatory notes were attached to the individual *sūtras* for clarifying the purport. So much for the exposition of the individual *sūtras,* but we have not yet questioned about the construction of the text. The logical construction of this text or the doctrinal system of this work involves with many problems yet to be investigated. Among them we would like to take up the theme of the theory of knowledge, out of which a critical inquiry into *matijñāna* in particular is attempted below as to how its contents are classified and synthesized by the author in his *T.S.* and his auto-commentary. The number in the parenthesises indicates the sequence of the *sūtra* in the 1st chapter wherein falls the subject in question.

It reads, '*samyag-darśana-jñāna-cāritrāṇi mokṣa-mārgaḥ* (1)'. In another word, the religious end-in-view of the Jainas is accomplished by attaining *samyag-darśana*, *samyag-jñāna* and *samyag-cāritra*, which are said to stand in the relation of '*ekatarābhāve'py-asādhanāni*.' Amongst these three jewels constituting the necessary condition for *mokṣa*, *samyag-darśana* is defined as '*tattvārtha-śraddhānam samyag-darśanam* (2)' and *tattva* denotes the sevenfold principles of reality, i. e , *jīvājīvāsrava-bandha-saṃvara-nirjarā-mokṣās-tattvam* (4)'. *Tattvārtha-śraddhāna* is commented upon, '*tattvena bhāvato niścitm-ity-arthaḥ...ta eva cārthās-teṣām śraddhānam*', thus meaning determined faith, so the equivalent of *samyag-darśana* in the closest sense to the original is *Rechtes Glauben* or right belief as so translated by H. Jecobi and J. L. Jaini. In that case Jaina *mokṣa mārga* must be said as consisting of *samyag-śraddhāna*, *jñāna* and *cāritra*.

Samyag-darśana is taught, '*tan-nisargād-adhigamād vā* (3)' Out of the two, *nisarga* refers to the case wherein *samyag-darśana* reveals itself innately as the result of good *karmas* of the previous birth. It is therefore

* This short article is taken from Dr. Yenshō Kanakura's 'Indo-Seishin Bunka no Kenkyū' (A Study of Indian Spiritual Civilization — Jainism). The translation is by Sazuko Ohira.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

not directly connected with our knowledge at present, and it is only proper that the text which has the acquisition of knowledge of the essentials as its purpose is not further involved with it. On the other hand, it goes into details as to the latter, i.e., '*nāma-sthāpanā-dravya-bhāvatas-tan-nyāsāḥ* (5)', '*pramāṇa-nayair-adhigamaḥ* (6)', '*nirdeśa-svāmitva-sādhan-ādhikaraṇa-sthiti-vidhānataḥ* (7)' and '*sat-saṅkhyā-kṣetra-sparśana-kālāntara-bhāvālpabahutvaiś-ca* (8)'. The description of the text does not go beyond the enumeration of these 20 categorical concepts, i.e. 4+2+6+8=20, as the requisites for having right faith in the seven *tattvas* or as the means of their study and ascertainment. Closer perusal of them cannot deny, however, in spite of the commentators' explanations, redundancy existing in these items, e.g., *adhikaraṇa* cum *kṣetra* and *sthiti* cum *kāla*. The term *bhāva* occurs twice. This cannot but suggest that it is due to the author's mechanical juxtaposition of these concept clusters which must have independently existed for long as the set formulae, without giving sufficient treatment of critcism and readjustment.

Furthermore, the author considers numerous conceptual items as formulating the means of *adhigama* together with *pramāṇa* and *naya*, however it cannot be overlooked that the nature of these three categories is distinctly different. For ascertaining an object as to what its name is, how it is installed, what kind of *dravya* it has and how it exists at present in the context possessed of its properties, or making a study of its ownership, cause, number and enduring time etc. can never be the simple sensory knowledge or inferential knowledge, that is, *pramāṇa*, but is an all-inclusive synthetic judgment conducted on the ground of *pramāṇa*. And these must be regarded as the different kinds of categorical concepts other than the fivefold (or sevenfold) *nayas* peculiar to the Jainas. Glasenapp calls these groups of concept such as *nāma*, *sthāpanā* etc. as a kind of viewpoint in his *Der Jainismus*. He considers it as the method stereotypically applied, in brief form or otherwise, in describing the dogmas, and summarizes it under the head of "Truth and its transmission." He treats *naya* under the category of "Ontology and dialectics," and *pramāṇa* under "The source of knowledge", thus discussing the Jaina theory of knowledge in general by taking all these three kinds together. (see H. v. Glasenapp: *Der Jainismus*, pp. 142ff.) With regard to how the Jaina theory of knowledge is to be classified and discussed, the other standpoints can be also accepted, but the reason why *pramāṇa*, *naya* and the other concept clusters are to be investigated separately must have become clear by the above work. Then, the dialectics of conditional such as *syādvāda* has to be also covered by the Jaina theory of knowledge in broad sense, in addition to the above concept clusters and *nayavāda*. However if the

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

question is posed in its narrow sense, i.e., by what means the direct cognition is possible, a study of *pramāṇa* alone is sufficient. So we would like to make an inquiry into *pramāṇa* below, specifically on *matijñāna*, on the basis of the *T.S.* together with the autocommentary.

The *T. S.* enumerates five kinds of knowledge, '*mati-śrutāvadhi-manaḥparyāya-kevalāni jñānam* (9)'. According to the *svopajñabhāṣya*, those prior to the *sūtra* 8 constitute the exposition of *samyag-darśana* and those after 9 of *samyag-jñāna*. Knowledge finds its mention already as a means of attaining *samyag-śraddhāna*, but it was not the discussion of knowledge itself. The gate for an inquiry into *samyag-jñāna*, the second jewel, is opened by the 9th *sūtra* for the first time. The five *jñānas* therein are expounded, '*tat-pramāṇe* (10)', that is, these are to be divided into two *pramāṇas*, i.e., *parokṣa* and *pratyakṣa*, '*ādye parokṣam* (11)' and '*pratyakṣam-anyat* (12).' Why these are divided into *pratyakṣa* and *parokṣa* is explained as follows. *Matijñāna*, the first kind of *parokṣa pramāṇa*, which is said to be '*matiḥ smṛtḥ samjñā cintā 'bhinibodha ity-anarthāntaram* (13)', is divided into two, '*tad-indriyānindriya-nimittam* (14)'. *Indriyas* are the five sense organs, i.e., the organs of sight, hearing, smell, taste and touch, and *anindriya* denotes *manas*, the internal sense organ. *Matijñāna* consisting of fivefold sense perception derived by the eye and other sense organs and of *manovṛtti*, that is, *oghajñāna* or common knowledge before individuation (*mano-vijñāna*), originates through the medium of or depending on the senses. Therefore it is called *parokṣa* or indirect. *Śruta*, the second *parokṣa pramāṇa* is said, '*śrutam mati-pūrvam....* (20),' for *śruta* transmitted by the *aṅgapraviṣṭa* and *aṅgabāhya* arises on the ground of *mati* through the medium of the teaching of preceptors. For this reason, *śruta* is also regarded as *parokṣa* like *matijñāna*. On the other hand, the rest of the three *jñānas* transcend sense organs, therefore they are called *pratyakṣa* or direct knowledge. After Siddhasena Divākara this term *partyakṣa* became conventionally used in the sense of sense perception amongst the Jainas as was current in the other schools of thought, and *parokṣa* in the sense of *anumāna* and *śabda*. Thus the contents of *parokṣa* and *pratyakṣa* are reversed in both, and it is to be noted that the *T. S.* retains its old theory of the Jainas. The usage of these terms by Siddhasena Divākara is found in his *Nyāyāvatāra* 4, '*aparokṣatayā'-rthasya grāhakaṃ jñānam īdṛśam / pratyakṣam itarajjñeyaṃ grahaṇekṣayā //*.' I shall take up this work separately in the later chapter.

Amongst *pratyakṣas*, *avadhi* is said to be possessed by *nārakas* and *devas* through birth, but by human beings through *kṣayopaśama* of the *karmas*. *Manaḥparyāya* is possessed by human beings, but confined to the *saṃyatas* alone, and *kevala-jñāna* arises, according to X : 1, by the destruction of *mohanīya*, *jñānāvaraṇa*, *darśanāvaraṇa* and *antarāya karmas*. In this way these *pratykṣas* differ by nature from that of the ordinary method

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
of cognition which is established by the direct perception of the external world through sense organs. We shall confine ourselves within the theme of *parokṣa*, and leave the rest aside at present. *Śruta* which is no other than the testimony of the Jaina canon is, according to Umāsvāti, '*tri-kāla-viṣayam*' '*viśuddhatara*' than *mati* and '*matijñānān-mahā-viṣayam.*' However, this aiso arises on the ground of *mati*. So our disquisition below is narrowed down to the subject of *matijñāna* alone which is commented upon as '*sāmprata-kāla-viṣayam*', '*indriyānindriya-nimittam*' and '*ātmano jña-svābhāvyāt-pāriṇāmikam.*'

Now, the *sūtra* divides *matijñāna* into four kinds, '*avagrahehāpāya-dhāraṇāḥ* (15)'. According to the autocommentary, *avagraha* means to perceive and affirm an object vaguely as it is by the respective sense organs, and its synonyms are *grahaṇa, ālocana* and *avadhāraṇa*. It is in another word a bare sensation devoid of discriminative judgment, which apprehends that here is a white thing, but not beyond it. Next, *īhā* means according to the same commentary to know the rest of the portions of the object from its part when it was apprehended. It is commented upon as a kind of positive inquiry, and its equivalents listed are *ūhā*, *tarka*, *parīkṣā*, *vicāraṇā* and *jijñāsā*. Jacobi translates this term *īhā* as *Erkennen wollen* and explains that it means to think whether the white object as so apprehended is a flag or a crane. According to Umāsvāti, *īhā* should also connote, beside its meaning of the desire to know the object in more details, a mental operation to build up a more concrete idea or image of the object upon having examined its apprehension. When the apprehension of an object formulates a definite mental image, it can be certainly called as a kind of judgment (*apāya*). However when a mental operation associates the image of a flag, for instance, with existing concept of a flag, then forms its context as good, bad, false etc., the latter operation can be inferred from the analysis of the former in the series of its mental process. Therefore it is better to understand that *īhā* covers the entire process of the apprehension (*avagraha*) of the object through the third stage of judgment (*apāya*). Thirdly, *apāya* is commented upon by the author to mean to aspire for virtue and eschew vice, upon scrutinizing the object as right or wrong when it is apprehended. *Apagama*, *apanoda*, *apavyādha*, *apeta*, *apagata*, *apaviddha*, and *apanutta* are enumerated as its synonyms. Jacobi understands it to mean, "As it flies up and down and flaps its wings, it is a crane but not a flag". Similarly Jaini considers it to mean the judgment or ascertainment of an object as the idea of a mental image. But from the autocommentary it is understood that this mental operation means to discriminate the object as *samyak* or *asamyak*, and upon having reflected, to resolve for *guṇa* and to keep away from *doṣa*. Therefore it

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

does not signify a mere judgement or ascertainment of an idea, but denotes valuation of good cum bad and right cum wrong, which is performed upon the ground of the former. And this simple judgment or determination of a concept should rather be regarded as the province of *īhā* of the 2nd stage, which is defined as '*niścaya-viśeṣa-jijñāsā*' The explanation given by Jacobi and Jaini which is based on that of the commentators in tradition cannot certainly be criticized as incorrect as a whole. Rather it is thought to be proper to follw them as the traditional understanding of the Jainas. I also gave a conventional explanation in the note to the *sūtra* 15 in the previous chapter of the Japanese translation What I am proposing here is that the *sūtra* should be comprehended as above if it is understood in accordance with the *Svopajñabhāṣya*. The word *apāya* primarily signifies 'to leave off', of which original sense cannot be sufficiently expressed by the word judgment. As the synonyms listed suggest, the sense of adoption and option is, it should not be forgotten, implied in it.

Furthermore, the *Bhāṣya* describes as if both operations of *īhā* and *apāya* immediately succeed *avagraha,* somehow occurring synchronically. Most probably this impression was created by the indiscreet description of the author, and the fact maintained by him ought to be considered that *avagraha* is succeeded by *īhā*, which is then succeeded by *apāya.* Lastly, the fourth stage of *dhāraṇā* is commented upon to mean the understanding of the respective object, retention of and ascertainment of *matijñāna. Pratipatti*, *avadhāraṇa*, *avasthāna*, *niścaya*, *avagama* and *avabodha* are reckoned as its equivalents. What strikes us here is that the word *avadhāraṇa* which was listed as a synonym of *avagraha* again appears here as an equivalent of *dhāraṇā.* It is difficult to say if this redundancy is due to the mere inattentiveness of the author or to a scribal error. Or it is not necessarily impossible to understand its meaning, if the former is taken in the sense of bare ascertainment of the apprehended object and the latter of its establishment. Jacobi takes *dhāraṇā* in the sense of recognition that the object is the same crane that I saw yesterday. He also notes the existence of another explanation that it denotes a memory which brings one to recognize the object, but not recognition itself. Nevertheless, Umāsvāti means it in his commentary to hold an image of the ascertained object in mind, in another word, he means it as an operation of impressing object in mind and remembering it.

The text proceeds further to say that by the above four kinds of *matijñāna* is attained the cognition of '*bahu-bahuvidha-kṣiprāniśritānukta-dhruvāṇām setarāṇām* (16)' and '*arthasya* (17)'. According to the *Bhāṣya*, four divisions of *mati* apply each to *bahu* etc. as well as to their contrary cases, that is, the four processes above occur to *bahu* and the rest of the subdivisions respectively. '*Setarāṇām*' are the antithetic concepts, e. g., *alpa* against *bahu* and *eka-vidha* against *bahu-vidha*. Thus we have twelve

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

subdivisions as to *avagraha*, i.e., *avagraha* of *bahu*, *alpa*, *bahu-vidha*, *eka-vidha*, *kṣipra*, *cireṇa*, *niśrita*, *aniśrita*, *anukta*, *ukta*, *dhruva* and *adhruva*. The same twelve cases are set up as to the rest of three processes, i. e. *īhā*, *apāya* and *dhāraṇā*, so the total amounts to forty-eight instances.

On what criteria, then, these forty-eight categorical items were posited ? The four mental processes above are not those derived by discussing the peculiar functions of the respective sense organs, but are those derived by analysing the congnitive process common to the six senses, i.e., five *indriyas* and *manas*. In that case, these forty-eight items should be naturally regarded as the categories common to the six senses. Otherwise, the visual sense can theoretically have other categories like the apprehension of red colour, so on and so forth up to innumerable categories, which can hardly be confined within forty-eight kinds. So these have to be the categories shared by the six senses. However, when we reexamine these forty-eight categories whether or not they are sufficiently convincing to us, unfortunately we have to admit that there are some which are difficult to be fully convincing. For instance, how the concept such as *kṣipra* was considered to be apprehended and judged by the tongue of which province is taste ? From the empirical ground of the contrasting idea such as slowly sweet and quickly bitter, it must have probaly been thought to be applicable to taste also. In that case, the antithetical idea of strong cum weak must be also added to the above forty-eight kinds for the same reason. Thus this enumeration of forty-eight items does not necessarily mean the determinate number.

The next *sūtra*, '*arthasya* (17)', is briefly commented upon by Umāsvāti, '*avagrahādayo matijñāna-vikalpā arthasya bhavanti*'. At a glance *artha* seems stand in parallel with the twelve categories of the previous *sūtra*. It should not be so taken, of course, from the commentary on the *sūtra* 12 and from the logical context also, but should be understood in the sense, 'with regard to the object' or 'with regard to the distinct object' which stands against the indistinct object of the next *sūtra*. Now taking it in the sense of 'with regard to the object', the world *artha* must refer to both *sūtras* 15 and 16 as the nominative case governing all these subdivisions. In another word, it is understood to attain the formulae of such proposition as, "It apprehends the object as many," "It ascertains the object as quick," etc. Jacobi notes that this term *artha* denotes *dravya* in the *Sarvārthasiddhi* of Pūjyapāda. Now, the word *dravya* is employed in the *T. S.* in the following *sūtras*, i. e., '*nāmasthāpanā-dravya-bhāvatas-tan-nyāsaḥ* (I:5)', '*mati-śrutayor-nibandhaḥ sarva-dravyeṣu-asarva-paryāyeṣu* (I:27)', '*sarva-dravya-paryāyeṣu kevalasya* (I:33)', '*dravyāṇi jīvāś-ca* (v:5)', '*guṇa-paryāyavad-dravyam* (V:37)' which extends to the succeeding *sūtras*, '*kālaś-cety-eke* (V:38)' *and* '*dravyāśrayā nirguṇā guṇāḥ* (V:40)'. *Dravya* is consideredered there as the substance upon which qualities and modes depend, which sums up at the same time the

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

totality of souls and non-souls; therefore there may be no trouble in understanding the *sūtra* 17 as '*dravyasya*' in the place of '*arthasya*'. Nevertheless, this term *dravya* is used in the text in the definite sense as observed above, and the author preferred the word *artha* in particular in the *sūtra* 17, then it is more natural for us to take it in the sense referring to the knowledge of an object in general.

Then the text reads, '*vyañjanasyāvagrahaḥ* (18)' and '*na cakṣuranindriyābhyām* (19).' The *sutrakāra* explains that as to *vyañjana*, *avagraha* alone occurs, but not *īhā* and the rest of the mental operations. So *avgaraha* is related to both *vyañjana* and *artha*, but *īhā* and the rest to *artha* alone. *Vyañjanāvagraha* does not take place by the eye and mind, but does take place by the rest of the sense organs i.e., the ear, nose, tongue and skin. It is said therefore that *matijñanā* is classified into 2, 4. 28, 168 and 336 kinds. *Vyañjana* or indistinct object here seems to mean the object of perception which is unascertainable, for instace, whether it was the sound of a gun or a firecracker when it sounded bang. When *avagraha* as such remains as *avagraha*, why the visual sense has to be excluded from having it, then ? According to Umāsvāti, the object apprehended by the eye and mind is necessarily distinct, and is limited to the image retained in mind as an idea upon having gone through the fourfold mental processes. But he does not indicate to us the reasons why auditory and tacticle senses etc. alone allow the disapperance of unascertainable perception as it is, but visual sense refuses it. At any rate, the author maintains that the subdivisions of *matijñāna* amount to 2 to 336 kinds. This is explained by the commentaries of Haribhadrasūri and Siddhasenagaṇi as follows : *indriya* + *anindriya* = 2; *avagraha* + *īhā* + *apāya* + *dhāraṇā* = 4 ; (4 × 6 senses) + 4 *vyañjanāvagrahas* = 28; 28 × 6 categorical items = 168; 28 × 12 categorical items = 336. This can be briefly tabulated as below :

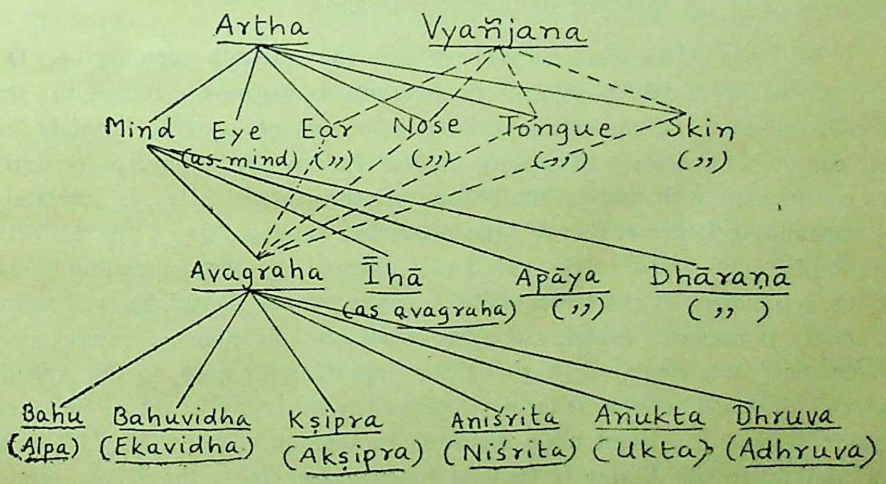

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

At a glance, it appears as if they are logically arranged as a whole, but for instance, the case in which the sense of touch apprehends *vyañjana* and concludes it as *dhruva*, cannot escape the criticism of logically contradictory conclusion. As already discussed, some points here are difficult for us to comprehend as sufficient inquiry was lacking in setting up these categorical items. Its primary defect lies however in the fact that five senses and mind were regarded as the coordinates without careful discrimination of their functions. It is understood that *matijñāna* as a whole is looked at from the temporal point of view or by strata. Let us leave aside for a while the confusion of the mental elements and logical elements created in the four processes of *avagraha* through *dhāraṇā*, but as it did not classify them under the two separate divisions of mind and five senses, it merely ensued the mechanical combination of six senses and four processes. In addition to it, six or twelve categorical concepts which should rather be considered as the varieties of judgment, are uncritically combined with each one of the four processes of cognition, thus establishing 336 kinds of *matijñāna* for contentment, regardless of producing some meaningless combinations.

The inquiry and classification of *matijñāna* itself end here in the *T. S.* The chapter I discusses then *śruta*, *avadhi* and *manaḥparyaya*, and distinguishes the similarity and difference of the five *jñānas* in general. The relevant *sūtras* to *mati* therein are, *mati-śrutayor-nibandhaḥ sarva-dravyeṣu-asarva-paryāyeṣu* (27)', '*ekādīni bhājyāni yugapad-ekasminnā catur-bhyaḥ* (31)', and '*mati-śrutāvadhayo viparyayaśa-ca* (32),' thus teaching the occurence of wrong cognition in case going against *samyag-darśana*. The description of *jñānas* other than *mati* seems to be also satisfied with their mechanical classification more or less, instead of probing the nature and content of knowledge as its major object. Their account is very brief compared with the intricacy of that of *matijñāna*.

If we place Umāsvāti somewhere in the 5th-6th century A. D., although his exact date is difficult to ascertain as we have studied in the previous chapter, we can never underestimate his philosophical insight in the context of the stage of development of Indian philosophy, particularly in comparison with that in Buddhism in those days. He is certainly an outstanding systematizer of the dogmatics and is one of the eminent philosophers in India. His merit in composing the compendium out of the complexity of the tenets without losing points should be well borne in mind. It became evident however that his distinctive feature as a systematizer was displayed in giving an organic coherence to the Āgamic theories to which he was faithful, rather than in establishing a new and unique system of thought upon digesting its dogmatic essentials. That he was faithful to the Āgama is testified by the fact that the *T. S.* without

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

bhāṣya has been accepted by both the Digambara and Śvetāmbara sects. From this point of view, we can presume that the most of the doctrines and technical terms embodied in the *T. S.* and its *bhāṣya* must have been those already taught and employed in the canonical works or *niryuktis*. The major portions of the doctrinal constructions and the concept clusters of categorical items must have been already evolved into the readily available form to a certain extent, with which materials perhaps Umāsvāti composed the *T. S.*, upon making some improvement upon them. This assumption was made by me about ten years before, which has been proved by the recent study of Schubring as almost infallible. It is not at all an easy task to trace up the source of the *T. S.* and *bhāṣya* in the *Siddhānta* as to its entire problems, and even the laborious work of Schubring cannot be said to have fully satisfied it. I would like to add therefore below some materials justifying the above assumption in relation with the theory of knowledge for further reference. Among the canonical works, the *Nandī* and *Anuogadāra* etc., refer to the classification of knowledge. According to Weber, knowledge is discussed in the *Nandī* after giving the genealogy of *therāvalī*, 'Knowledge is of five kinds (*nāṇam paṃcaviham*), i.e., *ābhinibodhika*, *śruta*, *avadhi*, *manaḥparyaya* and *kavala* (*ābhinivohiya-nāṇam sua-nāṇaṃ ohi-nāṇam maṇapajjavā-nāṇam kevala-nāṇaṃ*) or it is of two kinds i. e., direct (*paccakkham*) and indirect (*parokkham*). The latter consists of *ābhinibodhika* and *śruta* (*ābhinivohiya parokkha-nāṇam ca suanāṇa-parokkhaṃ ca*). *Ābhinibodhika* is divided into *śrutaniḥsṛta* and *aśrutaniḥsṛta* (*suanissiaṃ ca asuanissiaṃ ca*), each of which is subdivided into four kinds, and *aśrutaniḥsṛta* is divided into four, i. e., *autpattikī* (*uppattiiyā*), (*vainayikī veṇaiyā*), *karmajā* (*kammiyā*) and *pāriṇāmikī* (*pariṇāmiyā*) (See A. Weber : *Indische Studien*, *vol.* 17 S. 8.)

Its comparison with the *T. S.* of classification of knowledge makes it clear that the latter adopted in its I : 9 the division of the five *jñānas* of the *Nandī* as it is. *Ābhinivohiya* is called *mati* in the *T. S.* but the fact that both of them mean the same thing is evident from the *sūtra* 13 in which these are mentioned as synonymous. It should be understood that the specific enumeration of these synonyms in the *T. S.* implies, I may call the attention of the readers, the author's indication of their usage existing in the canonical literature such as *Nandī*. The same fact applies likewise to his autocommentary. Furthermore, the division of *pratyakṣa* and *parokṣa* in the *Nandī* corresponds to that of the *T. S.* I : 10, and the subdivision of *parokṣa* into *ābhinibodhika* and *śruta* is also adopted by the latter in its I : 11. *Nandī* classification of *ābhinibodhika* into *śrutaniḥsṛta* and *aśrutaniḥsṛta* was dropped by *T.S.*, which instead divided it into *indriya-nimitta* and *anindriya-nimitta*. Here we can recognize a slight improvement made by the *T. S.*, which however could not go beyond the mechanical combination of the categories due to the

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

insufficient inquiry into the function of *manas* as we have already discussed. The four divisions of *aśrutaniḥsṛta* such as *uppattiyā* must be the old classification, which are according to *Ardhamāgadhīkoṣa* mentioned in the *Bhagavatī*, *Nāyadhammakahāo*, *Vivāgasūya*, *Rāyapaseṇaijja* and *Nirayāvaliyāo* etc. (see Ratnacandrajī Mahārāja; *Ardhamāgadhīkośa*, s. v. *uppattyā*). These four subdivisions have nothing to do with the four subdivisions of *matijñāna* such as *avagraha* in the *T. S.*, of which source should be sought in the other canonical literature. (see W. Schubring : *Die Lahre der Jainas*, § 72). The general classification of knowledge and its outline in the *T. S.* agree with those in the *Nandī*, which testifies that the former is not the product of the originality of Umāsvāti.

The Jaina theory of knowledge round about the *T. S.* is not covered by the above study. We have questioned here *matijñāna* alone ignoring the rest of the four kinds of knowledge as we made it clear at the beginning. Moreover in order to confine the subject matter, attempt was made to explicate these several *sūtras* on *mati* by the original commentary of the *sūtrakāra* himself, minding not to go beyond this extent in question. If the problem is to be widened to cover the theory of sensation in this text, the *sūtras* in II : 15 onwards must be also dealt with. It would be very interesting in the study of Umāsvāti's epistemology, if the *pramāṇas* of the other schools are discussed in relation with his two kinds of *pramāṇa* i. e., *pratyakṣa* and *parokṣa*. However it is not directly concerned with our problem at present. The *T. S.* has been translated and explained by Jacobi and Jaini, but their exposition is based on the commentaries written by those other than the author himself. They have done it right in their own position by trying to clarify the purport of the text and its traditional exposition. However, the original meaning of the text, we must say, is most properly understood through the commentary of the *sūtrakāra* himself. This is mainly how I was motivated to write this chapter. This autocommentary cannot be evaluated as a very lucid exposition, as Jacobi also notes, and is not quite free from imperfection in assisting the understanding of the text. This is why neither its translation nor its study have yet turned out. My description above which was made exclusively on the basis of the autocommentary may not be free from mistakes also, but it would be rewarding if, upon accepting corrections of the scholars, this would be of use for the future studies.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ON THE ETYMOLOGY OF 'PUGGALA OR POGGALA'*

S. M. Shaha

The origins of the systems of Jainism and Buddhism are traced to the 'Śramaṇic culture' of ancient India and it is supposed that they are constituted of elements and ideas not to be usually met within what is styled as ·Brāhmaṇic culture'. These two streams of culture, contemporary and running parallel to each other, are also supposed to bear close connection with the distinction of Vedic and the Non-Vedic, as also the Āryan and the Non-Āryan sections of the society. It is, therefore, that we many times come across a number of common technical terms and concepts in the religion and philosophy of Jainism and Buddhism. It is interesting at the same time to note that many such terms and concepts are missing in Brahmanical systems of thought. At other times, they undergo change in their significance or retain the same. A comparative study of such terms and concepts is bound to be fruitful and interesting for a student of thought-traditions in India. As a part of such study of selected terms, I take up here the etymology of the term *Puggala* or *Poggala* since it is one of the philosophical terms common to Jain and Buddhist philosophies yet conspicuously absent in Brahmanical philosphies.

In Jainism, Puggala originally meant both 'an individual soul' and 'matter'; whereas in Buddhism it meant only 'an individual'. Later on, however, the meaning 'Individual soul' which came near to the Buddhist meaning, became gradually absolete in Jainism also and the other meaning, viz. 'matter' alone was retained.

Now, so far as the traditional etymologies and meanings of 'Puggala' are concerned, there are two main currents – the Jain and the Buddhist. The Jain authors and commentators, both Śvetāmbara and Digambaras, such as Siddhasena, Akalaṅka, Abhayadeva etc., instead of treating the original Prakrit word *Poggala* or *Puggala* refer to its Sanskritised form Pudgala and offer the following etymologies :-

(१) 'पूरणाद्गलनाच्च पुद्गलाः, संहन्यमानत्वाद् विसंहतिमत्वाच्च । पुरुषं वा गिलन्ति, पुरुषेण वा गीर्यन्ते, इति पुद्गलाः, मिथ्यादर्शनादिहेतुवर्तिनं पुमांसं बध्नन्ति वेष्टयन्तति-गिरणार्थः, इतरत्रादानार्थो गिरतिः, पुरुषेणादीयन्ते कषाययोगभाजा कर्मतयेति पुद्गलाः'
– (Siddhasena : *Tattvārthasūtra Ṭīkā*, ch. 5, sūtra 1, pp. 316)

---

* Paper presented at the 27th Session of the All-India Oriental Conference, Kurukshetra, at the Prakrit and Jainism section on December 27, 1974.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(२) 'पूरणगलनान्वर्थसंज्ञत्वात् पुद्गलाः ॥२५॥

....भेदात् संघातात् भेदसंघाताभ्यां च पूर्यन्ते गलन्ते चेति पूरणगलनात्मिकां क्रियामन्तर्भाव्य पुद्गलशब्दोऽन्वर्थः. .।'

-(Akalaṅka : *Tattvārtha Rājavārttikam.*, Sanātana Jain Granthamālā, Vol. 4, pp. 190, Benares, 1915)

(३) पुंगिलाद्वा ॥२६॥

...अथवा पुमांसो जीवाः ते शरीराहारविषयकरणोपकरणादिभावेण गिल्यन्त इति पुद्गलाः ।

-(ibid)

(४) 'पोग्गले' त्ति पूरणाद्गलनाच्च शरीरादीनां पुद्गलः ।"

-(Abhayadeva : *Bhagavatisūtra Vṛtti*, Vol. III, Āgamodaya Samiti Prakāshana, pp. 776).

I may add here the etymology of *Poggala* offered by Yativṛṣabha in Prakrit.

(५) 'पूरंति गलंति जदो पूरणगलणेहि पोग्गला तेण ।

परमाणुच्चिय जादा इय दिट्ठं दिट्ठिवायम्हि' ॥ (Yativṛṣabha : *Tiloyapaṇatti*, Part I, Ch. I, verse 99).

But I must observe that he also has followed the Sanskritization of *Poggala* at the hands of earlier authors, e. g. Siddhasena who certainly preceded him.

From these citations, it appears that the Jain authors derived the word *Puggala* in two ways :

(1) In the first place, the word *Pudgala* (Sanskrit–*Puggala*) is supposed to be formed of two terms–*put* or *pud* and *gala*. These terms are suggestive respectively of integration and disintegration (Lexicographers say "पूरणात्पूत् गलयतीति गलः ।'). Though *put* or *pud* indicates the same meaning as *pūraṇa* it is nevertheless not clear, how it is related with and formed from the root *pur* (to fill) (causal of *pṛ*). This etymology of *Puggala* is very populor and common in Jain tradition;

(2) Secondly, *Puggala* is said to be formed of two terms *puṁs* and *gil*. Siddhasena and Akalaṅka have presented this additional etymology. Akalaṅka says, "*Pudgalas* are those that are swallowed (i. e. received) in the form of *śarīra, Āhāra, Viṣaya, karaṇa*, and *upakaraṇa* by the individual souls".

Siddhasena offers two meanings of the root *gil* (i. e. *gṛ gir*) to receive and to swallow or to wrap or to envelope. According to him, *Pudgalas* are so called because they swallow or envelope an individual soul or because they are being received or taken up by an individual soul in the form of *karmans* etc.[1]

We may trace the root or the basis of this alternative etymology of *Puggala* as presented by Akalaṅka and Siddhasena in one of the passages of *Bhagavatī-sūtra*. It reads :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'पोग्गलात्थिकाएणं पुच्छा, गोयमा ! पोग्गलात्थिकाएणं जीवाणं ओरालिय-वेउव्विय-आहारय-तेया-कम्मए-सोइंदिय-चिक्खंदिय-जिब्भिंदिय-फासिंदिय-मणजोग-वयजोग-कायजोग-आणापाणाणां च गहणं पवत्तति, गहणलक्खणे णं पोग्गलत्थिकाए ।'

In this passage, *gahaṇa* i. e. 'receiving' is said to be the inherent characteristic of *Poggala*. Now, *gahaṇa* implies an active as well as a passive sense, i. e. 'receiving' as well as 'being received'. When Siddhsena says, पुरुषं वा गिलन्ति पुरुषेण वा गीर्यन्ते इति पुद्गलाः । he has clearly both these meanings in mind. Here also, both Akalaṅka and Siddhasena appear to be uncertain about the origin of the word *puggala*. How '*puggala*' is phonetically formed from '*puṁs*' and '*gil*' is not explained by them. The Buddhist etymology of *Puggala* offered by Buddhaghoṣa runs thus : *Puṅti Vuccati nirayo tasmiṃ galanti ti paggalā*. '*Puṁ* means a hell, therefore *puggalās* mean those that drop i. e. fall down into that i. e. (*niraya*).[2]

As against these explanations, Prof. P. TEDESCO observes that *Puggalo* is essentially a Jain and Buddhist word. I believe he is right. According to him, *Pudgala* is a sanskritization of Middle Indic *Puggala* which represents an early Middle Indic *Puthakala*, a derivative of Sanskrit *Pṛthak*.[3] He points out the agreement of meaning between Pāli '*Puthu*' 'individual' (*Putthu atta*–'individual self') and *Puggala* 'the individual (as opossed to a group)' and tries to combine them phonetically also. He assumes that, while Sanskrit had only the neuteradverbs *Pṛthak*, the pre-stage of the proto-Buddhistic and Proto-Jaina-languages had besides the ādverb *Pṛthak* (*Puthak*) 'separately' an adjective *Pṛthak* (*Puthaka*) 'separate'. And this *puthaka*, he holds, was further enlarged by -la- into *Puthaka-la*; Here the final -la- is the secondary suffix which appears as an enlargement of adjectives since Ṛgvedic times and more frequently later on-(e. g. *bhuala* (Ṛv) *Piṅgala* (AV) etc;-La-derivatives are frequent in Ardhamāgadhi also, e; g; *majjhilla* 'middle' *bahirill*-exterior etc.;)

Prof. TEDESCO further investigates as to how *Puthakala* became *puggala*. Apparently, first -th was deaspirated, hence *putakala*. From here on, two ways are supposed : (a) either *putakala* became *pudagala* by sonorization of the intervocalics and then by syncope *Pudgala* and *Puggala* or (b) *Putakala* was first syncopated into *putkala*, *pukkala*, and this became *puggala* by sonorization of the geminate.

The processes assumed above are : de-aspiration, sonorisation of intervocalics, syncope, and sonorization of geminate.

Prof. Franklin EDGERTON[4] agrees with Prof. TEDESCO so far as the Jaina or the Buddhistic origin of the term *puggala* is concerned; but he differs from him so far as its etymology is concerned. Prof. Edgerton, like Professors T. W. Rhys DAVIDS and William STEDE[5] connects *puggala* with *puṁs*and holds that *puṅgava* a Sanskrit word, may have influenced the form with

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
nasal. *Puṁgala*, from which Pāli *puggala* might have originated. But in the opinion of Prof. TEDESCO, this etymology is unsatisfactory, both as regards its form and meaning; because one does not see how *puṁs* ('man, male.) could yield *pudg*, and *puṁs* is essentially not 'individual, but 'male.[6]

These etymologies lead one to following conclusions :-

(1) Both the Jaina traditional etymologies of *Puggala* are somewhat satisfactory as regards the meaning of the term, but they are quite unsatisfactory so far as the form is concerned. It appears that in the case of the first etymology of *Puggala* (i. e. *put* or *pud+gala—pudgala Puggala* or *poggala*) they postulated a Prakrit *puggala* to be derived from a Sanskrit *Pudgala*; while in the case of the second etymology of *puggala* (i. e; पुरुषं वा गिलन्ति, पुरुषेण वा गीर्यन्ते इति पुद्गलाः' ।) in addition to assuming Sanskrit origin of the term, they try to follow the definition of *Puggala* as offered by the *Bhagavatīsūtra* i. e. 'गहणलक्खणे णं पोग्गलत्थिकाए ।' It seems that they were aware of the form *Poggala* 'an irregular and awkward form' as Mrs. Rhys DAVIDS calls it. But instead of tracing its Prakrit etymology; they kept in view its Sanskrit equivalent *pudgala* and tried somehow to impose the two activities or functions of *pūraṇa* and *galana* on it.

(2) Buddhaghoṣa's[7] explanation of *Puggala* too is fantastic and far from convincing. His definition of *puggala* restricts its meaning to 'hellish-beings' and hence suffers from the fault *avyāpti* 'narrowness'.

(3) As pointed out by Prof; TEDESCO[8] etymologies offered by the lexicographer such as professor Rhys DAVIDS, Williams STEADE and Franklin EDGERTON also are not convincing: '*Pugg*' cannot be derived from *puṁs*. Besides, *puṁs* means 'male' and not 'individual'. This derivation too suffers from *avyāpti* 'narrowness.'

(4) Prof. TEDESCO, while deriving *Puggala* from *Puthakala*, a derivative from Sanskrit *Pṛthak* rather over-emphasises its Buddhistic tradition. He has. I am afraid, not given due consideration to the meaning and form (esp. meaning) of *Puggala* as preserved in the Jaina tradition.

Since *Puggala* is originally a Prakrit word and *Pudgala* is merely a Sanskritization of the same, the etymological investigation is concerned only with the latter form. As Pointed out by Prof. TEDESCO it is possible the Buddhist proto-canon was (probably) in a kind of old Ardhamāgadhī, closely connected with the original language of the Jaina sūtra (before this language was transformed into later Middle Indic and underwent western influence), and therefore, both currents of *Puggala* the Buddhistic and Jaina, spring from the same dialectic source - old Ardhamāgadhi. And, therefore, I feel that it is not correct to treat *Puggala* or *Poggala* as a Prakritization from some hypothetical Sanskrit word. It could be a loan from non-Ary an or some Dravidian language. There are three roots with which prakrit *Puggala* or

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Poggala appears to be connected, (1) Tamil-*Putai* 'to swell' 'to increase'[9] (2) Tamil *kalai* 'to dis-integrate, to dissociate[10]', and (3) Tamil *Poṅku* or Telgu *Poṅgu* 'to swell, to increase' [11].

Now, (I) if we combine '*puṭa*' and *kala*, we get *Puṭakala*, which may indicate integration and dis-integration. It may further suggest something that integrates or disintegrates, that is *Puggala*. The phonetic processes assumed in this respect are :

(1) *Puṭakala*>*puḍagala*>*puḍgala*>*puggala* or *poggala*

or (2) *Puṭakala*>*putakala*>*pudagala*>*pudgala* and *puggala or Poggala.*

(II) If we take the Tamil root *poṅku* or the Telgu *poṅg*, we have their derivatives *Poṅakam* and *Poṅg* respectively. So *Poṅka* or *Poṅg+kala* may also give *Poṅgala* – *Poggala*.

(III) But here it is presumed that the word is from two roots. And the question is : Is it necessary that this should be so ? Could it not be that the word is derived from just one root ? The third alternative, therefore, may be to derive *poggala* from the derivative *poṅgala* of *poṅku* or *poṅg* itself. Here *poṅgala* may mean 'swelling' or 'increasing' only. It may also indirectly suggest *poggala* 'matter'.

We can investigatate the meanings of the word *puggala* or *poggala*. Prakrit dictionaries such as '*pāia-sadda-mahaṇṇavo*' and *Ardhamāgadhī Dictionary* of Ratnacandra, give the following meanings referring to the Jain Canons or sūtras (such as *Bhagavaī, Thāṇāṅga, Āyārāṅga* etc.) (1) matter. (2) soul, (c) flesh, (4) a kind of tree, and (5) a kind of fruit.

If we compare the avove etymology of *puggala*, i.e. *putakala* or *poṅgala* with the Jain traditional etymology and definition of *Puggala* say, 'पूरणाद्गलनाच्च पुद्गलाः'; we may conclude that the basic meaning of *puggala* was obviously 'the substance that integrates and disintegrates, that is, matter'. Later on, *Puggala* assumed the meaning of *Poggali* 'an empirical being' receiving matter in various forms as body,[12] food, etc. In the context of material body of a sentient being *Puggala* may mean 'flesh' which is one of its chief constituents. Now commentators of the Jain canolcal literature, like those of the Buddhist canons tried to interpret some words and phrases, e.g. *Bahu aṭṭhiyaṁ puggalaṁ*..etc.[13] as a kind of fruit or vegetable which probably originally meant flesh etc. Thus *puggala* is one of such words having a primary meaning 'flesh' and the secondary, rather imposed meaning, a fruit or a tree.

Then we may take up the meanings of *puggala* as given in the Pāli dictionary. *Puggala* in Buddism means (1) individual as opposed to a group, (2) person, (3) man in later philosophical (*abhidhamma*) literature, and (4) soul or Ātman.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Out of the two original meanings of *Puggala* prevalent in the Jain tradition, viz. 'matter' and 'empirical being' the Buddhist tradition might have adopted the later meaning alongwith the term itself. In this respect, I may quote Dr. A.N. UPADHYE, who says, "The Jain term for matter is *Pudgala* which in Buddhism means the individual, character, being and Ātman. From the shifting of its meaning, the word appears to be a later import in Buddhism alongwith Jain terms like '*āsrava*'.[41] In a foot-note,[15] Dr. UPADHYE quotes Mrs. C.A.F. Rhys DAVIDS-who says, "we do not know when this oddly ugly word *pudgala* came to be substituted for the older *purisa*, or *pulisa*, or *puruṣa*, etc."

I may conclude saying : No doubt the word is 'oddly ugly'. Nevertheless, it has attracted many scholars and it still remains a riddle staring in our face.

Foot-notes :

1 Siddhasena on *Tattvārtha-sūtra* 5,1. quoted above.
2 Visuddhimagga 310.
3 P. Tedesco, Sanskrit Pudgala, body; soul: Journal of American Oriental Society, Vol. 67, pp. 172–77,
4 Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary Vol. II, Delhi, 1970, p. 347.
5 Pali-English Dictionary
6 Tedesco, op. cit.
7 Buddhaghoṣa op. cit.
8 Tedesco, op. cit.
9 T. Burrow and M.B. Emencau 'Dravadian Etymological Dictionary, Oxford, 1961, word No. 3494, p. 283.
10 *T. Burrow* etc. op. cit. word No. 1102, p. 93.
11 *T. Burrow* etc. op. cit. word No. 3658, p. 295.
12 Apart from the meaning 'body' etc. some lexicons like Hemacandra's *Abhidhāna-cintāmaṇi* give entirely different meaning of 'Pudgala' viz. 'beautiful'-(sundarākāra). The lexicons base this meaning on a single literary passage of doubtful authenticity from *Mārkaṇḍeya Purāṇa*. The meaning therefore, appears to be of quite late origin and also doubtful.
13 D*asaveyāliyaṁ* 5,1. 73. etc.
14 Prof. *A. N. Upādhye's* introduction to Pravacanasāra of Kundakunda, Rajachadra Jain Granthamālā, Agas, 1964, p. 68
15 *Ibid*, foot note No. 2.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

JAINA CONCEPT OF SIDDHAS

Suzuko Ohira

The states of siddhas is postulated variously by different systems of thought each according to their concept of liberation, which is ultimately established by their ontological ground. Jainism stands on the dual principles of the soul and the matter which are the eternal substances, each plural in number. Jaina school of realism which does not subscribe to the existence of the creator God accepts these swo principles as a matter of fact that they have been in the state of bondage from times eternal. Souls whose nature is characterised by that of the emancipated ones are considered to be embodied in saṃsāra as the earthly personalities due to their association with material karmas which are of 8 divisions and 148 subdivisions. Mokṣa dawns to them when they are freed from these entire karmas, then they remain in the eternal siddhahood.

In the Agamic literature, *Aupapātika* 42-43, *Prajñāpanā* 3.2 and *Uttarādhyayana* 36.49-68[1] give a lengthy account of siddhas as to their nature, abode and abiding mode. The *Aupapātika* reads, 'te ṇaṃ tattha siddhā havaṃti sādiyā apajjavasiyā asarīrā jīvaghaṇā daṃsaṇa-nāṇovauttā niṭṭhiyaṭṭhā nireyaṇā nirayā ṇimmalā vitimirā visuddhā sāsayam-aṇāgayaddhaṃ kālaṃ ciṭṭhaṃti.[2] Thus a siddha remains in siddhahood with beginning but without end, invisible, in the form of life, endowed with kevala jñāna and darśana, accomplished, immovable, pure, eternal and so on. Iṣatprāgbhāra which is the abode of siddhas is described as umbrella-shaped, 45,00,000 yojanas long. 8 yojanas thick, and situated one yojana below the end of the universe. Above Iṣataprāgbhāra up to the end of the loka, the liberated beings are said to be abiding interpenetrating each other (aṇṇoṇṇasamogāḍhā), invisible (asarīrā) having the physical extent of 2/3 of the last bodies, in the form of vīrya (jiva-ghaṇā), kevala jñāna and darśana, enjoying unparalleled everlasting bliss (sāsayam avvābāham suhaṃ), having transcended the misery of the bondage of birth, old age and death (jāi-jarā--maraṇa-baṃdha-vimukkā). The treatment of this subject in the *Prajñāpanā* and *Uttarādhyayana* is more or less similar, to which the latter adds a topic of the previous lives of siddhas from the standpoints of liṅga, darśana, śarīra, kāla, saṅkhyā and so on.

Tattvārthasūtra X. 7 enunciates that siddhas are to be distinguished by the application of twelve anuyogadvāras, i. e., kṣetra, kāla, gati, liṅga, tīrtha, cāritra, pratyekabuddha-bodhita, jñāna, avagāhanā, antara, saṅkhyā and alpabahutva. Its bhāṣya explains their application by way of two nayas

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
called pūrva-bhāva-prajñāpanīya (by past life) and pratyutpanna-bhāva-prajñāpanīya (by present life of siddhahood). *Nandī* 21, *Prajñāpanā* 1. 7.7-10 and *Jīvājīvābhigama* 1.7 likewise classify the emancipated souls according to two standpoints, i. e., anantara siddha and parampara siddha by tīrtha, pratyekabuddha-bodhita, liṅga and saṅkhyā. *Siddhaprābhṛta*[3] which is quoted by Malayagiri in his commentary on *Nandīsūtra* enumerates fifteen anuyogadvāras for the investigation of siddhas in the sequence of the twelve list of Umāsvāti with the addition of veda, utkṛṣṭa and anusamaya which are included in liṅga, alpabahutva and kāla in the *Tattvārthasūtra*. Obviously Umāsvāti utilized these fifteen anuyogadvāras which had existed in the Śvetāmbara tradition, although complete list of them are not traceable in the Āgamic resources, and replaced the old terms of anantara siddha and parampara siddha by the new terminologies of two nayas.

Logically speaking, jīvas who are absolutely released from the entire karmas should become vibhu in the loka ākāśa as they have no śarīras, to whom ananta jñāna, ananta darśana, ananta vīrya and ananta sukha are attributed. Earthly, personalities arise to the souls in their stage of saṃsāra alone when they are bound with karmas. Upon separation from karmas, the individualities of souls should disappear once for all, and they remain in the form of pure energy, omnipresent in the loka ākāśa, endowed with pure upayogas. In another word, all the emancipated ones should dissolve in a single universal soul as so conceived by the monistic system of Brahmavāda, because their physical dimension is all pervading and because they have attained the universal qualities of siddhahood by losing their earthly individualities. Logical ground does not tolerate to surmise that the siddhas remain in 2/3 of the size of their former bodies[4] and that they are distinguishable from their past individualities. Here the premise of the pluralisn of souls upon which realistic system of the Jainas stands suffers ontological contradiction.

Dhavalā 7/2.1.7/gāthā 4-11/14-15 lists ninefold characteristics of siddhas, i,e., ananta jñāna, ananta darśana, ananta sukha, kṣāyika samyaktva, akaṣāyatvarūpa cāritra, janma-maraṇarahitatā, aśarīratva, nīca-ūñca rahitatā and pañca kṣāyika labdhi[5]. *Dravyasaṅgraha* 2, *Gommaṭasāra jīvakāṇḍa* 61 etc. mention eight guṇas of siddhas, which are enumerated in the *Laghu siddhabhakti* 8, i.e, kṣāyika samyaktva, ananta jñāna, ananta darśana, ananta vīrya, sūkṣmatva, avagāhanatva, agurulaghutva and avyābādhatva[6]. These eightfold guṇas seem to have become the standard of the characteristics of siddas in both traditions. They are treated in relation with karmic destrucion, that is, each one of these eight guṇas are explained in relation with the annihilation of the respective mūla karmas, i.e., samyaktva—mohanīya, jñāna—jñānāvaraṇa, darśana—darśanāvaraṇa, vīrya—antarāya, sūkṣmatva—nāma, avagāhanatva—āyus, agurulaghutva-gotra,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

and avyābādhatva—vedanīya; and akaṣāyatvarūpa cāritra in the Dhavalā which is dropped from the list of eight is derived from the eradication of mohanīya karma. These ninefold or eightfold guṇas do not appear in the Āgamic literature as the categorical items, therefore they are likely the later products systematized by the karma specialists.

All these eight qualities minus agurulaghu are mentioned with slight difference in expression in the *Aupapātika* and the two other texts as we have noted previously. Nīca-ūñca rahitatā in the list of nine guṇas is neither found therein. The inclusion of agurulaghu guṇa which is said to be manifest to siddhas from the eradication of gotra karma is peculiar, because gotra karma determines the social status in saṃsāra, of which absence in siddhahood is too self-evident to be reckoned in the context of the other characteristics. Even if we allow it to be logical to be included in the list of eight which is theoretically formulated in relation with eight mūla karmas it is still strange to name it agurulaghu in place of nīca-ūñcarahitatā as so called in the ninefold list of *Dhavalā*. *Paramātmaprakāśa-ṭīkā* 1.61.62.1 explains agurulaghu as follows, 'siddhāvasthāyogyaviśiṣṭāgurulaghutvaṃ nāma-karmodayena pracchāditam, gurutva-śabdenocca-gotra-janitaṃ mahattvaṃ bhaṇyate, laghutva-śabdena nīca-gotra-janitaṃ tucchatvamiti, tad-ubhaya-kāraṇa-bhūtena gotra-karmodayena viśiṣṭāgurulaghutvaṃ pracchādyata iti.[7] Its alternative explanation of agurulaghu is fantastic that it is derived by the rise of agurulaghu-name-karma, then siddhas are thrown back to saṃsāra once again. It seems that the commentator was satisfied with the traditional exposition of agurulaghu in the sense of nīca-ūñcarahitatā, and offered an alternative explanation to it which is utterly out of sense. Confusion here seems to have been derived due to the lack of grasping the correct meaning attached to agurulaghu. Agurulaghu is the quality of individuation which distinguishes one substance from the other, either it is the Jīva or the ajīva[8]. It is the quality due to which similar jīvas are able to be distinguished from one another. If we take the siddha's guṇa of agurulaghu in this sense, namely, the quality of individuation, but not in the sense of the quality derived by the annihilation of gotra karma, it perfectly solves the ontological contradiction we are now confronting. It it as follows.

Jaina metaphysicians were well aware of their ontological problem that the siddhas freed from karmas are reduced to the state of oneness as much as the concept of mokṣa upheld by Brahmavāda, which endangers their theoretical basis of the pluralism of souls. Jainism meets here the same problem that beset the classical Sāṅkhya school which adopted the realistic position of the plurality of souls. According to the Sāṅkhyas, individual personalities in saṃsāra are determined by the degrees of three guṇas

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

of pradhāna, but once puruṣas attain kaivalyahood, although in reality prakṛtis are those who attain mokṣa, the appearance of the individualities of prakṛtis reflected in puruṣas disappears once for all, which enforced them to accept the theory of the universal soul, that they have done so in later time. The same danger had to be prevented by the Jainas. Being fully conscious of this problem, the authors of the Āgama including Umāsvāti tried to maintain that the individualities of liberated souls are present in the siddhahood from the standpoint of their past lives, but are absent from the standpoint of their present state, and the physical size of their invisible bodies is 2/3 of their former bodies to which the application of the standpoint of past is not adopted. The Jainas persistently insisted on this point that siddhas have individual physical dimentions which are even classified into three kinds, i. e., maximum, medium and minimum. They avoided carefully to let them reduce to the state of omnipresence which is exactly so maintained by the Nyāya-Vaiśeṣikas. The Nyāya-Vaiśeṣikas of realism also take the stand of the plurality of souls. Six categories are enumerated by them, i. e., dravya, guṇa, karma, sāmānya, viśeṣa and samavāya, by the total operation of which the phenomena of saṃsāra are explained. The category of viśeṣa therein operates to distinguish one substance from the other. Due to this category of individuation, things, either souls or matters, are held ultimately distinguishable, that is, for instance, two similar atoms are distinctly different, and two similar souls have different individualities. Siddhas are not excluded from its application, thus their possession of distinct individualities is logically maintained.

It appears that Jaina metaphysicians got hold of this concept of viśeṣa which enables them to save their ontological danger. For this very reason the quality of individuation called agurulaghu was introduced in the context of the other qualities of siddhas which are arranged in parallel with mūla karmas. Agurulaghu guṇa has no place in this context, therefore it was forced to take the place of nīca-ūñca rahitatā which is derived by the destruction of the gotra karma. Agurulaghu guṇa is thus the anomaly in the list of the eightfold guṇas. This explains pretty well the correct meaning of agurulaghu in the ontological context of the state of siddhas. Then the traditional meaning attached to agurulaghu in the sense of nīca-ūñca rahitatā derived by the extinction of gotra karma is required to be corrected. Once the quality of agurulaghu is introduced, there is no need to maintain that siddhas' physical extent is 2/3 of their former bodies. It seems to have been so maintained because the introduction of agurulaghu guṇa came in too late, by the time of which the abode of siddhas with its definite dimension in the total structure of loka had become firmly established, which compelled them to uphold the traditional idea of the size of siddhas' bodies without alteration.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Foot notes :

1. The Āgama texts are all based on *Suttāgame.*
2. Schubring notes that *Samavāya* 55b enumerates 31 virtues of siddhas. His *Doctrine of Jainas*, p, 329, ft. 2.
3. *Abhidhānarājendra*, under siddha.
4. Schubring suggests that the concept of the size of a siddha's body is derived from observing the corpse having shrunk. His *Doctrine of the Jainas*, p. 329.
5. *Jainendra siddhānta kośa*, under mokṣa.
6. ibid.
7. ibid.
8. For its full meaning refer to *Pt. Sukhalalji's commentary on Tattvārthasūtra of Vācaka Umāsvāti*, p. 196 ff. ft, 1.

पुस्तकालय
113045
गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय हरिद्वार

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

AN OLD VERSION OF THE JAINA RĀMĀYAṆA*

J. C. Jain

Introduction

The narration of the well-known Rāma story which is given in the *Vasudevahiṇḍī* (*VH*)[1], the *Kathāsaritsāgara* (*KSS*)[2], and the *Bṛhatkathāmañjarī* (*BKM*)[3] shows that the tale was also included in the original *Bṛhatkathā* of Guṇāḍhya which unfortunately no longer exists as an extant work but which was used as source and model for much of ancient Indian literature. Since the *Bṛhatkathāślokasaṅgraha* (*BKŚS*) is incomplete it contains only a few stray references[4] to the episode[5]. The *Vasudevahiṇḍī* which it is argued here contains the oldest Jaina version of the Rāmāyaṇa, raveals some interesting transformations of the popular *Vālmīki* Rāmāyaṇa.

The Role of Vidyādharas

Guṇāḍhya chose *vidyādharas*, masters of magic art, as heroes of his popular narration. "Tales of *vidyādharas* are, even more interesting than tales of the gods," says Śiva to Pārvatī when she asks him to tell her some extraordinary story. The imaginative tales later form a part of the *Bṛhatkathā*, influencing ancient Brahmanic and Jaina literature as well. "Divine beings are always happy, whereas humans are continuously sad and grieve," proclaims Somadeva, author of the *KSS*, "And therefore, I want to narrate the life of the *vidyādharas*, who are full of mirth and variety." Somadeva's composition only summerizes the most essential parts of the *Bṛhatkathā*. *Vidyādharas* are also mentioned in the well-known versions of the Rāmāyaṇa and Mahābhārata and later in Buddhist works,[6] but in these narrations they do not appear as real heroes the way they do in the *BKŚS*, the Kashmirian works (*KSS* and *BKM*), and Jaina narratives.

A particular Jain contribution to the popular Rāmāyaṇa tale is that their version displays the Rākṣasas not as meat-eating damons but rather

* This paper was read in London on March 13, 1974 at the conference held by the School of Oriental and African Studies, University of London, to celebrate the Quartercentenary of Tulsi Das's Rāmacaritamānasa.

1 Rāmāyaṇam in the *Mayaṇavegālambha*, 240–45.

2 107.12–26; Prabhāvatī is telling the story of *Rāmāyaṇavṛttānta* to Naravāhanadatta.

3 *Rāmākhyāyikā* (15. 1–51).

4 IV.52; XVIII.503.

5 A comparative study based on different narrations of the *Vasudevahiṇḍi*, the *BKŚS*, *KSS* and *BKM* has been presented by the author in his work on the *Vasudevahiṇḍī*, soon to be published.

6 The earliest reference is found in the *Milindapañho* (267). see H. Lüders, *Kleine*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

as *vidyādharas*, and the *vānaras* are likewise portrayed as *vidyādharas*. In general, the *vidyādharas* seem to be amiable beings, and befitting pious tradition they renounce the world and join an ascetic order. They have their own kings, laws, cities and law courts. But the *vidyādhara* is also represented as licentious, jealous, and an abductor of women. Moreover, the Jainas emphasize, a breech of the moral code on the part of a *vidyādhara* can cost him his divine dignity as well as his magic art. "A *vidyādhara* must not show disrespect or do injury to the Jaina shrines, to ascetics or to a Jaina couple, otherwise the *vidyās* will abandon him," declares Dharaṇa, and has his law inscribed in the edicts on the jewelled walls.[7]

In the *KSS* we are told that the *vidyādharas* have two mythical regions (*vedyardha*) in the Himalayan mountains, forming two major kingdoms assigned to the most distinguished *vidyādharas*. But once a certain Ṛṣabha propiated God Śiva with such powerful austerities that he was granted sovereignty over both the regions, and therefore over all *vidyādharas*.[8] The *KSS* description tallies with the description offered by the Jainas ; the similarity between Ṛṣabha, the first emperor of the *vidyādharas*, and Usabha (Ṛṣabha), the first Tīrthaṅkara of the Jainas, is also noteworthy here. It is most probable that the *Bṛhatkathā* of Guṇāḍhya was the common source for both versions.[9]

The Jaina Rāmāyaṇa Presented in the Vasudevahiṇḍī

The Rāma story contained in the *Vasudevahiṇḍi* seems to be the oldest version of the Jain Rāmāyaṇa and it is based more or less on Vālmīki's popular version. The followiog are some of the main features of the tale :

(1) After accomplishing the magic art *pannatti*, Rāvaṇa, is honoured by the *vidyādhara* lords and is attended upon by them in Laṅkā.

The magic art *Pannatti* seems to have been quite popular among the *vidyādharas*. Dharaṇa bestowed this magic art along with many others to Nami and Vinami (*VH*, 164). Pradyumna (the son of Kṛṣṇa by his queen Satyabhāmā) obtained it from Kanakamālā, a *vidyādharī* girl (92). Pradyumna gave it to Samba (son of Kṛṣṇa by Jambavatī, 108), and Prabhāvatī bestowed it on her husband Vasudeva so that he could defeat his enemy (308). Prajñaptikauśika is mentioned in the *BKŚS* (XX.304), the *KSS* (25. 258,289) and the *BKM* (5.160) as a *guru* of the *vidyādharas*. We are told in the *KSS* (111.52) that prince Naravāhanadatta concentrated on the science of *Prañapti*, who thereupon presented herself to him, and he asked her about his parents.

Schriften, "Die Vidyādharas in der buddhistischen Literatur und Kunst," pp. 104–119

7 *Vasudevahiṇḍī*, 264, 20–21; *Triṣaṣṭiśalākāpuruṣacarita* 1.3.213.

8 *KSS* 109. 61–74; 110.18.

9 L. Alsdorf, *ZDMG*, (1938) Vol. 92, p, 479.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(2) A *vidyādhara* called Maya approaches Rāvaṇa with a proposal of marriage to his daughter Mandodarī. The experts in reading marks predict that the first product of her womb will cause the destruction of the family. But thinking that her first child could be abandoned, she was married anyway. In the course of time, Mandodarī gave birth to a girl who was enclosed in a casket and concealed by the magic art *tirakkharaṇi*,[10] and then placed under the ground of king Janaka's garden. But while the ground was being ploughed the casket was caught in the ploughshare and was handed over to the king, who entrusted the live child to his queen Dhāriṇī and had it brought up like a daughter.

There are various versions regarding the birth of Sītā: a) since she is said to have sprung from a furrow (*sītā*)[11] made by Janaka while ploughing the ground, she is called *ayonijā*, i.e. not womb-born. (b) According to the *Mahābhārata*, Vālmīki's *Rāmāyaṇa*, and Vimalasūri's *Paumacariya*, she is the daughter of Janaka, born in a natural way. (c) In the *Dasaratha Jātaka*. she is the daughter of king Daśaratha and the wife of her own brother Rāma. (d) In the *Vasudevahiṇḍi*, Guṇabhadra's *Uttarapurāṇa* (9th Century A.D.) and the *Mahābhāgavata Devīpurāṇa* (10th or 11th Century A.D.), she is the daughter of Rāvaṇa by his queen Mandodari. An echo of this tradition can be found in the Tibetan and Khotanese versions of the Rāmāyaṇa dating from about the 8th or 9th Century A.D. as well as in the versions of Indonesia and Thailand. In the Tibetan version Sītā is enclosed in a copper vessel and floated on the water, where she is found and adopted by an Indian peasant who names her Rol-rñed-ma (i. e. Līlāvatī).[12] In the Khotanese version a sage living on the bank of a river opens the box and rescues the girl out of compassion for her plight.[13] Sītā's leading to the annihilation of Rāvaṇa's family and her discovery in front of Janaka's plough must be older than the composition of the *Vasudevahiṇḍī*. However, it seems that the Tibetan version of the Rāmāyaṇa was influenced by the *Bṛhatkathā* of Guṇāḍhya.[14]

(3) The achievement of the two boons by Kekai : (1) King Daśaratha, pleased with his queen Kekai for her expertise in the art of "serving in

---

10 Also *tirikkhariṇi* (84) and *tirikkhamaṇi* (164). *Tiraskariṇikā* is used in the sense of a curtain in the *BKŚS* (XVII 81; also the *Rāmāyaṇa*, ii.15.20) and in the sense of a rod (XVII,157).

11 She is invoked as presiding over agriculture (*Ṛgveda*, IV, 57,6). *Sīt`:ara* is counted as one of the 18 taxes (*Āvaśyaka Niryukti* 1078); *Bṛhatkalpa Bhāṣya* (1.3647) has mentioned *Sītājanna* (*Sītāyajña*), a festival when cooked rice was distributed to the monks.

12 See Jan De Jong, "Three Notes on the Vasudevahiṇḍī, "*Saṃjñāvyākaraṇa*, *Studia Indo-logica, Internationalia*, 1954; Rev. Father C. Bulcke, *Rāma-kathā*, 1962, p. 261ff.

13 H. W. Bailey, *BSOAS*, Vol. X, p. 564.

14. C. Bulcke, *Ibid*., p. 262.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

bed". (*sayaṇovayāraviyakkhaṇa*) [15] granted her a boon. (2) Kekai led an army and got her husband released from the enemy's custody, for which she was granted another boon.

A kind of "service in bed" has been described in the *Vasudevahiṇḍī*[16] and the *BKŚS*[17] when Buddhisena (Gomukha in the *BKŚS*), a close associata of Prince Samba (Naravāhanadatta in the *BKŚS*) is entertained by a young prostitute named Bhogamālinī (Padmadevikā in the *BKŚS*) by employing a technique of massaging known as *stanapīḍitaka* (pressing the breasts). As the original *Bṛhatkathā* was full of passionate love stories, it might well have contained such episodes, which were later utilised by other writers. Jong and Bulke have called this form of legend "primitive."[18]

(4) After becoming infatuated by the beauty of Sītā, Rāvaṇa directs his minister Mārīca to assume the form of an illusory deer studded with gems (*rayaṇacitta*)[19] in order to tempt the young warriors living in the forest as hermits. As soon as Sītā beholds the deer she asks for it as a pet. Rāma follows the animal with a bow and arrow in hand. First the deer goes along slowly, but after it swiftly moves off. Rāma begins to suspect that it is not an ordinary deer but an illusory one.

Earlier in the *Nīlajasālambha* (181, 15-20) of the *Vasudevahiṇḍī* a very similar description is given when Nīlajasā asks Vasudeva to catch a baby peacock as a plaything for her. Vasudeva later remarks that as Rāma was deceived by a deer, so was he by a peacock. Ultimately Nilakaṇṭha assumes the form of a peacock and abducts Nīlajasā while Vasudeva remains helpless. In similar circumstances Ajinavatī, the prototype of Nīlajasā, is kidnapped by a *vidhyādhara* named Vikacika who flies through the sky like a hawk carrying off a cuckoo (*BKŚS*, XX. 202.-226). In the *BKM* (13.45-47) Vegavatī is kidnapped by a demon (*rākṣasa*) called Maṇimat who assumes the form of a peacock.

This all indicates that the kidnapping of women by *vidyādharas* or *rākṣasas* was common in early Indian literature, at least at the time of the author of the *Bṛhatkathā*. Under the circumstances we can easily take Sītā's abduction as an important part of the *Bṛhatkathā* narration; moreover we should not forget that the whole theme of the *Bṛhatkathā* is based on the abduction of Madanamañjukā by the *vidhyādhara* Mānasavega.

---

15 Elsewhere called *paviyārasukha*, 133,2. The 16 arts of *śayanopacāra*' are mentioned in the *Kāmaśāstra* (1·3.14, Jayamaṅgalā commentary).

16 102, 17-21.

17 X. 140-152.

18 See Jong's above-mentioned article; Bulcke, *Ibid.*, p. 402.

19 *Maṇinirmita* in the *Uttarapurāṇa* (68.197). The *KSS*, *BKM*, and Hariṣeṇa's *Bṛhatkathākośa* have all referred to a golden deer. However, Vimalasūri has ommitted this episode in his *Paumacariya* with the explanation that since Rāma was observing a vow (*vratastha*) he could not kill a deer.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(5) Rāvaṇa, the ruler of Laṅkā, his brother Vibhīṣaṇa, his sister's sons Khara and Dūṣaṇa as well as the characters of Hanumān, Sugrīva, Vāli and Jaṭāyu are all *vidhyādharas*.

Here, as in the Rāmopākhyāna in the *Mahābhārata* the story of Rāma (Rāmāyaṇa) begins with a long genealogy of Rāvaṇa, which is supported by Guṇabhadra's *Uttarapurāṇa*. Though not specifically mentioned, Rāvaṇa never tries to violate Sītā's virtue while she is being kept in his custody in Laṅkā. The reason given by Guṇabhradra is that had Rāvaṇa dared to even touch Sītā he would have been deprived of his magic art of flying through the air. According to the author Rāvaṇa did not touch Sitā while carrying her off, but by means of his magic art he transformed his divine car Puṣpaka into a palanquin, making Sītā get into it by herself. [20]

Similarly, the charactar of Vibhīṣaṇa has been elevated. After preparing a bridge when Rāma's army (accompanied by Sugrīva and protected by the *vidhyādharas*) reached Laṅkā, Vibhiṣaṇa approaches Rāvaṇa and requests him as follows : "Although unpleasant to hear, beneficial advice must be spoken by the teacher, a servant or a relative, by abducting Sitā, the wife of Rāma you have not done any good. It may be that the error has already been committed, but you should now return her back to her husband. It is no use destroying the family. Rāma is so powerful that he killed Khara, Duṣaṇa and Vāli without effort, even though, they possessed the magic art. The master should not desire even the wife of his own servant, much less the wife of a person who is powerful. The real victory of a king is his restraint of his senses. You are wise and intelligent, and so somehow or other you must succeed in your endeavors, but nevertheless you are devoted to an evil deed. That is why I am requesting you to stop. That morsel which is easily eaten, digested properly after eaten, and which proves wholesome after being digested, should be eaten. Take my friendly advice : return Sītā to Rāma. Let your family members be happy.'[21]

Also Hanumān, who is a *vidyādhara* and not a monkey king as in the Vālmīki Rāmāyaṇa, is a well-wisher of Rāma. It is he who for the first time brings news about Sītā's presence in Laṅkā. When Rāma and Lakṣamaṇa are wondering about grieved in the forest, Hanumān approaches them and learns of their sorrow. He introduces himself as one of the *vidhyādharas*

---

20 Uttarapurāṇa (68, 213. 207); Compare the abduction of an earth-dwelling woman, Somasirī (Madanamañjukā in the BKŚS) by the *vidyādhara* Mānasavega. He could not violate her by force because of a dangerous curse which would bring him instantaneous death. see *Vasudevahiṇḍī* (227, 14–15), *BKSS* (XIV. 89–90), *KSS* (105. 69–71), and *BKM* (13.2.51–52).

21 Exactly the same advice is offered by Rāvaṇa's minister Mārīca in the *Uttarapurāṇa* (68.115–118).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

under the leadership of Sugrīva. Then Hanumān proposes friendship with Rāma, and fire is a witness to their pact.

Jaṭāyu is another fine character. He fights with Rāvaṇa while the latter is carrying Sītā off. Rāvaṇa overpowers Jaṭāyu and after crossing the Kikkindhi mountain,[22] he reaches Laṅkā. But before his death Jaṭāyu is able to pass the news to Rāma, that Sītā was kidnapped by Rāvaṇa.[23]

(6) When Rāvaṇa does not listen to the advice given him by Vibhīṣaṇa accompanied by his four ministers, he approaches Rāma. The *vidhyādharas* in Vibhīṣaṇa's family join the army of Rāma and the battle between the *vidhyādharas* and earth-dwellers began, also a common feature of the *Bṛhatkathā*.[24]

(7) After Rāma's army enters the city of Laṅkā, Lakṣmaṇa marches forward. Rāvaṇa intends to kill Lakṣmaṇa and releases his disc, but the weapon does not work. Lakṣmaṇa casts the same disc back at his enemy and succeeds to chop off Rāvaṇa's head.

(8) After the war is over, Vibhīṣaṇa brings Sītā back from Laṅkā. Then Vibhīṣaṇa is coronated King of Ariñjayapura, and Sugrīva of a certain city in the *vidhyādhara* territory (*vijjāharaseḍhī*). Rāma and Sitā are taken to the city of Ayodhyā in a heavenly car brought by Vibhīṣaṇa and Sugrīva.

The Vasudevahiṇḍī, the oldest version of the Jain Rāmāyaṇa

The following points are worth considering when estimating the *Vasudevahiṇḍī*'s real period of composition :

(1) It is the oldest version of the *Bṛhatkathā* of Guṇāḍhya among the presently available Sanskrit or Prakrit works.

(2) Its mention in the *Viśeṣaṇavatī* (610 A. D.) of Jinabhadragaṇi Kṣamāśramaṇa only indicates that the work was available to him in his time.

(3) Some years ago, after making a study of archaic pecularities and taking into the consideration the use of the old *veḍha* metre unknown out-

---

22 The mountain's locality is not known, but it seems to be somewhere in the Himālaya. According to Hemacandra, Mount Kiṣkindha was situated on Vānaradvipa. Kiṣkiṇdhi is said to have founded Kiṣkindhapura on Mount Madhu where he sattled with his followers like Śiva on Kailāśa (*Triṣaṣṭiśalākāpuruṣacarita*. VII, Jain Rāmāyaṇa, Vol. IV. p. 109, 113.)

23 In the Khotanese version of the Rāmāyaṇa, Rāvaṇa, while fighting with the bird Jaṭāyu, gathers lumps of tin red with blood and forces the bird to swallow them. As a result Jaṭāyu, became heavy and died. Bailey, *Ibid*, p. 565.

24 The battle between Rāma and Rāvaṇa has been condemned by Hariṣeṇa as a battle for the sake of a women costing many lives (*Bṛhatkathākośa*, 84.56–57). This has been supported by the Khotanese Rāmāyaṇa (*Ibid.*, pp. 568 ff.) where two senior ministers are talking about the kings of Jambudvīpa, who destroyed the land for a woman's sake.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

side of Jain canonical literature, Alsdrof showed that this work must have been of great antiquity and closer to the date of the canonical text.[25]

(4) After making a study of the mutilated and corrupted *Vasudevahiṇḍī* text, which was edited after consulting 12 manuscripts, and making a note of a variant (*ettha pāḍho*),[26] it seems that the text already existed at the time of Saṅghadāsagaṇi, who just put it into its final shape. In that case the original text's date should be pushed back quite a bit. In this regard the Jaina versions of the *Bṛhatkathā* represented by *Harivaṁśapurāṇa* of Jinasena and *Triṣaṣṭiśalākāpuruṣacarita* by Hemacandra and others should also be taken into account.

(5) While considering the composition date of the *Vasudevāhiṇḍī* one has to also consider whether the Rāma and Kṛṣṇa lagends of the Jaina cosmography were borrowed from the *Bṛhatkathā*, or whether they already existed before the *Bṛhatkathā's* composition.[27]

(6) In his Paumacariya (end of the 3rd century A.D.),[28] Vimalasūri attacks Vālmīki's Rāmāyaṇa by saying that the Rākṣasas should not be meat-eating demons and the vānaras portrayed as lower animals lashing their tails and uprooting mountains. He has tried, in effect, to 'rationalise' the tale in the Jaina version of Rāma's story. On the other hand Saṅghadāsagaṇi, the author of the *Vasudevahiṇḍī*, simply accepts the popular tale as it existed in his day, without any conscious editorialising or protest. Most likely he follows a different tradition. It may very well be that since Vālmīki composed his Rāmāyaṇa based on the ancient ballads prevalent at his time, the author of the *Vasudevahiṇḍī* likewise based his tale on a slightly different version arising out of some different ballads. Perhaps he followed the same version offered in the *Bṛhatkathā*.[29]

Whatever the case may be, the explanatory and critical tone of the *Paumacariya* as well as its entire language strongly suggests that the work

---

25 See "The Vasudevahiṇḍī, A Specimen of Archaic Jain Maharashtri," in the *BSOS*, VIII, 1935-37, pp. 319-333.

26 The *Vasudevahiṇḍī*. 306. See author's introduction to the *Vasudevahiṇḍī*, to be published shortly.

27 See Alsdorf, "Introduction to the *Harivaṃśapurāṇa – Mahāpurāṇa Tisaṭṭhimahāpurisaguṇālaṅkāra* by Puṣpadanta, p. 121, Hamburg 1936. Here criticising the date proposd by Bühler, he formulates that Guṇāḍhya must have flaurished at least in the 1st or 2nd Century B.C.

28 V.M. Kulkarni, *Introduction to Paumacariya*, ed. by Jacobi, *PTS*, 1962.

22 According to Lacôte, the author of the *Bṛhatkathā* draws inspiratian from the Rāmāyaṇa, but Vālmīki drew his heroes from national legends and old myths, whereas Guṇāḍhya used accounts of fairy travels to the country of encbanters "Essay on Guṇāḍhya and the Bṛhatkathā," Pt. III, Ch. IV,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

was composed after the *Vasudevahiṇḍī*. We can therefore assert that the *Vasudevahiṇḍī* must have been composed before the end of the 3rd Century, A. D., the date fixed for the composition of the *Paumacariya*. Certainly the contents of the Rāma story contained in the *Vasudevahiṇḍī* reflect a very old tradition. There is no mention of an ordeal by fire imposed on Sītā in the *Vasudevahiṇḍī*, but this episode is also absent even in the Rāmopākhyāna of the *Mahābhārata*, the *Uttarapurāṇa* of Guṇabhadra and the Tibetan and Khotanese versions of the Rāmāyaṇa. Without adding too many Jaina religious touches to the story, the Rāmāyaṇa as presented in the *Vasudevahiṇḍī* is an extant version of one of the oldest traditions of the popular tale.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ON THE EIGHTEEN DEŚĪ LANGUAGES*

B. K. Khadabadi

The *Nāyādhammakahāo*, the sixth Aṅga of the Ardhamagadhi Canon, refers to the Eighteen *Deśī* Languages more than once : (1) तए णं से मेहे कुमारे अट्ठारसविहप्पगारदेसीभासाविसारए............होत्था ।[1] Prince Megha was well versed in the Eighteen kinds of *Deśī* Languages (2) तत्थ णं चंपाए नयरीए देवदत्ता नाम गणिया परिवसइ अड्ढा.........अट्ठारसदेसीभासाविसारया .[2] In the city of Campā there lived a harlot named Devadattā who was rich......... (and) well versed in the Eighteen *Deśī* Languages. Similaraly we find references to the Eighteen *Deśī* Languages in *Vivāgasutta*, *Ovavāiyasutta* and *Rāyapaseṇiya* : तत्थ णं वाणियगामे कामज्झया णामं गणिया होत्था.......अट्ठारसदेसी-भासाविसारया ।[3] In Vāṇiyagāma there was a harlot named Kāmajjhayā who was skilled in the Eighteen *Deśī* Languages. तए णं दढपइण्णे दारए अठ्ठारसदेसीभासाविसारए ।[4] The boy Daḍhapaiṇṇa was well versed in Eighteen *Deśī* Languages. तए णं दढपइण्णे दारए अट्ठारसविहदेसीप्पगारभासाविसारए ।[5] The boy Daḍhapaiṇṇa was well versed in the Eighteen kinds of *Deśī* Languages.

The Jinadāsagaṇi in his *Niśītha Cūrṇi* (7th century A.D.) also refers to the Eighteen *Deśī* languages : अट्ठारसदेसीभासानियंयं वा अद्धमागहं ।[6] or the Ardhamāgadhi language which has the characteristics of the Eighteen *Deśī* Languages.

Further Udyotanasūri, the author of the *Kuvalayamālā* (778 A.D.) not only refers to the Eighteen *Deśī* Languages, but also enumerates them by illustrating in brief the colloquial format of each of them as observed by prince Siridatta in the narrative :

इय अट्ठारस देसीभासाउ पुलइऊण सिरिदत्तो ।
अण्णाइय पुलएई खस–पारस–बब्बरादीए ॥[7]

Having observed these Eighteen *Deśī* Languages, Siridatta observed a few other ones like *Khasa*, *Pārasa*, *Babbara* etc. The following are the names

* Paper accepted by the All India Oriental Conference, XXVII session, held at the Kurukshetra University, Kurukshetra, December 27, 1974.

1. *Nāyādhammakahāo* I. i, *Suttāgame* I, Gudgaun 1953, p. 957.
2. Ibid, 1.3, *Suttāgame* I, p. 987.
3. *Vivāgasutta* I.2, *Suttāgame* I. p. 1249.
4. *Ovavāiyasutta*, *Suttāgame* II. Gudgaun 1954, p, 32.
5. *Rāyapaseṇiya*, *Suttāgame* II, p, 102.
6. Vide Intro. to *Pāia-Sadda-Mahaṇṇavo*,, Varanasi 1963. p. 34.
7. *Kuvalayamālā* I, Singhi Jain Series 45, Bombay, 1959, p. 153.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

of those provincial traders whom Prince Siridatta heard speaking in the market place :

Gollae, Majjhadese, Māgahe, Antavee, Kīre, Ḍhakke, Sendhave, Mārue, Gujjare, Lāḍe, Mālave, Kaṇṇāḍae, Tāie, Kosalae, Marahaṭṭhe, Andhe.[8] Thus the author illustrates only sixteen languages and according to A. Master, the two missing *Deśī* Languages are possibly *Oḍra* and *Drāviḍī*.[9]

Moreover Cāmuṇḍarāya, the author of the Kannaḍa *Cāvuṇḍarāya Purāṇa* (978 A.D.), refers to the Eighteen languages. He, however, does not call them *Deśī*. The contextual reference is to the Bharatakhanda consisting of countries like *Trimāgadha*, *Lāṭa*, *Vatsa*, *Gauḍa*, *Mahārāṣṭra*, *Karduka* wherein lived people speaking eighteen languages : *"Trimāgadha Lāṭa Vatsa Gauḍa Mahārāṣṭra Kurdaka lakṣaṇamappaṣṭādaśa bhāṣājana-parivṛta Ṣaṭkhaṇḍa-Bharatamaṁ.........*"[10]

Lastly Bhaṭṭākalaṅkadeva, while commenting on the opening verse of his *Karṇāṭaka Śabdānuśāsanaṁ*, a grammatical work in Sanskrit (1604 A.D.)[11], refers to the Eighteen Great Languages together with seven hundred dialects. It is interesting to note here that the author does not call the eighteen languages *Deśī* but *Mahā* (great) and at the same time he tells us that they are well known in (Jaina) scriptures. In fact we do not find any reference to the 'Eighteen Great Languages' in any of the Jaina canonical works. The opening verse of the said work is as follows :

नमः श्री वर्धमानाय विश्वविद्यावभासिनी ।
सर्वभाषामयी भाषा प्रवृत्ता यन्मुखाम्बुजात् ।।

The author's own commentary runs as follows :

"सर्वाः समस्ताः कर्णाटकान्ध्रमगधमालवादिनानाजनपदविकल्पैः नानात्वं प्राप्ताः.........सर्वभाषाः प्रवचनप्रसिद्धा अष्टादशमहाभाषाः सप्तशतक्षुल्लकभाषाः च इति अर्थः । All languages mean those that are spoken in the various countries like Karṇāṭak, Āndhra, Magadha, Mālavā etc....They are those Eighteen Great Languages well known in *Āgamas* and Seven hundred dialects.

A close scrutiny of all these references to the Eighteen languages, *Deśī* or otherwise, would yield us the following points :

---

8. Ibid, pp. 152–153.
9. (i) For this and other details on the subject vide Dr. Upadhye's Notes, *Kuvalaya-mālā* II, Singhi Jaina Series 45, Bombay 1970, pp. 144–145,
   (ii) I may add here that the *Babbaras* are the northerners, mentioned as *Varvaras*, in the Sanskrit Purāṇas. Vide *Concordance of Purāṇa-Contents*, Hoshiyarpur 1952, p. 29.
10. *Cāvuṇḍarāya Purāṇa*, Bangalore, 1928, p. 70.
11. Karṇāṭaka Śabdānuśāsanaṁ (With commentary of the author), Ed R. Narasimha-char, Bangalore 1923.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(i) All the above noted works which contain references to the "Eighteen Languages, *Deśī* or otherwise, are Jaina works. The earliest work is the *Nāyādhammakahāo* (400 B. C).[12] and the latest one is the *Karṇāṭaka Śabdānuśāsanaṁ* (1604 A. D.).

(ii) All the canonical works, the exegetical work viz., *Niśītha Cūrṇi* and the *Kuvalayamālā* contain the reference as *'aṭṭhārasadeśībhāsā'*, the Eighteen *Deśī* Languages.

(iii) In the *Kuvalayamālā* the author also enumerates these languages. Actually he enumerates, of course by illustrating them, only sixteen which include the Dravidian too. Hence it is clear that the list is arbitrary and the author is trying to adhere to the number Eighteen which by his time had duly acquired traditional or conventional importance the ultimate source of which seems to be the *Nāyādhammakahāo*.

(iv) Cāmuṇḍarāya does not call the Eighteen Languages of his reference *Deśī*. The context of his reference is the narration of the *Ādipurāṇa*. And hence he obviously sticks to the traditional number Eighteen in this respect.

(v) Bhaṭṭākalaṅka does not qualify the Eighteen Langnages of his reference by *'Deśī'* but by *'Mahā'* calling them Eighteen Great languages. Yet he openly announces that they are well known in the *Āgamas*. Thus he too adheres to the traditional number Eighteen and, at the same time tries to provide rather a true linguistic picture of the country of his time by adding to it the seven hundred dialects.

To conclude, during the period round about the composition of the *Nāyādhammakahāo* (400 B. C.), there must have existed some eighteen regional languages. Unfortunately we have no evidence to show which actually they were. To be well versed in the Eighteen *Deśī* Languages was a matter of proud accomplishment in those days. The number of *Deśī* Languages and the context of accomplishment were taken up as a tradition and were repeated in later canonical works like *Vivāgasutta*, *Ovavāiyasutta* and *Rāyapaseṇiya*. Jinadāsagaṇi however refers to the Eighteen *Deśī* Languages in the linguistic context i.e., while discussing the nature of the Ardhamāgadhi language. Cāmuṇḍarāya obviously adhers to the same number of traditional importance. So also does Bhaṭṭākalaṅka, but he tries to give a realistic touch to his statement by adding to it Seven hundred dialects.[13] It is Udyotana who not only attempts to enumerate the Eighteen *Deśī* Languages but also illustrates them. But we cannot take Uyotana's list as wholly and truly reflecting the linguistic picture of

12. I have taken here the approximate date of the First Redaction of the Canon.
13. This number too might have an importance of some tradition.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

the contemporary society. Because the number of the regional languages, making allowance for the inclusion of the Dravidian too, in 878 A.D., could not be the same as it was in the days of the *Nāyādhammakahāo*. It must have been a large one. Hence we can say with certainty that Udyotana too adhers to the same number of traditional importance. But the true value of this dated author's list lies in its illustrating the colloquial format of the Sixteen Languages, the galaxy of specimens of which can rarely be found elsewhere.

Thus the number Eigeteen which formerly denoted the *Desī* languages in the early literature of the Ardhamāgadhi Canon, has been adhered to by the later Jaina authors in Prakrit, Sanskrit and Kannaḍa. And this number it appears was keeping for long its hold on the Kannaḍa people to such an extent that there has come down in the Kannaḍa language an idiom known as *Hadinentu jātigaḷu*,[14] eighteen castes, possibly indicating thereby that at some juncture of the cultural history of Karnatak the importance of this numerical group of languages has been replaced by that of the same group of castes.

14. According to Shri S.B. Joshi, this idiom is connected with the Agastya legend in the Tamil tradition. Vide *Karṇāṭaka-Sanskṛtiya Pūrvapīṭhike* I, Dharwar 1967. p. 64.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

APABHRAMŚA FORMS IN THE VASUDEVAHIṆḌĪ[1]

K. R. Chandra

Dr. L. Alsdorf[2], in his study of the language of Vasudevahiṇḍī, has come to the conclusion that the language of VH[3], is archaic Jain Mahārāṣṭrī (having many archaic Ardhamāgadhī and Pāli forms). Dr. B. J. Sandesara while reproducing the same in Introduction to the Gujarati translation of VH.[4] has noted an Apabhraṁśa stanza from VH. Except that Ap. stanza no other Ap. forms from VH. have been noted by them. Here an attempt has been made to throw light on some Ap. or Ap. like forms which are available in the VH.

1. *Words with 'व' śruti* :

उज्जोव, (47.9, 11) and जुवलय (62.16). Pischel records these forms from Amg. too (*ujjoviya*–246 and *juvalaya*–231).

पव्वाविअ (*pravrājita*, 21.17, 24.4). Pischel does not record it though it is common in Amg. Its formation should be explained as √*pravraj* → *pravrajāpita* = *pavvaāvia* → *pavvāvia*,

धावी (*dhātrī*,, 27.12 = a nurse). It is not noted by Pischel. It can be explained as √*dhe* → *dhay* (*dhayati*) = to suck, *dhāpay* = to give suck, *dhāpayitrī* = a nurse = *dhāvaiī* → *dhāvī*, or *dhay* = *dhāva* (on the basis of *ā* + *i* = *e* = *ay* = *āva*) and then taking 'ī' the agentive suffix, i. e. *dhāvaī* + = *dhāvī*

उडवय (*uṭaja*, 18.17). It is not recorded by Pischel. PSM[5] quotes it from *Pāialacchīnāmamālā*. It has '*ya*' for suffix '*ka*' and the remaining word is '*uḍava*' which has '*va*' śruti for '*ja*' of Skt. word '*uṭaja*'.

2. *Use of original bases as case-forms*:

(i) Nom. Sg. forms :

(a) सिंहलिसुय (सिंहलिसुय नंदणो आसी–38.17, in a verse) Masc., '*a*', ending stem.

(b) रुक्ख (सयमेव य रुक्ख रोविय(ए) –30.3, in a verse) Neut., '*a*' ending stem.

---

1. By the courtesy of the A.I.O. Conference held in Dec. 1974 at Kurukshetra. This paper was read there in the Prakrit and Jainism Section.
2. Bulletin of the School of Oriental Studies, Vol. VIII, pp. 319, ff.
3. Vasudevahiṇḍī, Atmanand Jain Sabha, Bhavnagar. 1930.
4. Introduction. pp. 15–30.
5. PSM — Pāia-Sadda-Mahaṇṇavo.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(c) सिलाजउ=शिलाजतु(तत्थ य सिलाजउ परिस्सवति,6.10)Neut., 'u' ending stem.

(d) रज्जु (तेण......रज्जु छूढा–70.16) Fem., 'u' ending stem.

Such forms are traceable in Amg. canon and *Paumacariyam.*

(ii) Acc. Sg. forms :

(a) There are several instances of 'ā' and 'ī' ending original feminine stems used as Acc. Sg., e.g. कमलसेणा (56.6), कंटयसाहा (61.5), पुरिससहस्सवाहिणी (16.2), दासचेडी (31.19), रोवमाणी (36.9), होंती (37.21), करेमाणी (56.6) etc.

(b) सुरभिपुप्फदाम (ततो से सुरभिपुप्फदाम सेवासं (?) उरे उलएइ–(66.14) Neut., 'a' ending stem.

In the PCV[1] also we find such feminine forms.

3. *Shortening of ending long vowel of Fem. stems, Nom. Sg:*

इत्थि (तहा इत्थि पुरिसो नपुंसगो य कम्मवसगो जीवो–10.21). The editor has wrongly suggested इत्थी for original इत्थि.

4, Nom. Sg. form of 'a' ending Masc. base, changing in 'u' :

पायवडिउ=पादपतितः (पियदंसणमूसुगो...पायवडिउ विन्नवेइ–19.15). We can not be sure of this form because there is probability of the scribe's error in writing ओ as उ.

5, Use of long vowel in place of a nasalised short vowel in Acc. Sg :

(i) निज्जिय सत्तू (तो हं निज्जिय सत्तू अज्जुणयं हंतूणं...पत्थिओ उज्जेणिं–46.8), Masc. 'u' ending stem.

(ii) वक्कलचीरी (कढिणेण वहइ रिसि वक्कलचीरी–19.17). Masc. 'i' ending stem.

(iii) उवलद्धी (सो....उवलद्धी करेत्ता आगतो–33.14), सुहवुद्धी (....परिभोए सुहवुद्धी जणो परिकप्पेइ–15.14), असिलट्ठी (एयं ताव असिलट्ठी गिण्हसु–48.38), Fem. 'i' ending stem.

6. Appending of short 'ṇa' as Inst. sg. termination (though after lengthening the preceding short vowel of the base, which is again metri-causa)

मत्तूण (मोत्तव्वो य पिंएणं, मत्तूण य आवयंतेणं ।। –35.8 in a verse), Masc. 'u' ending stem. Such forms are traceable in PCV. and *Dhūrtākhyānam.* Pischel (379) notes अट्ठीण, मुट्ठीण in Amg. but either before enclitic or in the end. Pischel (405) quotes from *Āva. Erzahlungen* मन्तीण metri-causa.

7. Appending of 'e' as Inst. sg. inflexion in 'a' ending Masc. bases or to say that use of Loc. sg. as Inst. sg. :

1: PCV=Paumacariyam of Vimalasūri.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हत्थे (से अम्मापियरो नियगचेडीए हत्थे पइदिवसं अद्धसहस्सं वसंततिलयामाऊए विसज्जंति -29.6), (सव्वाभरणाणि य....णियदासचेडीए हत्थे विसज्जेइ-31.16); (हत्थे य घेत्तूण सयं घरमुवणीयाओ-70.14); गलए तेण (वग्घेण) य सो धणदेवो वीसत्थो चेव गलए घेत्तूण नीओ-60.11).

In PCV. we have one such instance उसमे (उसमे सुमंगलाए, जाओ भरहो य पढमचक्कहरो-20.106).

Some more instances from VH. can be interpreted as Inst. Sg. though they are in Loc. Sg., e.g. सो य गलए बंधिऊण बेवयंतं आणेइ-29.27, तो तेण सा तम्मि चेव हत्थे घेत्तूण जाणयं विलइया-66.25.

8. Appending of oblique inflexion '*e*' without lengthening the ending short vowel of Fem. bases.

रज्जुए (सालरुक्खस्स मूले रज्जुए वेढिऊण-61.5), Inst. Sg., '*u*' ending.

9. Similarly use of Inst. plu. for Loc. plu.

वसहीहिं (वसहीहिं वस्समाणा-43.16, गामंतरवसहीहिं वसंतो-69.27), रुक्खंतरेहिं (गंतूण रुक्खंतरेहिं-55.21), -लयागहणेहिं (तओ सो सोड्डसद्दसंजायभओ गुम्म-वल्लि-लयागहणेहिं लग्गंतअग्गसिंगो पलाओ-55.23). There is a pure Locative form too, e.g. गामंतरवसहीसु वसंता-57.3.

In the Amg. canon, PCV. and *Dhūrtākhyānam* we can trace similar forms.

10. Use of inflexion '*i*' in the Loc. Sg. of '*a*' ending base :

नाइजणाइण्णि=ज्ञातिजनाकीर्णे (v.l. in the old Ms. of शां० (तत्थ य नाइजणाइण्णि उज्जाणब्भासे रहं ठवेऊण भणिया णेण कमलसेणा-57.4).

11. Appending of the termination हि as Present Indicative of II sg :

एहि (कहिं तुमं एहि-63.14) and नेहि (कीस एयं सगडं नेहि-57.16, i.e. 'Where do you come from ?' and 'Why do you take away this cart ?' respectively).

12. Appending of the termination हि of the Imperative of II sg. to the stems ending in short vowel अ, i.e. without lengthening the ending short vowel (as in Ap.):

वसहि (तीए वंदिऊण भणिया ! अज्जाओ ...असंकियाउ वसहि त्ति-11.26), use of plural form is for showing respect to the concerned nun by the courtesan Kuberasenā.

13. Elongation of Present and Past Passive participles by appending 'य'=क (स्वार्थे) suffix, a tendency, that is common[1] in Ap. :

जीवंतय (जीवंतया मच्छा आणीया-75.10).

1. See Introduction to Sandeśarāsaka by H.C. Bhayani

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

In the PCV. also such forms are available, e. g. सुहडा णिसुणन्तया अणुल्लावे –76.8. From the VH. the instances of elongation of past passive participle with 'य' suffix are : मोल्लेण लइययं–57.16, भत्ता य ते पवसियओ–59.27.

14. Forms and words more popular in Apabhraṁśa and NIA languages:

(i) अज्जव=worthy, faithful (अणज्जव, कहि सा ते वसंततिलय? त्ति–65.5 (Oh, you) Unfaithful ! where is your that (dear) Vasantatilakā ?), Masc. Voc. Sg.

Pischel does not record it. PSM quotes it from *Bhavisayattakahā* as an Ap. form which stands for 'ārya'=worthy, not for 'āryaka'=grand-father.

(ii) अल्लिय=अर्पित (सा....अल्लिया य चोरसेणावइस्स कालदंडस्स–60.22)

Hem. (4.39) notes अल्लिव as the *ādeśa* of अर्पि, whereas Pischel (196, 485) derives अल्लिवइ from लिप् → आ + लिप् = आलिम्पति. Our Prakrit form अल्लिय seems to be past passive of अल्ल. MWSED[1] records a root=ऋ=to go, to reach and further explains अर्पयति as causal of ऋ= to cause, to move, throw, cast or to deliver, surrender, offer, present etc. Therefore, there seems to be some possibility of the origin of अल्ल from the root ऋ and अल्लिय as its past passive form.

In Gujarātī there is आलवुं from अल्ल=to give and then आल्युं =given.

(iii) आव=आ+इ=(ए), (आय→आव)=to come(उज्जेणिंओ आवंतेण=coming from Ujjayinī–43.21). Pischel (254) records it from Hc. 4.367.1, 419.3 under Ap.

This formation is just on the line of धाव, the causal of धव, from Skt. धय्, from the root धे=to suck.

(iv) ऊखली=उदूखली=a mortar

(कत्थइ....कूरऊखलीओ य–44.18). Pischel (66,148) records उक्खल and ओक्खल from Amg. and Pkt., PSM. too records also उक्खली and ओक्खली but ऊखल or ऊखली are not noted by them.

We have ऊखली and ऊखल in Gujarātī and उखली and ऊखल in Hindī.

(v) छोडिय=छोटित=loose, released, (छोडियं च से पडताणं–67.9– His (the horse's) saddle was released). Pischel (238) records it under Ap. and Dr. (Smt.) R. N. Shreyan[2] puts it under pure

1. Monier Williams Sanskrit-English Dictionary.
2. Shreyan=A Critical Study of Mahāpurāṇa of Puṣpadanta (Deśya and Rare words); p. 239.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Deśya word.

Its variant reading is phedịya–फेडिय for which see further.

(vi) परियंदेइ 11.28=lulls a baby to sleep, rocks in a cradle, (अज्जा... दारगं परियंदेइ). परियंदणयं—12.5=lullaby or rocking in a cradle, (तहाविहं परियंदणयं सोऊण). It is recorded in the PSM but as परिवंद i.e. to praise. Pischel does not record it. Dr. Shreyan calls it a pure Deśya word.[1]

(vii) पुत्तभंड=पुत्रभाण्ड, sons and daughters, (ताण य दुवे पुत्तभंडाणि–मेहजवो पुत्तो, अहं च मेहमाला).

Pischel and PSM do not record it. Dr. Shreyan records it under pure Deśva words.[2]

(viii) फेडिय=स्फेटित (स्फट्=to hurt, MWSED). Here it is used in the sense of removing (फेडियं[3] च से पट्टताणं-67.9). Pischel does not rccord it. Dr. Shreyan records it under Deśya words.[4] In Marāṭhî 'pheḍaṇe' means 'to loosen'.

(ix) भत्तिज्जओ=भ्रातृव्य, brother's son (12.1). Pischel does not record it. PSM records it from later literature. In the ARK.[5] it is not available. Compare Gujarātī भत्रीजो and Hindī भतीजा.

(x) मेलविय=मेलित, mixed with, combined with, (भयमेलवियदिट्ठी-6.10). Pischel (206) records मेलइत्ता from the Sthānāṅga (512) and explains it, 'bhil bhedane' which is not correct. Its meaning there is—to mix, to include. The ARK also explains it in the same way quoting from the Sthānāṅga (p. 365).

Compare Gujarātī मेलववुं=to mix.

(xi) विच्छल=विक्षाल्, to wash off, (सुद्धोदय-विच्छलिअंगी-35.9, with her body (limbs) washed off with pure water). पाइयलच्छीनाममाला records विच्छोलिअ=धौत (vide PSM). Pischel does not record विच्छल. In Rajasthānī there is the word विसरणुं=to wash off.

(xii) वेवाहिय=वैवाहिक relations by marriage, 70.10. (father-,mother-,brother- and sister-in-law)

---

1. Ibid. p. 264.
2. Ibid. p. 266.
3. This is a variant reading for छोडिय which is already mentioned earlier.
4. Ibid. p. 269.
5. Abhidhānarājendrakośa.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Pischel does not record it. Compare Gujarātī and Rajasthānī word वेवाई

(xiii) हूया (v.l. होया) = भूताः became, (अत्था अण्णहा चिंतिया अण्णहा हूय त्ति–31.12). हू stands for the root भू and its past passive form हूअ, along with other roots and prefixes such as अणुहूअ, पहूअ, लहुईहूअ etc., is found in earlier Prakrits.[1] But the use of the independent form हूअ has become popular in the Ap. language, e.g. भल्ला हुआ जु मारिआ.[2]

The above study of the language of Vasudevahiṇḍī covers only the कहुप्पत्ती and धम्मिल्लहिंडी portions of its first part, i.e. 1 to 76 pages only. The data analysed here proves clearly that the text has not only the forms and words (i) which are tentatively Ap., i.e. more popular in Ap. or (ii) which positively belong to old strata also, i.e. traceable in older Pkt. literature but (iii) there are a number of forms whtch can be called as positively Apabhraṁśa. Study of the remaining portion of VH is expected to bring to our notice some more Ap. material.

1. See Hc. 4. 64. (Hemcandra's Prakrit Grammer)
2. See Hc. 4. 351 and Pischel, 476.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*DHĀTUPĀRĀYAṆAM – A REVIEW NOTE

J. M. Shukla

Ancient works on instruction[1] on Sanskrit Grammar were divided under two heads, viz. Sūtrapāṭha and Khilapāṭha[2]. The latter included Dhātupāṭha, Gaṇapāṭha, Uṇādipāṭha and Liṅgānuśāsana.

The earliest Dhātupāṭha available to us in a complete form is that of Pāṇini. Before Pāṇini scholarly discussion regarding enumeration and meaning of roots was already well-developed. Yāska's division of parts of speech into nāma, ākhyāta, upasarga and nipāta and the discussion regarding all nouns being root-based testify to a detailed study of roots. Small manuals and lists of nouns and verbs were prepared for purposes of study. They were named books of enumeration (Pārāyaṇa). Booklets on nouns were called Nāmapārayaṇa and those on roots were called Dhātupārāyaṇa. It is likely that grammarians like Bhāguri, Kāśakṛtsna, Āpiśali and Śākaṭāyana had prepared such manuals. These have not come down to us, but grammatical tradition has preserved some references from them. A number of references to the root-lists of grammars earlier than that of Pâṇini are found in Kṣīrasvāmiś Kṣīrataranginī (1050 A. D. circa), Maitreyarakṣita's Dhātupradīpa and other works. Pāṇini probably accepte considerable help from these earlier lists i. e. Dhātupārāyaṇas.[3]

Pāṇini's Dhātupāṭha which can be understood as Dhātusūtrapāṭha constitutes Dhātupāṭha i. e. a list of roots and Dhātvarthapāṭha, a list of meanings. Both these are combined into one. From cross-references between the sūtras of Pāṇini and the sūtras of Dhātupāṭha, we understand that

---

* Dhātupārāyaṇam, Kalikālasarvajña Śri Hemacandrasūriviracitam, prathamo bhāgaḥ edited by Muni Yaśovijaya and Muni municandravijayaji, Ahmedabad; price Rs. 15-00; 1973.

1. Uapdeśa and Śāstravākya are the two words used for grammatical instruction; cf. Vāmana-Jayāditya "Upadiśyatenenetyupadeśaḥ Śāstravākyāni sūtrapāthaḥ Khilapāṭhaśca. Kāśikā on P. Sū. 'Upadeśejanunāsika it', 1-3-2.

2. (a) Jinendrabuddhi understands khilpāṭha as Dhātupāṭha and accepts the suggestion that 'ca' of Khilpāṭhaśca of Kāśikā suggests prātipadikapāṭha or Gaṇapāṭha.
   (b) Haradatta, however, understands Dhātupāṭha, Gaṇapāṭha and Vārtikapātha by the term khilapāṭha; cf. Padmanjari on Ksik on Pā. Sū. 1.3.2.

3. The word seems to have had a fairly old currency (a) Patanjali uses the word Śabdapārāyaṇa in Śabdapārayaṇam provāca nāntam jagāma. Mahābhāṣya (Keilhor p.5; (b) 'Rudhiśabdoyam kasyacid granthasya vācakaḥ'-Mahābhāṣya Dīpikā. p. 17, 1.1; (c) Vāmana-Jayāditya refer to works like Dhātupārāyaṇa and Nāmapārayāṇa-Kaśikā; intro. verse no. 1 a.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Pāṇini did compose a Dhātupāṭha himself[4], although reputed commentators like Jinendrabuddhi do not accept this fact[5]. A later tradition ascribes the list of meanings (Dhatvarthapāṭha) to a scholar called Bhīmasena (750 A. D. about), It seems plausible that Bhīmasena took considerable pains over the Dhātupāṭhas and Arthapāṭhas known before him and over the earlier discussion in Patañjali, edited the Dhātupāṭha and Dhātvarthapāṭha and combined both into one so that we have a complete Pāṇinīya Dhātupāṭha fixed for all time.

In confiirmity with the system of his grammar Pāṇini divided the Dhātupāṭha material into ten classes (gaṇas), gave further sub-classes to them, the three padas viz. Parasmai, Atmane and Ubhaya were classified, made the arrangement of roots with their sub-groups according to the final consonant and accent-determination and gave a special treatment to the tenth class. Pāṇini's Dhātupāṭha had brilliant commentaries from Kṣirasvāmi, Maitreya, Sāyaṇa and others.

The Kātantra system had probably an original Dhātupāṭha which has been called Kālāpadhātusūtra by Leibisch[6]. It was remodelled by Durgasimha, the famous commentator of Kātantra grammar. A recent Dhātupāṭha work called Kāśakṛtsna Dhatupāṭha is claimed as older and fathered on Kāśakṛtsna whom Pāṇini has quoted. The internal evidence from the work does not support the claim.

Of the Dhātupāṭhas belonging to systems other than that of Pāṇini Cāndra Dhatupāṭha has made simpler and more systematic innovations. It gives only one meaning to each root, removes accent and specifically terms particular roots as taking the vowel 'i' before an Ārdhadhātuka affix. Among the Dhātupāṭhas of Jain Grammarians, Jainendra's Dhātupāṭha represents the general system found among them. It retains the older order of class-division (gaṇa), removes accent, gives different anubandhas, omits vedic roots and offers simpler meanings to roots (e.g. 'guptau' for 'rakṣaṇe', 'śaṅkane' for 'śaṅkāyām', 'śaithilye' for 'daurbalye' and so on. Śākaṭāyana's Dhātupāṭha follows the Dhātupāṭha of Jainendra.

Although the general remarks presented above are not relevant in a review-note on the Dhātupārāyaṇa of Hemacandra part 1 they will be

---

4. (a) Śliṣa Āiingane (Pā. Sū 3.1.46)
Śliṣa Ālingane (Dhātūpāṭha (IV.77)
(b) Tanūkaraṇe takṣaḥ (Pā. Sū. 3.1.76)
Takṣūtanūkaraṇe (Dhātupāṭha 1.685)
(c) Lubho Vimohane (Dhātūpaṭhā 1,685)
Lubha Vimohane (Dhātūpāṭha VI.12)

5. Etad gaṇakāraḥ praṣṭavyaḥ na sūtrakāraḥ anyo hi gaṇakāro anyaśca sūtrakara ityuktam prāk. Nyāsa on kāśikā on II. p. 373 (Rajaśāhi)

6. Kṣīrataraṅgiṇi, Anhang II, Breslau and Zür Einfuhrung 1.7

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

helpful in understanding the importance of Hemacandra's work. Hemacandra names his work Dhātupārayaṇa not only because the name is in conformity with the old works viz. Dhātupārāyaṇa and Nāmapārāyaṇa suggested by Patañjali, accepted by Bhartṛhari and mentioned by Vāmana-Jayāditya, but also because in the strict sense of the term the work has a system of enumeration (Pārayaṇa) which is better than in other Dhātupātha works. The perfection of order is carried to various sub-classes of roots and to the tenth class He treats the third (Hvādi) as a sub-class of the second (Adādi)[7]. He divides his 1980 roots into nine classes (gaṇas). He employs anubandhas to denote each class of root, except the first class, e.g. 'k' for 'adādi' and 'hvādi', 'c' for 'divādi', 'ṭ' for 'svādi', 't' for 'tudādi', 'p' for 'rudhādi', 'y' for 'tanādi', 'ś' for kryādi and 'ṣ' for 'curādi' class. He denotes the 'aniṭ' roots by using anusvāra. In the bhvādi class he maintains an order of alphābetical arrangement regarding the aniṭ, seṭ and veṭ roots. Hemacandra's Dhātupārāyaṇa is a mine of roots little known to earlier and classical Sanskrit literature. For the student of linguisties it is invaluable.

Hemacandra's enumeration of roots is accompanied by meanings given to each root or a cluster of roots. To these he has added his own commentary which is called Vivṛti. The commentry is greatly indebted to Kṣīrataraṅgiṇī of Kṣīrasvāmi so far as general remarks are concerned. This kind of writing method was prevalent with scholarly writers. We have many general remarks common to each other in the commentaries of Kṣīrasvāmi, Maitreya, Sāyaṇa and others. Hemacandra refers to his own sūtras of Siddhahemaśabdā-nuśāsana and discusses particular forms arrived at by him from roots. In adding these illustrations he has an eye on their use in literature.

The earliest edition of Dhātupārāyaṇa was published by Joh. Kirste in 1899 at Vienna under the name Haima-Dhātupārāyaṇa. He has given this name to the work against the testimony of two Deccan College mss. consulted by him, and where the work is named as Dhātupārāyaṇa.

Muni Yaśovijaya and Muni Municandravijaya have edited Dhātūpārāyanam Part 1 seventy three years after Kirste's complete edition.

The editors have probably accepted as a basis of their edition fourteen printed forms of Dhātupārāyaṇa, prepared ealier by Muniśrī Harṣavijayajī. Hence the present work which is called first part ends with commentary on 'īkṣi darśane', no. 882 of the bhāvdi class. The editors claim some improvements upon the earlier complete work of Kirste. They have given numbers to the sūtras quoted in the commentary. In the foot notes they have occasionally explained the formation of a word here and there. They have sometimes given references to the remarks quoted by Hemacandra.

7. Athādādyantargaṇo hvādayaḥ. P.162, Haima-dhātūpārāyaṇa (Kīrste)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Some comparisons and parallels with remarks in Mādhavīyā Dhātuvṛtti and Maitreya's Dhātupradīpa are offered. The editors should deserve praise for this kind of enthusiastic endevour.

The editors claim that they have made use of eight palm-leaf manuscripts obtained form Pāṭan. They do not give details about the manuscripts. The references to the readings found in those manuscripts are sparingly given. I may be permitted to say that they have allowed themselves to accept considerable help from Kirste's edition. It is likely that they have consulted Deccan college manuscripts. However they do not refer to the readings from them. Kirste has mainly followed the Deccan College manuscripts.

1. Against a combined testimony of the mss.

Sam pā 1, Vā, Pra; Sam 1, Sam 2, Tapā and Kirste in 'avayavairaṇyonyam dhāvatiti Sārah', the editors read 'avayavairanyonyam sarati Dhāvatiti sārah (P. 12, L. 25). Here 'sarati' is unnecessary.

2. The editors read 'saṅkocitah' iti tu kuca śabde tāre' (P. 19 L. 19) against the mss. 'Khè; 'Sam 1; 'Sam 2; 'Pra'; 'Tapā'; and Kirste which read 'saṅkocak ititu...' (V.L. saṅkocika ititu...acc. to ms. 'Vā'). It seems that Hemacandra might have in mind 'saṁkocaka' an agent noun, because already the participle form 'saṁkocita' has been noted.

3. The editors read 'ḍāci paṭadbhavati paṭapaṭābhavati' (P. 6. l: 12). Perhaps the reading, 'paṭadbhavati paṭadbhavati paṭapaṭābhavati' acc. to mss. 'Sam 1', 'khe', 'Sampā 1', 'tapā' and Kirste is better.

We congratulate the editors for this publication and await the publication of the remaining portion of the work with useful indexes.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

BHOJA'S ŚṚṄGĀRAPRAKĀŚA

(Chapter XXXI-XXXVI)

PRAKRIT TEXT RESTORED

V. M. Kulkarni

(1) These last six chapters of Bhoja's *Śṛṅgāraprakāśa* (SP) quote round about 400 Prakrit verses as illustrations. The total number of Prakrit verses cited by the SP as a whole, exceeds the figure 1800. Of course, a considerable number of these verses are repetitions. Making allowance for these repetitions the fact still remains that among the various works on Sanskrit poetics it is the SP which quotes the largest number of Prakrit verses as examples.

In this paper I propose to present my study of the Prakrit verses occurring in the last six chapters of the SP. With a view to economising space I discuss in the main body of the paper such verses only as are highly corrupt. As regards the rest I refer readers to the sources indicated in the Index given at the end of this paper. A glance at this Index (as well as the earlier ones) would show that it has not been possible for me to restore a very large number of the Prakrit verses, as the text of the Prakrit verses is highly corrupt and as some of the Prakrit sources from where Bhoja has quoted such as *Harivijaya*, *Rāvaṇavijaya*, Madhu-mathana, Abdhimathana, Māricavadha, etc. are now lost.

(1) Utsāha-viparyayo yathā (Vol IV. p. 1071)—

धीरेण णिसा-आमा हिअएण समं अणिट्ठिआ उवएसा ।
उच्छाहेण सह भुआ बाहेण समं गलंति से उल्लावा ॥
(धैर्येण निशा–यामाः हृदयेन समं अनिष्ठिताः उपदेशाः ।
उत्साहेन सह भुजौ बाष्पेण समं गलन्ति तस्य उल्लापाः ॥

–Setu. V.7

(2) Hetu-viparīto yathā (Vol IV. p. 1091)-

साहीणे वि पिअअमे पत्ते वि छणे ण मंडिओ अप्पा ।
दुग्गअ-पउत्थवइअं सअज्झिअं संठवंतीए ॥
(स्वाधीने पि प्रियतमे प्राप्ते पि क्षणे न मण्डित आत्मा ।
दुर्गत–प्रोषितपतिकां प्रतिवेशिनीं संस्थापयन्त्या ॥)

(3) Sva-patrahara-kṛto yathā (Vol IV. p. 1098) –

जं जं पउत्थपइआ पिअअम–णामक्खरं लिहइ लेहे ।
तं तं तल्लेहणिआणुसार–गलिओ पुसइ सेओ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(यद् यत् प्रोषितपतिका प्रियतम–नामाक्षरं लिखति लेखे ।
तद् तत्तलेखनिकानुसार–गलितः प्रोञ्छति(=मार्जयति) स्वेदः ॥)

This gātha is included in Weber's edition (No. 841).

(4) Nedıyası (avadhi-pratıkṣā) yatha (Vol IV. p. 1099) –

घरकज्जेण वि जो चल्लइ जत्थ धावइ तहिं तहि चेअ ।
घरणीए ओहिदिअहे पद्धावइ संकिअं हिअअं ॥
(गृहकार्येणापि यः(?यत्र) चलति यत्र धावति तत्र तत्रैव ।
गृहिण्या अवधिदिवसे प्रधावति शंकितं हृदयम् ॥)

This gāthā is not found to be quoted in any other work on poetics. I have *tentatively* rewritten it and given its Sanskrit chāyā.

(5) Mānasa-pratyakṣeṇa priya-janāvalokaḥ susvapna-darśanam...teṣu aparyāpta-rūpo yatha (Vol IV. p. 1103) –

सिविणअ–खण–सुत्तुट्ठिआए पुणरुत्तदंसणमणाए ।
बालाए णिमीलिअ–लोअणाए दिवसो वि वोलीणो ॥
(स्वप्न–क्षण–सुप्तोत्थितायाः पुनरुक्तदर्शनमनसः ।
बालाया निमीलित–लोचनाया दिवसो पि गतः (अतिक्रान्तः) ॥)

This quotation is highly important in that it helps us to restore one Prakrit passage in the *Abhinavabhāratī* (Vol.I, p. 307) which is extremely corrupt, and has baffled the editors, commentators and research scholars all these years. The context in which the Prakrit passage has been quoted by Abhinavagupta supports its identification with the present *gātha*. There is another Prakrit gātha which opens with the letters "*siviṇa*" and could be identified with Abhinavagupta's quotation. The *gātha* is included by Weber in his edition (No. 835). It runs as follows :

सिविणअलद्धपिअअमपुलइउग्गमणिब्भरेहि अंगेहिं ।
परिरंभणे सहाइं पावउ मा णं पबोहेह ॥
(स्वप्नलब्ध–प्रियतम–पुलकितोद्गम–निर्भरैरंगैः ।
परिरम्भणे सुखानि प्राप्नोतु मैनां प्रबोधयत ॥)

(6) Tatra manorathopagamo yathā (Vol. IV p. 1103) –

This *gātha*, with slight correction, when rewritten agrees with the *Gāthā-saptaśatī* (II. 37):

फुरिए वामच्छि तुए, जइ एहिइ मह पिओ ता सुइरं ।
मीलिअदाहिणणअणं तुइए अविअण्हं पुलोइस्सं ॥
(स्फुरिते वामाक्षि त्वयि यदि एष्यति मम प्रियः तर्हि सुचिरम् ।
मीलितदक्षिणनयनं त्वया वितृष्णं प्रलोकयिष्यामि ॥)

(7) Pravāsato gṛhāgamanam priyapratyāgamaḥ sa dhīra-nimitto yathā (Vol. IV p. 1105) –

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मंगलवलअं जीअं व रक्खिअं जं पउत्थवइआए ।
सहसत्ति दंसणूससिअवाहूलइआए तं भिण्णं ॥
(मङ्गलवलयं जीवितमिव रक्षितं यत् प्रोषितपतिकया ।
अकस्मात् दर्शनोच्छसितबाहुलतिकायां तद्भिन्नम् ॥)

This *gātha* is cited in the *Sarasvatīkaṇṭhābharaṇa* (SK, p. 627) as well. In the second half the SK reads पत्तपिअ in place of सहसत्ति.

(8). Madhyā-nimitto yathā (Vol. IV p. 1105) –

अत्थक्कागअदिट्ठे वहुआ जामाउअम्मि गुरुपुरओ ।
जूरइ णिवडंताणं हरिसविसट्टाण वलआणं ॥
(अकस्मादागतदृष्टे वधूका जामातृके गुरुपुरतः ।
क्रुध्यति निपतद्भ्यो हर्षविकसद्भ्यो वलयेभ्यः ॥)

(9) Kṛtrimo yathā (Vol. IV p. 1114)–

तह अडअणाए रुण्णं पइमरणे बाहरुद्धकंठीए ।
अणुमरणसंकिणो जह जारस्स वि संकिअं हिअअं ॥
(तथा असत्या रुदितं पतिमरणे बाष्परुद्धकण्ठया ।
अनुमरणशङ्किनो यथा जारस्यापि शङ्कितं हृदयम् ॥)

This *gātha* is included by Weber in his edition (No. 873).

(10) Ātma-nindā yathā (Vol. IV p. 1127) –

आवाअभअअरं...दिट्ठं । (सेतुबन्धे) ;यथावा
तुह ताह एरिसं ... हिअअं ॥

The text of these two Prakrit verses, as presented here, is not only corrupt but it also has got mixed up The text should read as follows :-

आवाअभअअरं चिअ ण होइ दुक्खस्स दारुणं निव्वहणं ।
जं महिलावीहच्छं दिट्ठं सहिअं च तुह मए अवसाणं ॥
(आपात-भयङ्करं एव न भवति दुःखस्य दारुणं निर्वहणम् ।
यत् महिला-बीभत्सं दृष्टं सहितं (सोढं वा) च तव मया अवसानम् ॥)

Setu. XI.74

सहिआ रक्खस–वसइ दिट्ठं तुह णाह एरिसं अवसाणं ।
अज्ज वि वअणिज्ज–हअं धूमाइ च्चिअ ण पज्जलइ मे हिअअं ॥
(सोढा राक्षस–वसतिः दृष्टं तव नाथ ईदृशम् अवसानम् ।
अद्यापि वचनीयहतं धूमायते एव न प्रज्वलति मे हृदयम् ॥)

A comparison of this original text with the printed text in the SP would reveal the error of the scribe in leaving out "च तुह मए अवसाणं"— the words that immediately follow and copying instead "रक्खसवसई दिट्ठं"– words which really belong to the next verse but which also follow सहिआ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(11) (Pratikopo) yathā vā किं रजिअंती सा मे...(Vol. IV p. 1138)–

The editor informs us that this verse is drawn from the *Setubandha*. The first half of this verse is very corrupt. It should, following the source, be read as follows :

किं व जीअंतीअ तए (तुमे–पाठान्तरम्) जइ अलिअं सहि ण होज्ज राहवमरणं ।
अणहे उण रहुणाहे तुह मे मरणविहुरं किलिम्मइ हिअअं ॥
(किं वा जीवन्त्यात्वया सखि अलीकं यदि न भवेत् राघवमरणम् ।
अनघे पुनः रघुनाथे तव मे मरणविधुरं क्लाम्यति हृदयम् ॥)

Setu. XI. 117

(12) ...tadupajñaṁ caiṣa laukikaḥ pravādaḥ, yaduta व०ळिवळेक अंग (Vol. I V p. 1147) –

This line is corrupt, but on a closer look it is easy to reconstruct it thus : वल्ली वलेइ अंगं सहाव–थद्धे वि रुक्खम्मि ।

Now this line forms the second half of the following verse from the Gāthāsaptāsatī (IV.4) :

जह जह वाएइ पिओ तह तह णच्चामि चंचले पेम्मे ।
वल्ली वलेइ अंगं सहावथद्धे वि रुक्खम्मि ॥
(यथा यथा वादयति प्रियः तथा तथा नृत्यामि चञ्चले प्रेम्णि ।
वल्ली वलयत्यङ्गं स्वभावस्तब्धे पि वृक्षे ॥)

(13) Pratināyikā yathā (Vol. IV. p. 1174) –

दूरपडिबद्धराए आलिंगंतम्मि दिणअरे अवरदिसं ।
असहंति व्व किलिम्मइ पिअअमपच्चक्खदूसणं दिणलच्छी ॥
(दूरप्रतिबद्धरागे आलिङ्ग्यमाने दिनकरे परदिशम् ।
असहमानेव क्लाम्यति प्रियतमप्रत्यक्षदूषणं दिनलक्ष्मी ॥)

This Prakrit verse is cited in the SK (p. 453) as an instance of *nirudbheda-samādhi*. The SK reads अवऊहत्तम्मि [! अवऊहंतम्मि=अवगूहमाने (sk)]

(14) ...jo kahavi maha sahihiṃ (Vol. IV p. 1175) –

The dots at the commencement of the gāthā would seem to show that three letters are lost. But, in fact, the gāthā begins with 'jo kahavi". If at all the three dots might be taken to stand for "yathā vā". The gāthā under consideration is found in the GS (II. 44).

जो कह वि मह सहीहिं छिद्दं लहिऊण पेसिओ हिअए ।
सो माणो चोरिअकामुअ व्व दिट्ठे पिए णट्ठो ॥
(यः कथमपि मम सखीभिः छिद्रं लब्ध्वा प्रेषितः हृदये ।
स मानः चौरिककामुक इव दृष्टे प्रिये नष्टः ॥)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

The two letters "vima" following the term "sahihim" in the printed text are no part of the gatha and should be dropped.

(15) Ṛtumatīnāmanurāgātiśaya-śaṁsinaḥ Ceṣṭā-Viśeṣa-veṣādayaḥ parihāra-vilāsāḥ yathā (Vol. IV p. 1182) –

रेहइ पिअ-परिरंभण-पसारिअं सुरअ-मंदिर-द्दारे ।
हेला-हल्लाविअ-थोर-थणहरं भुअलआ-जुअलं ॥
जइ ण छिवसि पुप्फवइं पुरओ ता कीस वारिओ ठासि ।
छिक्कोसि चुलुचुलंतेहि पहाविऊण म्ह हत्थेहिं ॥
(राजते प्रियपरिरम्भणप्रसारितं सुरत-मन्दिर-द्वारे ।
हेला-कम्पित-स्थूल-स्तनभरं भुजलतायुगलम् ॥
यदि न स्पृशसि पुष्पवतीं पुरतस्तर्हि कस्माद् वारितस्तिष्ठसि ।
स्पृष्टोऽसि स्पन्दमानाभ्यां प्रधाव्य मम हस्ताभ्याम् ॥)

These two *gāthās* are cited in the SK (p. 620) as well. The first *gātha* illustrates *helā*, the second, *hāva*. The second gāthā is found in the Gāthāsaptaśatī (V.81). The wrong readinings in the printed text viz. रेहक, पडिरंभण, मंदरं, हेका, भुअआजुअबंजणाइ, मासि and चिक्कोसि are corrected with the help of the passages in the SK, the GS and Hemacandra's grammar.

(16) Candrātapo jyotsnā yathā (Vol. IV p. 1186):–
गोरंगउतरुणीअणो etc.

This passage is corrupt but it is restored with the help of the SK (p. 374) where it is cited as an example of the figure of speech called *Tadguṇa*.

गोरंगउ तरुणिअणो जोण्हाइं अहिसरइ
सिअणेवच्छपडिच्छेओ वल्लहबद्धरइ ।
तच्छाहाहिं पुण चलिअउ सामल-
गत्तो तह मअणु मंति अहिं ॥
(गौराङ्गस्तरुणीजनो ज्योत्स्नायामभिसरति सितनेपथ्यपरिच्छदः ।
तच्छायासु पुनश्चलितः श्यामलगात्रस्तत्र मदनो मन्त्यभूत् ॥)

Minor misreadings apart, the words माइगंतिअहिंतीलउवेसुवहं which, immediately follow सामलगत्तो, appear to be altogether out of place.

(17) ...Ekameva Kusuma-nirbharaṃ Śālmali-vṛkṣamāśritya sunimīlitakādibhiḥ khelana(ṁ) krīḍā yathā (Vol. IV p. 1191)

जोवि ण पुच्छइ तस्स वि कहेइ भग्गाइं तेण वलआइं ।
अइउज्जुआ हआसा अहव पिओ से वराईए ॥
(यो पि न पृच्छति तस्यापि कथयति भग्नानि तेन वलयानि
अतिऋजुका हताशा अथवा प्रियस्तस्या वराक्याः ॥)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

The second half of this *gāthā* is somewhat corrupt. It is corrected and rewritten with the help of the *Gāthāsaptaśatī* V. 38, which reads 'āṇai (jānāti, SK) in place of '*pucchai*' (*pṛcchati*, SK) in the first quarter.

...Kṛtrima-vivāhādi-krīḍā nava-patrikā, Tatra ca varaṇa-vidhānādau teṣām evaṁvidhāḥ parihāsā bhavanti, yathā (Vol. IV, p. 1192)

आसण्णकुडुंगे जुण्णदेउले बहुजुंआणसंकिण्णे ।
थेरो पइ त्ति मा रुअसु पुत्ति दिण्णासि सुग्गामे ॥
(आसन्नलतागृहे जीर्णदेवकुले बहुयुवसंकीर्णे ।
स्थविरः पतिरिति मा रोदिहि पुत्रि दत्तासि सुग्रामे ॥)

This *gāthā* has been already cited in Vol. III p. 629.

(18) ...teṣāṁ evaṁvidhāḥ parihāsā bhavanti, yathā(Vol. IV p.1193)-

तत्थ वि होंति सहीओ पुत्तिइ (?पुत्तिए) मा रुअसु जत्थ दिण्णासि ।
वंजुलणिउंजलीला तत्थ वि गिरिवाहिणी गोला ॥
(तत्रापि भवन्ति सख्यः पुत्रिके मा रोदिहि यत्र दत्तासि ।
वेतसनिकुञ्जलीला तत्रापि गिरिवाहिनी गोदा ॥)

This *gāthā* is included by Weber in his edition (Saptaśataka 885). Weber reads '*puttali*' in place of '*puttie*' and '*tattha* vi' in place of '*vanjula*'.

(19) Varṣāsu kadamba-nīpa-haridrumādi (? hāridrakādi) kusumaiḥ prahara(ṇa)-bhūtair dvidhā balaṃ (? dalaṃ) vibhajya kāminaṁ krīḍāḥ kadamba-yudhāni yathā- dhanno'si re....(Vol. IV p. 1193)

धण्णो सि रे हलिद्दअ हलिअसुआपण(?पीण)थणहरुच्छंगे ।
पेच्छंतस्स वि पइणो जं तुह कुसुमाइउणिपडंनि(कुसुमाइ णिवडंति ॥)
(धन्यो सि हे हरिद्रक हलिकसुतापीनस्तनभरोत्संगे ।
प्रेक्षमाणस्यापि पत्युर्यत्तव कुसुमानि निपतन्ति ॥)

This gāthā is included by Weber in his edition (Saptaśataka 863).

(20) Etena nātyūṣa (? abhyūṣa) khādike'kṣubhakṣikā ca vyākhyātā yathā (Vol. IV p. 1194) –

मअणग्गिणा (?वाअग्गिणा) करो मे दड्ढो त्ति पुणो पुणो च्चिअ कहेइ ।
हलिअसुआ मलिअब्भूसदोहलि(?ली) पामरजुआणो (?जुआणे) ॥
(मदनाग्निना (? निर्वाणाग्निना) करो मे दग्ध इति पुनः पुनरेव कथयति ।
हलिकसुता मृदिताभ्यूषदोहदिनी पामरयूनि ॥)

The SK (p 669) quotes this *gāthā* in the same context but with slightly different readings It reads *vāaggiṇā* for 'maaṇaggiṇā' and '*maliacchusadohalī*' for 'maliabhūsadohali'

(21) Krīḍānte gṛhāgamanaṁ gṛha-pratyāgamaḥ, yathā (Vol. IV p.1197)-

कंठावलंबिअपिओ पिअअमकंठावलंबिओ गेहं ।
अणुसरइ खेअ-पसिढिलगुरुआवअवो पिआसत्थो ॥
(कण्ठावलम्बितप्रियः प्रियतमकण्ठावलम्बितो गेहम् ।
अनुसरति खेद-प्रशिथिल-गुरुकावयवो प्रियासार्थः ॥)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वालअ दूरे गामो पत्तलबहुला इमा अ वणराई ।
मा वच्च तुमं उज्झिऊण सहिसत्थविच्छूडिअं ॥
(बालक दूरे ग्रामः पत्रबहुला इयं च वनराजी ।
मा व्रजतु मामुज्झित्वा सखिसार्थविक्षिप्ताम् ॥)
सा तुइ सहत्थदिण्णं कण्णे काऊण बोरसंघडिअं ।
लज्जालुइणी वहुआ वरं गआ गामरच्छाए ॥
(सा त्वया स्वहस्तदत्तं कर्णे कृत्वा बदरसंघटितम्
लज्जावती वधू गृहं गता ग्रामरथ्यया ॥)

The editor has given the Sanskrit *chāyā* of this *gāthā* below the Prakrit text. His Sanskrit *chāyā* corresponds with the first quarter only. He, being misled by the opening quarter has reproduced the Sanskrit chāyā of an altogether different *gāthā* from the *Gāthāsapta-śatī* (II, 94) :

सा तुह सहत्थदिण्णं अज्ज वि रे सुहअ गंधरहिअं पि ।
उव्वसिअणअरघरदेव व्व ओमालिअं वहइ ॥

It may be noted in this connection that the SK (p. 636) cites quite a different gāthā, opening with the same words, to illustrate "*ślāghayā prema-parīkṣā*".

सा तइं सहत्थदिण्णं फग्गुच्छणकद्दमं थणुच्छंगे ।
परिकुविआ इव साहइ सलाहिरी गामतरुणीणं ।
(सा त्वया स्वहस्तदत्तं फल्गू-क्षण-कर्दमं स्तनोत्सङ्गे ।
परिकुपितेव साधयति(?कथयति) श्लाघनशीला ग्रामतरुणीभ्यः ॥)

(22) Sakhyādīnām karmāṇi sahāya-vyāparaḥ, yathā (Vol. IV p. 1197)

एहेहि (? ए एहि) किंपि तिस्सा कएण णिक्किव भणामि अलमहवा ।
अविआरिअकज्जारंभआरिणी मरउ ण भणिस्सं ॥
(ए एहि किमपि तस्याः कृते निष्कृप भणामि, अलमथवा ।
अविचारितकार्यारम्भकारिणी म्रियतां न भणिष्यामि ॥)

This *gāthā* is cited in the Kāvyaprakāśa (X) as an illustration of the figure of speech called (vakṣyamāṇa-viṣaya) Ākṣepa. The Kāvyaprakāśa text reads "*Kīe vi kaeṇa*" in place of '*tissā kaeṇa*'. Incidently, it may be noted here that the Gāthāsaptaśatī (VII-2) reads the first half of this gāthā differently :

ता सुहअ विलंब खणं भणामि कीअ वि कएण अलमहवा ।
(तत् सुभग विलम्बस्व क्षणं भणामि कस्या अपि कृते, अलमथवा ।)

(23) Dvyartha-pada-prayogo yathā (Vol. IV p. 1199) -

चंदण-वलिअं दड्ढ(दढ)कंचिबंधणं दीहरं सुपरिणाहं ।
होइ घरे साहीणं मुसलं धण्णाण महिलाणं ॥
(चन्दन-वलितं दृढकाञ्चीबन्धनं दीर्घं सुपरिणाहम् ।
भवति गृहे स्वाधीनं मुसलं धन्यानां महिलानाम् ॥)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

This gāthā is found in the vajjālagga (538) where we have a variant reading *suparināmam* in place of *suparināham*.

(24) Mānasyānusmaraṇaṁ mānānucintanaṁ yathā (Vol. IV p. 1217) –

म्हरिमो(?भरिमो) से सअणपरम्मुहीएँ विअलंतमाणपसराए ।
कइअवसुत्तुव्वत्तणथणहरप्पेलणसुहेल्लिं ॥
(स्मरामस्तस्याः शयनपराङ्मुख्या विगलन्मानप्रसरायाः ।
कैतवसुप्तोद्वर्तनस्तनभरप्रेरणसुखकेलिम् ॥)

This gāthā is found in the GS (IV. 68) It is also quoted in the SK (p. 639) with the introductory remark : Mānanantare striyāḥ Kaitava-smaraṇena yathā".

(25) Māna-bhango māna-pradhvaṁsaḥ yathā (Vol. IV p. 1217) –

अण्णोण्णच्छलपेसिअतुलग्गमेलीणदिट्ठिपसराइं ।
दो वि वणे(? मण्णे) तह कअभंडणाइ समअं पहसिआइं ॥
(अन्योन्य–छल–प्रेषित–काकतालीयन्याय–मिलित–दृष्टि-प्रसरौ ।
द्वावपि मन्ये तथा कृतकलहौ समकं प्रहसितौ ॥)

This gāthā is found in the GS (VII. 99).

(26) Teṣu priyāgamodghoṣaṇam priyāgamana-vārtā yathā (Vol. IV p. 1219) –

अह आगओ त्ति णवरिअ अच्चासण्णो वि सच्चभामाएँ हरी ।
परिअणमुह च्चिअ सुओ बाह-जलंतरिअ-लोअणाएँ ण दिट्ठो ॥
(अथ आगत इति नवरमत्यासन्नो पि सत्यभामया हरिः ।
परिजन-मुखात् एव श्रुतो बाष्प-जलान्तरित–लोचनया न दृष्टः ॥)

Possibly this Prakrit verse is drawn from Sarvasena's *Harivijaya*, a poem, now lost.

(27) Snehātirekaḥ prema-puṣṭiḥ yathā (Vol. IV p. 1222)–

णिम्महिअ-कुसुम-परिमल-हिअ-हिअआए वि महुअरावलिच्चडुला ।
पढमं पिअम्मि दिट्ठी पच्छा तीएँ वि सुपाअवम्मि णिसण्णा ॥
(निर्मथित-कुसुम-परिमल-हृत-हृदयाया अपि मधुकरावलि-चटुला ।
प्रथमं प्रिये दृष्टिः पश्चात्तस्या अपि सुपादपे निषण्णा ॥)

Possibly this Prakrit verse is drawn from (Sarvansea's) *Harivijaya*, a poem now lost.

(28) Rati-prakarṣodayaḥ Śṛṅgāra-Vṛddhiḥ yathā (Vol. IV p. 1224)

तीए सविसेस-दूमिअ-सवत्ति-हिअआए णिव्वद्धंत(? णिव्वलंत)–सिणेहं ।
पिअ-गरुइआए णिमिअं सोहग्गगुणाण अग्गभूमीएँ पअं ॥
(तया सविशेष-दून-सपत्नीहृदयया निष्पाद्यमान-स्नेहम् ।
प्रिय-गुरुकृतया न्यस्तं सौभाग्यगुणानामग्रभूम्यां पदम् ॥)

This Prakrit verse is cited in the SK (p 678) to illustrate Kathā-vyāpini nāyikā.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(29) Viśvāsopajano viśrambhotpattiḥ yatha (Vol. IV p. 1227) –

पलघणुरपवआण समरसण्णापडहे जनअतणआ ।
एणोंअंति अडाए णाणुराअफणिअस्स फलं ॥

This Prakrit passage is very corrupt. The presence of the words '*janaataṇaā*' and '*tiadā*' gave me the clue and I could trace the verse in the Setu-bandha (XI. 135). Its text reads as follows :–

माआमोहम्मि गए सुए अ पवआण समर-सण्णाह-रवे ।
जणअ-तणआए णाअं (पाठान्तर–दिट्ठं) तिअडा-णेहाणुराअ-भणिअस्स फलं ॥
(मायामोहे गते श्रुते च प्लवगानां समर-सन्नाह-रवे ।
जनकतनयया ज्ञातं(पाठान्तरं-दृष्टं) त्रिजटास्नेहानुराग-भणितस्य फलम् ॥)

A glance at the two texts of the Prakrit verse would at once reveal how corrupt the text, as printed in the *Śṛngāraprakāśa*, is.

(30) Pura-strī-sambhramo nāgarikā-kṣobhaḥ, yatha (Vol. IV p. 1229)-

संभरिअं पि ण गण्हइ गहिअं पि ण संठवेइ अंगम्मि ।
ठविअं पि अंसुअं ण अ धरेइ रहसेण जुअइ-जणो ॥
(संस्मृतमपि न गृह्णाति गृहीतमपि न संस्थापयति अङ्गे ।
स्थापितमपि अंशुकं न च धारयति रभसेन युवतिजनः ॥)

This *gātha*, with slight corrections, is only rewritten and its Sanskrit chāya given.

(31) Ādyantayo 'rasvādu picumanda-pākaṃ yatha (Vol. IV p. 1241) -

जइ देव तुं पसण्णो मा कारिहि मज्झ माणुसं जम्म ।
जइ जम्मं (मा पेम्मं) अह (?जइ) पेम्मं मा जणे दुलहे ॥
(यदि देव त्वं प्रसन्नो मा कार्षीः मम मानुषं जन्म ।
यदि जन्म (मा प्रेम) अथ (? यदि) प्रेम मा जने दुर्लभे ॥)

This *gātha*, with slight variation, is included by Weber in his Saptaśataka (No. 844).

(32) Anavarata-pākaṃ kapittha-pākaṃ yatha (Voi. IV p. 1241) -

सोत्तुं सुहं ण लब्भइ अव्वो पेम्मस्स वंकविसमस्स ।
दुग्घडिअ मंचअस्स व खणे खणे पाअ-पडणेण ॥
(स्वपितुं सुखं न लभ्यतेऽहो प्रेम्णो वक्रविषमस्य ।
दुर्घटित-मञ्चकस्येव क्षणे क्षणे पादपतनेन ॥)

This *gātha* is included by Weber in his edition of Saptaśataka (No; 910).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भोजदेवविरचितः शृंगारप्रकाशः (प्रकाशाः ३१-३६)

प्राकृत पद्यानां मातृकावर्णक्रमेणानुक्रमणी (यावच्छक्यं मूलस्थाननिर्देशसहिता)

अंधार चिवइ चुएइ ? पृ. १०७०
(=अग्घाइ छिवइ चुंवइ)
(गाथा ७.३९)
अंतो हुत्तं डज्झइ ,, १११२
गाथा४. ७३
(तुलना : सरस्वती पृ. ६३१)
अंदोलण लंघिअव्वइसिहाए पृ. ११९६
(तुलनाः सरस्वती ,, ६६४)
अंवो (अव्वो) दुक्करआरअ ,, १०५२
गाथा ३.७३
अइकोवणा वि सासू ,, १०६५
गाथा ५.९३
अइरा दंसिहिसु(?सि) तुमं ,, ११३४
सेतु. ११. ९२
अइराए (अ) रहुतणओ ,, ११२४
सेतु ११.१२४
अखंडिए वि विअणए ? ,, १२०८
अक्खु(?क्खु डइ पिआ हिअए ,, १०८०
गाथा १. ४४
अगहिअदइआणुणओ ? ,, १२१६
अघग्इ वलंत धीरं ? ,, १२१४
अच्चक्ख(अत्थक्क)रूसणं ,, १२१५
गाथा ७.७५
(तुलना : सरस्वती पृ. ६२४)
अच्चलेणु घणुओ सहु ? ,, १०९३
अच्चासमुद्धोसिअदइआ० ? ,, १२१९
अच्छीइं ता थइस्सं ,, १२१६
गाथा ४.१४
अज्जं गओ त्ति अज्जं ,, १०६६
गाथा ३.८
अज्ज मए गंतव्वं ,, ११७३
गाथा ३.४९
अज्ज मए तेण विणा पृ. १०८६
गाथा १.२९
(तुलना : सरस्वती पृ. ६१४)
अज्ज मह इमं ? ,, ११०४
(तुलना : अज्जम्हउमं, शृं.प्र.
पृ. १२१९)
अज्ज म्हउमं ? ,, १२१९
(तुलना : अज्ज मह इमं,
शृं. प्र. ,, ११०४)
अज्जे उल्लोअणाइं ? ,, ११८७
अणुदिअहं वड्ढंते ? ,, १११४
अणुसोलउण्णइ (?=अणुसोइउं) ,, ११३३
न इच्छइ
सेतु ११. ११५
अण्णपहिअम्मि एते (?एंते) ,, ११००
अण्णदइआपसंगं ,, १२४०
गाथा १.४८
(तुलना : सरस्वती पृ. ६८६)
अण्णे वि हु होंति छणा ,, ११९५
(तुलना : सरस्वती पृ. ६६९)
अण्णोण्णच्छलपेसिअ ? ,, १२१७
(=अण्णोण्णकडक्खंतरपेसिअ)
गाथा ७.९९
अव्वो अणुणअसुह किं (कं) खिरीए ,, १२३९
गाथा ४.६
अत्थक्काणगअदिट्ठे ,, ११०५
(तुलना : गाथा (वे) ८२२)
अप्पाहिआइ तुह तेण ,, ११९८
गाथा (वे) ८५९
अप्पेइं अ जुवइजणो ,, ११९९
अमिलिअसाअरसलिला ,, ११३७
सेतु ११.८९

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अम्मणुअं चे वि जाहि ? पृ. १०६४
अम्बरसूणइ (? अहिअंसुण्णाई) ,, १०६५
(तुलना गाथा (वे) ८७०)
अलिअपसुत्तअ विणिमीसिअ ,, ११६७
गाथा १.२० ११९९
अवऊहिअ पुव्वदिसे ,, ११७४
(तुलना: सरस्वती पृ. ६७९)
अवरण्हागअजामाउअस्स ,, ११०५
गाथा ७.८३
अवरिप्फुडणीसासा ,, ११२२
सेतु ११.५९
अवलंबिअमाणपरम्मुहीए ? ,, १२१३
अवसर सरोत्तुं (? रोत्तुं) च्चिअ ,, १२०९
गाथा (वे) ७०६
(ध्वन्यालोक पृ. ३५१)
अवसहअजणो ,, ११९५
(तुलना:सरस्वती पृ. ६६४)
अवसह पव्वअचरणेण ? ,, ११९५
अव्वहालदइअगइआहरो ? ,, १२०६
अवहारेउ ण चिरं ? ,, १२०८
असमत्तमंडण च्चिअ ,, ११९९
गाथा १.२१
अस्सिअसोहाइसओ ? ,, १२२०
अह आगओ त्ति... ,, १२१९
(हरिविजये ?)
अह जललिट्टिम्मि(? णिहिम्मि) ,, १०६९
(सेतु ५.१)
अह तुइ सहत्थदिण्णो ,, ११९४
(तुलना: सरस्वती पृ. ६६८)
अह दिट्ठविक्कमम्मि ,, १०५८ अ
(हरिविजये ?)
अहिअं समागमहिवि ? ,, १२००
अहिसारणं ण गेण्हइ ;; ११९९
(सेतु. १०. ६५)
अहिसारणट्ठपत्थे ? ,, ११९९
अळअंघआरिअमुही ,, ११२२
सेतु ११.१०५
आअंबंतकओलं पृ. १२११
गाथा २.९२
आअंबलोअणाणं ,, ११८४
गाथा ५.७३
आणिअवलउब्भेओ ? ,, १२९०
आपुच्छणोवऊहण ,, १०६२
(तुलना : गाथा(वे) ७८६
आपु(? उ)च्छंतम्मि पिए ,, १०६२
आलिहदि पिअअमा ? ,, ११९९
आलोइअ च्चिअ पिए ,, १२११
आलोइए विसण्णा ,, १११०
सेतु ११.५३
आवाअभअअरं च्चिअ ,, ११२७
सेतु ११.७४
आवेअसमुक्खित्तं ,, ११२४
सेतु ११.७१
आसण्णकुडुंगे जुण्णदेउले ? ,, ११९२
आसण्णम्मि पविरळे ,, ११८५
सेतु १०.२६
आसासेइ परिअणं ,' १०६७
गाथा ३.८३
आळो(लो)इए विसण्णा ,, १११०
सेतु ११.५३
इअ रामपेम्मकित्तण ,, ११२३
सेतु ११.१३१
इअरो जणो ण पावइ ,, ११७५
गाथा ३.११
इ(?इं)दमहं दट्ठुमणो ? ,, ११९४
इमा मसीकज्जल काल ,, ११९२
उंचउरते उदुंगुववसं ,, १०७३
उअ जा व सा किलम्मइ ,, १२२०
उअ णिअपाअव ,, १२२४
उक्कंठाणिच्छाआ ,, १०६५
(तुलना : गाथा(वे)८३८)
उकइअवरहिअं=कइअवरहिअं ,, १०४९
(गाथा २.२४)
उग्गामिहिअअ पम्मट्ठं ? ,, १२१०

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उग्गाहिअं ण भणिअं ? पृ. १२१३
उच्चपसहित्तणं ते ? ,, ११९६
उट्ठेसुअंअसु (? मुअसु) सोअं ,, ११३७
सेतु ११.१२२.
उण्ह जउणाए जलं ,, १०५५
उत्तरिअणेउरहार ? ,, १२०२
उप्पेक्खागइअदइअं ,, १०६८
(तुलना : गाथा(वे)८३४)
एअं पिअ पेसज्जउ ? ,, १०९६
एअ च्चिअ पुत्ति पिअं ? ,, १०९१
एक्कपहरुव्वाअं हत्थं ? ,, १२१४
एत्तहि उत्तहे जंतहि ? ,, ११८७
एत्तहि पुक्किअ....समीरण वारइ ,, १०९२
एविअलंतवीरं ? ,, १२१३
एहेहि (? ए एहि) किंपि तिस्सा ,, ११९७
(तुलना : काव्यप्रकाश उ. १०
आक्षेप उदाहरणम्)
ओविज्जउ छणदिअहे ? ,, १०६७
ओसिअइण्ण (? ओसुअइ दिण्ण०),, ११८३
(तुलना : सरस्वती पृ. ५९४)
ओस्तपंरुअ(?) पंकअमुहिं ? ,, ११७५
ओहिच्चदेण बिहुरा ? ,, १०७४
कंठावलंबिअपिओ ,, ११९७
कइया जाआ कइआ णु ,, ११९३
कइआ तम्मिअइ ? ,, १२१९
कज्जलमलल्लि अंगठिं ? ,, १०७०
कण्णे पडिअं हिअए पडिअं ,, १०६०
(तुलना : गाथा(वे)८३१)
कल्लं किर खरहिअओ ,, १०५९
गाथा १.४६
कल्लाणिज्जइसग्वा ? ,, १०५९
कह मा झिज्जउ मज्झो ,, ११७५
(तुलना : सरस्वती पृ. ४१८ ,, ६७९)
कह विरहपडिक्कुलाओ ? ,, ११७४
कावि वारिदकरालहुडुक्का ,, ११९२
कामिणीजणस्स सहसा ? ,, १२०१
किं तस्स. पावरेणं ,, ११७०
(तुलना : गाथा(वे) ७७२)
किं रजिअंती सा(?=किं पृ. ११३८
व जीअंतीअ तए।
सेतु ११.११७
किं वग्गमाससिए
(?=किं ति समाससिअव्वे) ,, ११३६
सेतु ११.९४
कीस अइ मे सुबहुसो ? ,, १२०७
कीस मलिआवइस्सं ? ,, ११०७
कुड्डम्मि ओहिवासररेहा ? ,, १२१९
कुलबालिआए पेच्छह ,, १०५५
(तुलना गाथा (वे) ८७१ १०६७
दशरूपक २. १५–१६
वज्जालग्ग ४६७)
कुवलअदलउत्तंसिहिं ? ,, ११८५
कुविआ अ सच्चभामा ,, ११७२
(तुलना : सरस्वती पृ. ६४७)
हरिविजये ?
केण मणे भग्गमणोरहेण ,, १०५९
गाथा २. ११
केलीएविरउसे ? ,, १२१६
को एसो त्ति पलत्तं (? पलोट्टं) ,, ११९१
(तुलना : सरस्वती पृ. ६६५)
कोडि परिठविआणण , १०७०
(सेतुबंधे ?)
को मं वद्धावेहइ ? ,, १२१९
को मुहल्लअजणं गमवेसा ,, ११९२
खणणिच्चळ(=ल) णीसास ,, ११२२
सेतु ११.५६
खिण्णस्स उरे पइणो ,, ११६९
गाथा ३.९९
खिण्णस्स उवेइ(? ठवेइ) उरे ,, ११८४
(तुलना : गाथा ३.९९)
खिप्पइ हारोघ(थ)णमंडलाओ ,, १२०२
गाथा ५.२९
खुज्जंवएण कइ आहत्था ,, ११८४
गमिआ कलंबवाआ ,, १०७०
सेतु १. १५

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गाज (? गज्ज) महं चिअ उवरिं पृ. १०७१
गाथा ६. ६६
गिम्हं गमेइ कहकहवि ? ,, १०६८
गिम्हे दवग्गिमसिमइलिआइं ,, १०९२
गाथा १.७० (तुलना : सरस्वती
पृ. ४५०-६११)
गेण्हंति पिअअमा पिअ ,, ११९३
(तुलना : सरस्वती पृ. ६६८)
गोरंगउ तरुणीअणो ,, ११८६
(तुलना : सरस्वती पृ. ३७४)
घरकज्जेण वि जो चल्वइ (? चल्लई),,१०९९
(तुलना : शृं.प्र. १२१९)
घरकज्जेणवि जो चलइ " १२१९
(तुलना शृं. प्र. १०९९)
घरिणीए महाणसकम्म ,, ११७३
गाथा १. १३
घरणीघणत्थणपेल्लण " १०६०
गाथा ३. ६१
घरसामिअस्स वच्चिअ "११६४;११७४
घेत्तूण पुप्फमुट्ठिं ,, ११९४
गाथा ४.१२
घोलइ तहिं तहिं चिअ " १२०२
चंदणवलिअं दड्ढकंचि " ११९९
(तुलना : वज्जालग ५३८)
चंदाअवम्मि जाअइ " ११८६
चंदो वि स सअसहोअर ? " १०८६
चलणाहअस्स पइणो " १२१४
चलणोवा(? आ)सणिसण्णस्स ,, १२१७
गाथा २.८
चिरजीवंतण (? चिरजीवत्तण) " १०७२
(तुलना : गाथा (वे) ८४७)
चुंबसु सहस्सहुत्तं ? " ११६९
चुए चडेविणुक्ककोलइइं "१२१७
छणपडिवआए पहदे ? " १०६५
छणपडिवआये पहेदे ? ,, १०६५
छणपिट्ठघू(स)रत्थणि ,, ११९६
(तुलना : गाथा(वे)८२६
सरस्वती पृ. ६६४)
जं पउद्ध(त्थ) पइआ पृ. १०९८
(तुलना : गाथा(वे)८४१)
जंझावाओत्ति णिए ,, १०६८
तुलना : गाथा २.७०
(प्रथमचरणमात्रम्)
जंपि अलिओपआरं ? ,, १२०८
जं पीअं मंगलवासणए ? ,, १०६७
(तुलना : गाथा(वे)८३७)
जं मुच्छिआए ण सुओ ,, १०६८
(तुलना : सरस्वती पृ. ६७६ १०९०
गाथा(वे)७११)
जं वहइ पीअखंडं ? ,, ११७३
जइ देव तुमं पसण्णो ,, १२४१
गाथा (वे)८४४
(अलंकाररत्नाकर पृ.)
(जइ)ण च्छिवसि पुप्फवइं ,, ११८२
(तुलना : सरस्वती पृ. ६२०)
जणिअहरिसाणतक्खहिअआ ? ,, १२००
जह जह वड्ढंति थणा ,, ११७३
गाथा ३.९२
जह जह से परिउव्वइ (? परिउंबइ),, १२०९
(तुलना : सरस्वती पृ. ६३३)
जह दिअह विरामो णवसिरी ,, १०६४
(तुलना : गाथा(वे)८३९)
जाअ सहत्थ वक्किवा ? ,, १०७०
जाए परलोअगए ,, ११२०
सेतु ११. ८०
जाणइ सेह (? सिणेह) भणिअं ,, ११३७
सेतु ११.११९
जाव अ ण देहि(?इ) ओहिं ,, १०६३
जाहिं तुमं सच्चविआ ,, ११९५
जेण ठिअविअलिअधवलवलअ ? ,, ११०३
जो कह वि मह सहीहिं ,, ११७५
गाथा २.४४
जोण्हारसचुण्णइअं ? ,, ११८६
जो वि ण पुच्छ इ तस्स वि ,, ११९१

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गाथा ५.३८

ठाणे ठाणे वलिआ पृ. ११७३

(तुलना : गाथा(वे)८७६)

णइपूरसच्चहे(? सच्छहे) ,, १२१७

गाथा १.४५

ण कहो(कओ) वाहविमोक्खो ,, ११२०

सेतु ११.५५

ण च्छिवसि पुप्फवइं= ,, ११७२

जइणच्छिवसिपुप्फवइं

(तुलना : सरस्वती पृ ९२०)

णवरमएण अ... ? ,, ११८३

णवरिअ करावलंवण ? ,, १२१०

णवरिअ पसारिअंगी ,, ११२०

सेतु ११.६७

णवलअपहरं अंगे ,, ११९२

(तुलना : सरस्वती पृ. ६६७)

णवलअपहरतुट्ठाए तं कअं ,, ११९२

(तुलना : सरस्वती पृ. ६२३)

(गाथा(वे)८६२)

ण वि तह घरम्मि दढ्ढे ,, १०६७

णावेक्खिओ गुरुअणो ,, ९३४

शाकुन्तल ५.१६

णिअइअदंसणुक्खित्त ,, ११७४

(तुलना : गाथा(वे)९५७,

सरस्वती पृ. ६८३)

णिंदणिकसुएइ ? ,, १०७५

णिम्मरिअसंघिअम्मा तावअ ? ,, १२१२

णिम्मविअमंडणाण वि ,, ११९८

णिवससि दुक्कसहाआ ? ,, १२००

णीसेसपसुत्तजणम्मि अद्धरत्तम्मि ? ,, ११८३

णीहसवेविरसिंह ? ,, १०६८

णेउरकोडिवलग्गं चिहुरं ,, १२०६

गाथा २.८८

णेवच्छदिण्णहिअओ ,, ११९९

तं अवलवसु (? अवलंबसु) धीरं ,, ११३६

सेतु ११.१२९

तं क्रिर खणा विरज्जसि ,, ११६६

(तुलना : सरस्वती पृ. ६८४)

तं दइआहिण्णाणं पृ. १०८५

सेतु १.४२

तक्खणजणिअपहस्सिं (? पहसिं) ,, १२०९

तत्थ वि होंति सहीओ ,, ११९३

(तुलना : गाथा(वे)८८५)

तस्साही ? ,, ११०१

तह अडअणाए रुण्णं ,, १११४

तुलना : गाथा (वे) ८७३

तह तंसि गआ मोहं ,, ११३६

सेतु ११.९६

तह णिमिअ च्चिअदिट्ठी ,, ११२२

सेतु ११.६४

तह सोहइ दीआगम ? ,, १२२१

तह सा जाणइ जायलोए ,, ११६९

(तुलना : सरस्वती पृ. ६८८)

ता किं करेदु उजइ (? जइ तं) ,, ११९८

गाथा ३.२१

ता कुणइ कालहरणं ,, ११९३

(तुलना : सरस्वती पृ. ६६८)

तामरसकोमळाओ ? ,, १२०१

ताव अ तमालकसण ,, ११८५

सेतु १०.२५

ताव आरअणिवहूए ,, ११८७

ताव सुलेअअधराहर ,, ११८६

तिहुअणमूलाहारं ,, ११३७

सेतु ११.८८

तीए अणुराअपसरिअ ? ,, १२०९

तीए ण[व]पल्लवेण ,, ११२४

सेतु ११.१०७

तीए विअलंतधीरं ? ,, १२१०

तीए सविसेसदूमिअ ,, १२२४

हरिविजये ?

(तुलना : सरस्वती पृ. ६७८)

तीए हिअआणुचिंतिअ ? ,, १२०९

तुं सि मए चूअंकुरदिण्णो ,, ११९६

(तुलना : शाकुन्तल ६.२)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तुहताह एरिसं ? पृ. ११२७
(=सहिआ रक्खसवसइ)
सेतु ११. १०२
तुहच्छामो अरिदूमअं ? ,, १२२२
तुह सुंदरि घरकुड्डं ? ,, १२२२
ते अ गलि(हि)ओवएसा ,, ११२४
सेतु ११.९८
तेण इरु(? इर) णवलआए ,, ११९२
गाथा १.२८
(तुलना : सरस्वती पृ. ६३६)
ते पुच्चि(?च्छि)ज्ज हिंवत्तउ ? ,, १०९४
तो अडिअपेळ...
=तो पुडिअवेणीबंघण ,, ११२५
सेतु ११.१०६
तो इअ सुरअरुकारण ? ,, १२०९
(हरविजये ?)
तो जण्णिउं (?थंपिउं) पउत्ता ,, ११२३
सेतु ११.१००
तो ती(तं)दट्ठूण पुणो ,, ११३२
सेतु ११.१११
तो मुच्छिउट्ठिआए ,, ११२५
सेतु ११.६५
तो विलविअ णिच्चामं ,, ११३४
(? णिरथामं)
सेतु ११.८६
तो से रुमंत च्छिअ हिअअ ? ,, १२०९
तोसेविअम्मिरसिआ ? ,, १२२३
थणपरिणाहे त्थइए ,, ११२२
सेतु ११.५८
थणवट्टद्ध च्चिअ कलंबरेणु ,, ११९३
थोअं पि ण णीसरइ ,, ११८४
गाथा १.४९
थोआरूढ महुमआ ,, १२१५
(तुलना : सरस्वती पृ. ६७०)
थोत्तोसरंतरोसं ,, १२११
(हरिविजये ?)
(तुलना : सरस्वती पृ. ७२७)
दइअस्स गिम्मवम्मह ? पृ. ११८४
दट्ठूण उण्णमंते मेहे ,, १०८४
तुलना : गाथा ६.३८
दट्ठूण चिरं रोत्तूण णिब्भरं ? ,, ११३३
दरत्तमपत्तलेहो ? ,, ११९८
दारट्ठविअ (? ट्ठविअ) ? ,, १२२१
दिअरस्स सरसमउरं ,, ११९४
(तुलना : सरस्वती पृ. ६६९)
दिअरेण पिआथणए ,, ११९४
दिअरो वहुत्तिआए ,, ११९४
दिढमण्णुदूमिआए ,, १२०६
गाथा १.७४
दिण्णतणूअं जणाइं ? ,, ११९८
दीपाअवपिंजरिआ ,, ११८६
दीहुण्णा णोसासा १०७२
(तुलना गाथा(वे)८४३)
दुद्दंसणेण ईसालुएण ,, ९३५
दूइ तुमं विअ(? चिअ)णिउणा ,, १२००
गाथा २.८१
दूरगअम्मि णिअत्तलदूर ,, १२१०
दूरपडिबद्धराए ,, ११७४
(तुलना : सरस्वती पृ. ४५३)
दूरविअंभिअपसरो ,, १२२१
दूसहकआवराहं ? ,, १२१०
देइं पुलोइ अपरि ? ,, ११००
देसविसमणामित्त ,, ११८२
घउइ(? घडइ) गाअणम्मि ,, ११८५
घण्णो सिरे हविदुअं ? ,, ११९३
धारेहत्थकरवत्ताइ ? ,, ११००
धीरेण समं चा(जा)मा ,, १०७१
सेतु ५.७
निंदगिक सुएइ ? ,, १०७५
नि(?णि) म्महिअकुसुमपरिमल ,, १२२२
पइपु[र]ओ च्चिअ रहसेण ,, ११६८
गाथा(वे)८७२

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पच्चूसागअ जितदेह पृ. ११६८
गाथा ७.५३
(तुलना : सरस्वती पृ. ६८९)
पज्जंत्तयि आसु ? ,, १०६९
=पज्जत्तवियासुव्वेल्ल
लीलावइ ८०
पत्तिअण्मेह चंदं ? ,, १०९२
पडिआअहद्धसिढिलिअ ,, ११२०.
सेतु ११.५४
पढमं विट्टुमअंपो ? ,, ११८६
पढमपहा... ? ,, १२००
पणअं पड(? ढ)मपिआए ,, ११७१
तुलना : सरस्वती पृ. ६८६
पणअ परिपूरणेण ? ,, १०४७
१२२१
पम्मुट्ठपाणिआए ,, १०६८
परिअड्ढिअइ दोण्णि विं ? ,, १०६७
परिउंबणेण अहरो ,, ११९८
परिदेविउं पउत्तणिअअ ,, ११२३
सेतु ११.७३
पलघणुरपवआण ? ,, १२२७
(तुलना : माआमोहम्मि गए
सेतु ११.१३५)
पसिअ सअणक्कवासे ? ,, ११८२
पलिअंति पहिअ तुह भव ? ,, १०९८
पहुत्तए विहडिअ सह वलअ ? ,, १२२२
पाअपडणाणमुद्धे ,, ११६७
=पाअपडणाणंमुद्धे
गाथा ५.६५
पाअपडिओ ण गणिओ ,, १२१६
गाथा ५.३२
पिअवं थुणि अणतिहिंगोरि ? ,, ११०१
पिअसम्हरण (? संभरण)
पलोट्टंत ,, १०६९
गाथा ३.२२
पिए सहसत्तिपहत्तितहे ? ,, ११०५
पिज्जइ पिअं पि मुहं पृ. ११८६
पुप्फवइ अंमि वाळअ ? ,, ११६४
=पुप्फवई अम्हि वालअ
गाथा (वे) ९५०
पुलइ सिद्धथउहासुग्गम ,, १२२१
पुलउव्वेउपसाहई ,, ११०५
(तुलना : शृं. प्र. पृ. १२२३)
पुलउब्भेउवसाहकदर . ,, १२२३
तुलना : शृं प्र. पृ. ११०५
पुलिइंअभणुज्जुअच्छं ? ,, ११०६
पुहवीए होहिई पई ,, ११२६
सेतु ११.७७
पूरतु पणअभंगेगआ ? ,, १०५२
पोढमहिका(? ला)ण जं सुट्टु ,, ११९८
(तुलना : सरस्वती पृ. ३३८,६३५)
पंगु (?फग्गु)च्छणणिद्दोसं ,, ११९५
(तुलना : सरस्वती पृ. ६३६.
गाथा ४.६९)
फुरिअं (? फुरिए) वामच्छि तुए ,, ११०३
गाथा २.३७
बंधुरिअदुद्धविहअंद ? ,, ११८२
बहलम्मि वि तमणिवहे ? ,, ११७४
बालअ दूरे गामो ? ,, ११९७
बाहजललोल्लिअ लोअण ? ,, ११०६
बाहोहपुरिअंगडाहाराए ,, १२११
तुलना : गाथा ६.१८
भम्मइ पिआए दइओ ,, ११९३
भिण्णतमदुद्दिणाइं ,, ११८६
सेतु १०.४४
भूमिणिमिअंकचलणं ,, ११८८
मंगलवलअं जीअं व ,, ११०५
(तुलना : सरस्वती पृ. ६२७)
मअणग्गिणा करो मे ,, ११९४
(तुलना : सरस्वती पृ. ६६९
(वाअग्गिणा करो मे)
मअरद्धअ सामणुमणहि ? ,, १०९३

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मगाअपलद्धवलअं ? पृ. १०९१
मज्झण्ण(ण्ह)पव्वियअस्स वि ,, १०७०
गाथा ४.९९
मटपुंभामि पइं जाणिता ? ,, १०७१
मण्णे दड्ढं दड्ढं ? ,, १०६५
म्हरिमो(भरिमो) से ,, ११६९
मअणपरम्मुहीए ,, १२१७
गाथा ४.६८
मा गणइंदहोअं ? ,, १०८०
मज्झिमरेहागअ ? ,, ११८२
माणंसिणीए अहिणव ? ,, १२१०
मारुअमोडिअविडवं ,, ११३५
सेतु ११.९०
मा रुअसु पुससु बाहं ,, ११३४
सेतु ११.९१
मिलिअणिसाअरपुरओ ,, ११३७
सेतु ११.९७
मुधेव (? मुहेव) वेविरंगुली ,, १२१४
मुहयिज्झविअपईवं (? पईवं) ,, ११६७
गाथा ४.३३
मोत्तूण अ रहुणाहं ,, ११३७
सेतु ११.१२३
रइअं पि तण्ण (? ता ण) ,, ११९६
(तुलना : सरस्वती पृ. ६६६)
रणरण अरज्जदोव्वल ? ,, १०६७
रण्णम्मि तणं रण्णम्मि पाणिअं ,, १२३६
गाथा ३.८७
राईण भणइ लोओ ,, १०७३
(तुलना : गाथा (वे) ८४५)
रायविरद्धं व कहं ,, १०७०
गाथा ४.९६
रुअइ रुअंतीए ,, १०५४
गाथा (वे) ८४८
रेहक(? इ) पिअ(? पिआ) ,, ११८२
(तुलना : सरस्वती पृ. ६२०)
रोअवणवळअरळां=लोअणवइअरलग्गं पृ. ११२५
सेतु ११.९९

लंभपुसिआधरामो ,, १२१४
ल्लंब्बीओ (? लुब्बीओ)-अंगण,, १०९३
गाथा ४.२२
अलंकाररत्नाकर (उदाहरण ४३८)
लक्खिज्जंतविसाआ ,, ११३४
सेतु ११.११०
लुलिया गहवइधूआ ,, ११९५
(तुलना : सरस्वती
पृ. ६६४)
व०ळिवळेळअंग (=वल्ली
वलेई अंग)
गाथा ४.४ द्वितीयार्द्धम्)
वसट्टिठअम्भिसोहा ? ,, १२२१
वाअसउड्डावेंहंति ? ,, १२२२
वा अहिवतितो दुःखहिं ? ,, १०७३
वाडेइ विदिअं गम्मिज्जं ,, ११३६
वालिवहदिट्ठसारं ,, ११२६
सेतु ११.१२६
वाहजलोल्लिं अलोअण ? ,, ११०६
विअलिअविओअविअणं ,, ११२२
सेतु ११.५७
विअसत्तेण मुणिज्जई ? ,, ११७४
विक्किणइ माहमासम्मि ,, ११७४
गाथा ३.३८
तुलना : सरस्वती पृ ५७५
विच्छिडिज्जई वीरं ? ,, १२००
विज्झावेइ पईवं ,, १०६६
(तुलना गाथा (वे) ८३६)
विद्द(?द्दु)मवलअद्धणिहार ? ,, ११८६
विरहम्मि तुज्झ घरिअं ,, ११२६
वीसंतस्स विलासिणि हिअअं ? ,, १२०२
वेस इ (? वेवइ) ससिइ ,, ११९९
किल(? लि)म्मई
सेतु १०.५९
संजीवणोसहिं विअ पृ. १०८४
गाथा ४.३६
संभरिअं पि ण गण्हइ ,, १२२९
सअयणे चिंतामिलिअं ,, १०६८

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(? सअणे चिंतामईअं)
गाथा २.३३
सअला णिसाअर उरि(? री) ,, ११३६
सेतु ११.१२०
सक्कअग्गहवलि उत्ता ,, १२१३
गाथा ६.५०
सच्चं च्चिअ कट्ठमओ ,, ११९४
(तुलना : सरस्वती प्र. ६६८)
सच्चं जाणइ व दट्ठुं ,, ११९७
गाथा १.१२
(तुलना : सरस्वती प्र. ६४६)
स०चंद (? सच्छंद) रमणदंसण ,, ११६९
गाथा (वे) ८९०
(तुलना : सरस्वती प्र. ६८९)
समपंथपत्थिअस्स वि ,, १०७९
गाथा (वे) ८३२
समसोक्खदुक्खसंवड्ढियाण ,, १११३
गाथा २.४२
स०वंग (सव्वंग)णिसण्णाए ,, ११२५
सेतु ११.६८
सव्वंगत्ता कंचुअम्मि ,, १२०२
सहसा पत्तम्मि पिए ,, १२२०
सहसा मा साहिप्पउ(? साहिज्जउ) ,, १०९०
तुलना : सरस्वती प्र. ५९१
सहिअं माणक्खलणं ,, १२१२
सहिअम्मि रामविरहे ,, ११३२
सेतु ११.११२
पुअइअ विहसिअं
सहिआहि भणमाणा ,, ११८३
गाथा २.४५
(सरस्वती प्र. ६८४)
सहिआहिपिअविसज्जिअ प्र. ११९३
(तुलना : सरस्वती
प्र. ६६७)
सहिओ तुज्झ विओओ ,, ११२८
सेतु ११.७९
सहि साहसु सब्भावेण ,, १०५२
गाथा ५.५३
सहि दूमेंति कलंबाइ ,, १०९३
गाथा २.७७
सा कुसुमेहिं गुरु ? ,, १२११
सा तुइ सहत्थदिण्णं ,, ११९७
गाथा २.९४
(प्रथमपादमात्रम्)
तुलना सरस्वती प्र. ६३६
सामण्णसुंदरीण ,, ११६८
गउडवहो ८९१
सालोए च्चिअ सूरे ,, ११७१
गाथा २.३० ११८४
साहीणे वि पिअअमे ,, १०९१
गाथा १.३९
(सरस्वती प्र. ६४७)
सिज्जुज्जइ उवआरो ? ,, ११८६
सिविणअलणसुत्तुट्ठिआए ,, ११०३
(तुलना : गाथा (वे) ८३५
अभिनवभारती प्र. ३०७
सिहिवेहुणातअंसा ,, ११७३
(तुलना : गाथा २.७३)
सीआविओअदुक्खं ,, १०५३
सेतु १२.२२ ,, १०७१
सुण्हाए हिअअगुणिअं ,, ११९५
सुरअसुहलालसा हं ? ,, १२००
सुहउज्जअं (? उच्छअं) जणं ,, १२००
गाथा १.५०
सरस्वती प्र. ४७४
सेओल्लसव्वंगी प्र. १२००
गाथा ५.४०
(सरस्वती प्र. ६३७)
सेवाणक्कमण...कामिणीसत्थो ,, १२३०
सो उद्देसो विहिणा ण णिम्मिओ ? ,, १०७१
सोतुं (? सोत्तु) सुहं ण लंभइ ,, १२४१
तुलना गाथा(वे) ९१०

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सोहइ विसद्धसिद्धय ? ,, ११८२
हंहो कण्णुल्लीणा ,, ११९७
(तुलना : सरस्वती पृ. ६३५)
हत्थे महामांसबलीधराओ ,, ११९२
हद्धेण(? हत्थेण) ओहगरिअं ,, १०६४
सेतु ११.४८
हरिसविअसंतवअणं ,, १२११
हरिहिइ पिअस्स णवचूअपल्लवो ,, १०९१
गाथा २.४३
हसिआइ समाळसकोमळाइ पृ. ११७०
तुलना : सरस्वती पृ. ६८३)
ह०ळपळ०ण पसाहिआणं ,, ११६८
(हल्लफलण्हाणपसाहिआणं)
गाथा १.७९
हिअइ खुडकइ गोड्डी ,, १०६९
तुलना : हेम प्रा. व्या.
४.३९५ वृत्तौ)
हुं हुं दे भणसु पुणो ,, ११६७
(तुलना : सरस्वती पृ. ६३८)
होंत पहिअस्स जाआ ,, १०६०
गाथा १.४७
होंतपिअविरहदूसह ,, १०५९
.. इउग्ग णिब्भरोहिअंगेहि ? ., १०९०
....चतिअप्पणच्चिअ ? ,, १२१३
.... जा... तँ ? ,, १०६७
...र्णतितिचिअं विरहिणी ,, १०९३

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ABOUT A FORGOTTEN GRAMMARIAN DHANAPĀLA

Smt. Neelanjana S. Shah

0.0. It is a fact well-established since very ancient times but now almost forgotten that a study of the Dhātupāṭhas formed an essential part in the process of mastering Sanskrit language and literature through that of a traditional system of Sanskrit grammar. The very basis of the Pāṇinian School of Grammar was to explain the language by a progressive analysis of words into stems and terminations, and ultimately the Yāskian doctrine of the verbal origin of all words was implicitly accepted by the Pāṇinians. Thus Dhātupāṭhas formed the very backbone of the language-study. It is, therefore, not surprising that numerous classical authors on Sanskrit Grammar commented on, and often condensed, the Dhātupāṭhas in the light of semantic changes the language underwent. The condensation was often effected as short-cut to the attainment of mastery by comparison and contrast as in the case of Daiva and various Dhātukāvyas. Profound scholarship in the field was the prime condition for those who attempted to write on the Dhātupāṭhas.

0.1. Among the medieval authors on this aspect of the Sanskrit Grammar, Dhanapāla is one of the few who have been simply ignored by the historians of Sanskrit Grammar. His name has hardly been mentioned in the so-far-written histories of Sanskrit Grammar. But no one interested in the history of the developments in Sanskrit Grammatical traditions, particularly pertaining to the Sanskrit Dhātupāṭhas, can afford to ignore him in view of the fact that his opinion has been quoted not less than thirty times as that of an authority in two of the most notable treatises on the Dhātupāṭhas.

0.2. It is not certain whether this Dhanapāla was a follower of the Pāṇinian or some other school of Sanskrit Grammar. But the editors of the Mādhavīyā Dhātuvṛtti have been identifying him as Sākaṭāyana Vyākhyākāra. Any how from his opinions cited in Puruṣakāra, the commentary on Daiva, and in Mādhavīyā Dhātuvṛtti, it is clear that he agrees more with the views of Śākaṭāyana than with those of others.

0.3. When and where Dhanapāla lived, nobody knows. But one thing is certain about his date that his lower limit cannot be lowered than the date of the author of the Puruṣakāra, the commentary on Daiva (13th Century A. D)[1], who quotes him; and his upper limit is not higher than the

1. Pandit Yudhiṣṭhira Mimāṁsaka, Intro. *Daiva*, p. 6.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

date of Kṣīraswāmi (1050 A. D.),[2] the author of Kṣīrataraṅgiṇī, a commentary on the Dhātupāṭha. Kṣīraswāmi quotes the opinions of others, but not even once has he quoted Dhanapāla. Therefore, Dhanapāla's date might have been somewhere between eleventh and thirteenth century.

It is proposed in this article to resurrect the opinions of Dhanapāla on the strength of the citations from his work, quoted by later authors. The present collected and classified data on Dhanapāla's views regarding some of the controversial points about a few Sanskrit roots might serve as a source material for further research on allied material and incidentally, it might help to reinstate Dhanapāla in his proper place in the history of Sanskrit Grammar. Further, it is also possible that our Dhanapāla might turn out to be identical with the one referred to by Hemacandra in the introductory verse of his Bṛhad-vṛtti on his own Abhidhāna-cintāmaṇi.[3]

1.1. Kṛṣṇa Līlāśuka, the author of the Puruṣakāra, quotes Dhanapāla forty-seven times citing his opinion either about the meaning or about anubandhas of as many as sixty-one roots.

Sāyaṇācārya, the author of the Mā. Dhā. Vṛ. quotes him thirty times in connection with the discussion of forty-five roots.

1.2. Dhanapāla has discussed various aspects of the following roots :-

Gana I — Ati-adi, am, i-ī, iṭa-kiṭa-kaṭī, uṭh-ruṭh luṭh, ṛj, kuṭh, ghuṣir, cak, dīṅ, takṣ, dṛ, dhvan, macuṅ (or maci), muṭ, yabh-jabh, yam, laḍ, varh-valh (denoting 'prādhānya'), barh-balh (denoting' 'paribhāṣaṇa' etc), vanu, śīkṛ, ṡuṭh, ṡam, śubh, hudṛ-hūdṛ-hodṛ;

Gana II — pṛcī (or pṛci),

Gana-III — viṣlṛ,

Gana-IV — ṣah, ṣuh,

Gaṇa-VI — lis', kūṅ, ṣadlṛ,

Goṇa-VII — vṛjī,

Gaṇa-IX — dṛ,

Gaṇa — kṛp, caṭ-sphuṭ-ghaṭ, chṛdī (or chṛda), tanu, paṭ-etc, pis, bhū, yam, vid, vaj, (and vraj), ṣṇiha, (or sniha) and ṣvad.[4]

1. 3. It may be noted that Dhanapāla agrees with Śākaṭāyana in the case of following roots.

---

2. Shri S. K. Belvalkar, *Systems of Sanskrit Grammar*, p. 52.

3. Cf. Hemacandra's Abhidhāna-cintāmaṇi and the introductory verse of his Bṛhadvṛtti thereof:– 'व्युत्पत्तिर्धनपालतः' ।

4. Sāyaṇa has not quoted Dhanapāla's views about following roots in his Mā. Dhā. Vṛ;–am, ati-adi, takṣ, dhvan, yam (Gaṇa I), vanu, ṡam, liś, vṛjī, dṛ. (Gaṇa IX), tanu. paṭ...etc, pad, pis and yam (Gaṇa X).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

i-ı, ṛj, dıṅ, takṣ, dhvan, macuṅ, yabh-jabh, laḍ, vaj, varh-valh (denoting prādhānya), varh-valh (denoting paribhāṣaṇa etc), śam, śubh, hudṛ-hūdṛ-hodṛ, ṣah-ṣuh, kūṅ, vṛjı, dṛ, kṛp, tanu, pis, bhū, vid, snih, and ṣvad.

1.4. Another point of interest is that Dhanapāla differs from Pāṇini considerably. His difference from Pā. Dhātupāṭha is with regards to the meaning of the following roots:-

Gaṇa-I—ṛj, ghuṣir, śubh,
Gaṇa-VIII—vṛjı,
Gana-IX—dṛ,
Gana-X—tanu, paṭ...etc, pad, pis, vid, vaj and ṣvad. He notices the forms of the following roots different from those given by Pāṇini:-

maci (macuṅ), muṭa (puḍi or puḍu), barh-balh in the meaning of prādhānya (varh-valh), śıkṛ (sıkṛ) ṣṇiha (sniha)'.[5]

Pāṇini does not read 'lis' alpıbhāve,' in tudādi class, while Dhanapāla thinks that it should be read there alongwith 'lis' gatau'.

Pāṇini reads 'ṣah' and 'ṣuh' both in the meaning of 'cakyārtha' (or śakyārtha'), but Dhanapāla omits 'ṣah' and retains only' ṣuh' in this sense. He discards 'hodṛ' in the sense of 'gati' as read in Dhātupāṭha. He adds 'jabh' along with 'yabh' in the sense of 'maithuna'.

1.5. Dhanapāla agrees with Maitreyarakṣita, the author of Dhātupradıpa in the case of following roots :—

Ghuṣir, dıṅ, takṣ, dhvan, yam (bhvādi), laḍ, varh-valh, śam, caṭ sphuṭ-ghaṭ, and paṭ...etc.

1.6. Dhanapāla agrees with Kṣırasvāmi so far as the following roots are concerned iṭa-kiṭa-kaṭı, uṭh, .ṛj, ghuṣir, dṛ, dhavan, śam, ṣah-ṣuh, paṭ etc. and ṣvad.

1.7. Dhanapāla and Mā. Dhā. Vṛ. agree as regards the following roots :- Iṭa - kiṭa - kaṭī, dıṅ, dhvan, yam (bhvādi), laḍ, s'am, ṣah - ṣuh and ṣadlṛ.

1.8. Dhanapāla agrees with Hemacandra in the case of following roots :-

ṛj, macuṅ, muṭ, yabh - jabh, laḍ, varh-valh (denoting 'prādhānya'), kūṅ, cat - sphuṭ - ghaṭ, paṭ—etc. and pis.

1.9. Dhanapāla agrees with Durga or Daurgas in the case of following roots :-

takṣ, yabh, jabh, śubh, pṛci, vṛjı and vaj.

1.10. From this comparison it is evident that Dhanapāla has deeply studied

5. The forms given in the brackets indicate those noticed by Dhanapāla.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

various traditions about Dhātupāṭhas. It is noteworthy that he never follows any of them blindly. He rather seems to be guided by the prevalent usage of his age, which fact might also have contributed to his difference of opinion from his predecessors and successors.

2.1. First of all let us discuss Gaṇawise the roots in the case of which he gives his opinion as regards their meaning, since more than half of the quotations are concerned with the meanings of the roots.

2.2.1 Gaṇa I :-

am—Pā. Dhātupātha reads 'ama gatyādiṣu'. The commentators differ as regards the exact meaning of 'gatyādiṣū'. Maitreyarakṣita,[6] Kṣīraswāmī[7] and Sāyaṇa take[8] 'ādi' in this sūtra as suggesting the inclusion of senses 'bhakti' and 'sabda,' along with 'gati'. Dhanapāla[9] cites the opinion of others, according to whom 'gatyādiṣu' indicates all nineteen meanings mentioned as the meanings of 'av'.

2.2.2 : Uṭh-ruṭh-luṭh—Dhanapāla's views as cited by the author of Puruṣakāra and Mā. Dhā. Vṛ, in the case of these roots are contradictory.[10] According to the citations quoted in Puruṣakāra, Dhanapāla would seem to have accepted only 'uṭh' as meaning 'upaghāta'.-Kṣīrasvāmi is of the same opinion. According to the citations quoted in Mā.Dhā. Vṛ., Dhanapāla would seem to have accepted only 'ruṭh' and 'luṭh' as meaning 'upaghāta'. Pā. Dhātupāṭha, 'Śākaṭāyana Dhātupāṭha and Haima Dhātupārāyaṇa give all the three roots as meaning 'upaghāta'.

Now which of the two contradictory views really belongs to Dhanapāla ? It would, therefore be safe to conclude that the author of Puruṣakāra seems to have misread Dhanapāla, who seems to have accepted 'ruṭh' and 'luṭh' only as meaning 'upaghāta.' In view of his trend throughout the quotations, it is easily noticed that his opinion generally tallys with the opinion of Durga and his followers whenever the root is common. Kṣīrasvāmi has noted that the followers of Durga take only 'ruṭh' and 'luṭh' in the meaning of 'upaghāta.'

2.2.3. Ṛj—Pā. Dhātupāṭha, Puruṣakāra.[11] and Mā. Dhā. Vṛ[12] give the meaning 'gatisthānārjanorpārjaneṣu' for this root. Dhanapāla[13] substitutes

---

6. *Dhātupradīpa*, p. 38.
7. *Kṣīrataraṅgiṇī* (abridged as *Kṣīrat.*), p. 71.
8. *Mādhavīyā Dhātuvṛtti* (abridged as *Mā. Dhā. Vṛ.*) p. 15.
9. *Puruṣakāra*, p. 92 :—अवरक्षणगतीत्यादयो गत्यादयो इत्याहुः'इत्यपि धनपालः ।
10. *Ibid*, p. 62 :— उठ इत्येव धनपालः ।; *Mā, Dhā. Vṛ.*, p. 115 धनपालशाकटायनौ तु रुठलुठ इत्येव पेठतुः ।
11. p. 53.
12. p. 87.
13. *Puruṣakāra*, p. 53 : :—ऊर्जनेष्विति क्षीरस्वामिशाकटायनधनपालाः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ūrjana' in place of, 'upārjana'. Śākaṭāyana and Kṣīraśvāmī notice the same meaning.

2.2.4. Kuṭh—Dhanapāla restricts meaning of this root to 'pratighāta' rather than 'gati' and 'pratighāta' as given by Śākaṭāyana, Kṣīrasvāmi and Maitreyarakṣita. Pā. Dhātupāṭha gives only 'pratighāta' as the meaning of this root. Some Mādhava seems to have accepted this restriction of Dhanapāla, as Vāsudeva[14] notes while illustrating and discussing this root.

2.2.5. Śuṭh-Accoring to Dhanapāla[15], śuṭh also denotes only 'pratighāta and not 'gati'.

2.2.6. Ghuṣir-Pā. Dhātupāṭha, Mā.Dhā.Vr.[16] and Daśapādyuṇādi vṛtti,[17] assign the meaning 'aviśabdane' to this root while Dhanapāla[18] thinks that this root denotes 'śabdārtha'. Kṣīrasvāmi[19] and Bhāgavṛttikāra[20] assign the same meaning to this root, Śākaṭāyana, Durga[21] and Hemacandra[22] state 'śabda' as the meaning of this root.

2.2.7. Cak—Pā. Dhātupāṭha reads 'cak' twice in Gaṇa I. First it occurs in the Śokādi sub-class where it is given as 'caka tṛptau pratighāte ca' and it is declared Ātmanepadī. Again it occurs in Ghaṭādi sub-class where it means only 'tṛpti' and is Parasmaipadī. Dhanapāla assigns the meaning 'tṛpti' to 'cak' read in Śokādi group and allots the meaning 'tṛpti and pratighāta' to Ghaṭādi 'cak'. In the case of this root he again differs from Pā. Dhātupāṭha in that he declares Ghaṭādi 'cak' to be Ātmanepadī, while all other Dhātupāṭhas and commentators read it Parasmaipadī.

2.2.8. Dīṅ—Pā. Dhātupātha furnishes 'vihāyasā gatau', as its meaning. Dhanapāla virtually accepts the same viz 'Ākāśagamana. Kṣīraswāmi[23]. Puruṣakāra,[24] and Hemacandra[25] on the other hand furnish the meaning 'vihāyasāṁ gatau'. Dhanapāla[26] rejects this meaning. He seems to have found it used in the sense of flying to the sky (in the case of human or celestial

14. p. 141 : अयं प्रतिघातमात्र एवेति माधवः ।
15. *Puruṣakāra*, p. 63 :- प्रतिघातमात्र इति धनपालः ।
16. p. 169.
17. p. 93.
18. *Puruṣakāra*, p. 102. :- शब्दार्थ इति तु क्षीरस्वामिधनपालभागवृत्तिकाराः ।
19. *Kṣīrat.*, p. 92.
20. *Bhāgavṛtti Saṁkalanam*, p. 36.
21. *Puruṣakāra*, p. 102 :- शब्द इति चन्द्रदुर्गौ । घुषृ शब्दे इति शाकटायनः ।
22. *Haimadhātupārāyaṇa*, p. 61.
23. p. 149.
24. p. 26.
25. p. 71.
26. *Mā, Dhā. Vṛ.*, p. 269 :- तदाकाशगमनेति पठद्भ्यां चन्द्रधनपालाभ्यां प्रत्युक्तम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

beings). Śākaṭāyana,[27] Maitreyarakṣita[28] and Sāyaṇa[29] agree with Dhanapāla. In the case of assigning the meaning to this root, Dhanapāla seems to have followed the worthy tradition of Cāndra School of Sanskrit Grammar.

2.2.9. Takṣ–All authors and commentators of various Dhātupāṭhas agree in giving 'tvacana' as meaning of this root. There is dispute regarding the meaning of 'tvacana', whether to explain it as 'tvaggrahaṇa' or 'saṁvaraṇa' Out of these two, Dhanapāla prefers the latter, perhaps, because Durga[30] favours it.

The author of Puruṣakāra[31] also seems to be in favour of this meaning. His arguments run thus :- 'saṁvaraṇa', as the meaning of 'tvacana' is antaraṅga, because Pā. Dhātupāṭha has stated 'tvaca saṃvaraṇe.' The other meaning 'tvaggrahaṇarūpa' 'is 'kṛdvṛttisiddha' and therefore 'bahiraṅga' as it is derived on the basis of Aṣṭ 3-1-25.

2.2.10 Śubh—Pā. Dhātupāṭha furnishes the meaning 'bhāṣaṇe hiṁsāyāmityanye' for this root. Dhanapāla[32] alongwith Durga replaces 'bhāsane' instead of 'bhāṣaṇe.' As has been pointed out by Dr. Pulsule.[33] 'bhāsane' seems to be the correct reading and due to the confusion of sibilants, bhāṣaṇe' was adopted by Kṣīrasvāmi, Hemacandra and others.

2.3.1. Gaṇa VI :-

Śadlṛ—This root is read both in Gaṇas I and VI. Dhanapāla[34] agrees with Pā. Dhātupāṭha in noticing this root with the meanings 'viśaraṇagatyavasādaneṣu' in both Gaṇas. Śākaṭāyana[35] and Hemacandra[36] take tudādi 'ṣadlṛ' to mean 'avasādana' only. While Maitreyarakṣita[37] attests the meaning 'viśaraṇa' to this root.

2.3.2. Gaṇa VII :-

Vṛjī—Dhanapāla and Śākaṭāyana[38] are the only Grammarians who furnish the meaning 'varaṇa' for this root insted of 'varjana'. Kṣīrasvāmi, Maitreyarakṣita and Sāyaṇa read 'vṛjī varjane'.

---

27. Dhātusūtra, no, 174.
28. *Dhātupradīpa*, p. 70,
29. *Mā. Dhā. Vṛ.*, p. 269 :- डीङ् विहायसा गतौ ।
30. *Kṣīrat*, p. 93 :- संवरणमिति दुर्गः
31. p. 107.
32. Ibid, p. 90 :- भासन इति च दुर्गः ।,...धनपालशाकटायनौ तु यथा दुर्गः ।
33. *The Sanskrit Dhātupāṭhas*. p. 133.
34. *Puruṣakāra*, p. 76 :- तुदादावप्येवमेव धनपालः ।
35. Dhātusūtra, no. 890.
36. *Haimadhātupārāyaṇa*, b. 116.
37. *Dhātupradīpa*, p. 116.
38. *Puruṣakāra*, p, 50 :- तत्र चाद्ये वरण इति धनपालशाकटायनौ ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

2.4.1. Gaṇa IX :-

Dṛ.—In the case of this root also, Dhanapāla and Śākaṭāyana[39] differ from all other grammarians, as they assign the meaning 'bhaya' to this root instead of 'vidāraṇa.' Hemacandra[40] while stating 'dṛs' vidāraṇe' notes 'bhaye' ityanye'. 'Daśapādyuṇādivṛtti[41] reads dṛ bhaye (kryādi).'

2.5.1. Gaṇa X:-

Kṛp—Pā. Dhatupāṭha gives the sūtras 'bhuvo avakalkane' and 'kṛpeśca.' The question regarding the exact meaning of 'kṛp' has puzzled the grammarians. Dhanapāla[42] while trying to elucidate it states 'kṛpestādarthye' and supplies 'avakalpayati' as the illustration. The author of Puruṣakāra[43] explains it as follows :- here according to Dhanapāla 'kṛp', denotes the same meaning i. e. 'avakalpana' as denoted by the preceding root 'bhū'.

Almost all commentators on various Dhātupāṭhas assign one meaning to both these roots.[44] Only Kṣīrasvāmi[45] provides different illustrations for 'bhū' and 'kṛp' and assigns separate meanings to the roots.

Maitreyarakṣita, the author of Puruṣakāra and Sāyaṇa agree with the interpretation of Dhanapāla.

2.5.2. Caṭ-sphuṭ-ghaṭ—Dhanapāla[46] assigns the meaning 'bhedane' to 'caṭ' 'sphuṭ' and saṃghāta to 'ghaṭ'. He further states that these roots take causal, when they denote the above mentioned meanings. Dhanapāla does not connect the succeeding Dhātusūtra 'hantyarthāśca' with these dhātusūtras. He seems to take it independently as Kṣīrasvāmi.[47] Of course Kṣīrasvāmi assigns the meaning 'bhedane' to 'ghaṭ' also. Śākaṭāyana[48] does not assign separate meanings to this roots, he simply states 'caṭa-sphuṭa-ghaṭa ca hantyarthāḥ.'

2.5.3. Tanu—In the case of this root, Dhanapāla's opinion is inferred by Pandit Yudhiṣṭhira Mimāṁsaka[49] on the analogy of S'ākaṭāyan's Dhātu-

39. *Ibid*, p. 37 :—धनपालशाकटायनौ तु क्रयादौ च दृ भये इत्येवाहतुः ।
40. *Haimadhātupārāyaṇa*, p. 241.
41. p. 373.
42. *Purusakāra*, p. 11.
43. *Ibid* :- तादर्थ्ये इति हि पूर्वधातोर्योर्थस्तदर्थत्वे सतीत्यर्थः ।
44. Only Śākaṭāyana gives अवकल्पन as the meaning for this root, while others read भू कृप अवकल्कने ।
45. *Kṣīrat.*, p. 302.
46. *Puruṣakāra*, p. 56 :- तत्र धनपालस्तावत् चटा स्फुट भेदने, उच्चाटयति आस्फोटयति । घट च संघाते । चकारात् पूर्वौ चात्रार्थे णिचमुत्पादयतः इतिः
47. *Kṣīrat*, *p.* 299.
48. Dhātusūtra, no. 1109.
49. *Puruṣakāra*, *p.* 83, footnote 3 :- वयं तु मन्यामहे अत्र 'श्रद्धोपहिंसायामिति' श्रद्धोपहिंसनयोरिति' वा अंशस्त्रुटितः । यतः शाकटायनधातुपाठेऽत्र 'तनुश्रद्धोपहिंसायाम्' इति पठ्यते (धातुसूत्र १२६५).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

sūtra, because the first portion of the sentence is missing. Dhanapāla and Śākaṭāyana read 'tanu śraddhopahiṁsāyām,' while 'tanu śraddhopakaraṇayoḥ' is found in Pā. Dhātupāṭha, Dhātupradīpa, Puruṣakāra and Mā. Dhā. Vṛ. While assigning the meaning to this root, Dhanapāla seems to have been influenced by Cāndra tradition of Sanskrit Grammar; as is clear from a remark by Hemacandra.[50]

2.5.4. Pis—Dhanapāla[51] reads this root with other roots tuj, pij-etc.which mean 'hiṃsābalādāne'. According to Kṣīrasvāmi Maitreyarakṣita and Puruṣakāra this root denotes 'gati' only. Dhanapāla has perhaps followed Śākaṭāyana[52], according to whom this root denotes the meanings such as 'hiṁsābalādānaniketana' along with tuj, pij and others.

2.5.5. Yam—Pā. Dhātupāṭha reads. 'Yama ca pariveṣane' in Gana X. But as noted by Puruṣakāra, Dhanapāla[53] seems to opine that in Curādi also 'yam' denotes 'apariveṣaṇa.' Mā-Dhā-Vṛ.,[54] criticises this view as 'anārṣa'. All other commentators read 'yama ca pariveṣaṇe.'

2.5.6. Vid—Dhanapāla differs from Pā. Dhātupāṭha in assigning the meaning of 'vid'. Pā. Dhātupāṭha gives 'vida cetanākhyānanivāseṣu'. Dhanapāla[55] substitutes 'nipātaneṣu' instead of 'nivāseṣu'. Śākaṭyana Dhātupātha gives 'vida nivāsaneṣu.' Generally Dhanapāla agrees with Śākaṭāyana, therefore, it must be 'nivāsaneṣu', rather than 'nipataneṣu.' No other Dhātupāṭhakāra nor any commentator thereof has stated in 'nipātaneṣu' as the meaning denoted by 'vid'.

It is noteworthy that Halāyudha's Kavirahasya[56] gives 'vida cetanākhyānavivāseṣu.'

2.5.7. Vaj-(Vraj) Pā-Dhātupāṭha gives 'vraja mārgasaṁskāragatyoḥ'. Dhanapāla places'[57] mārgaṇa' in place of 'mārga'.

It is not known whether Dhanapāla read 'vaj or vraj'. Maitreyarakṣita and Mā-Dhā-Vṛttikāra read 'vraj', Śākaṭāyana, Kṣīrasvāmi and Kṛṣṇa Līlāśuka read only 'vaj'' while Hemacandra reads both. Originally only 'vaj' seems to have been read, since it is common to almost all the Dhātupāṭhas.

---

50. *Haimadhātupārāyaṇa*, p. 285;-श्रद्धोपहिंसनयोरिति चान्द्रपारायणम् ।
51. *Puruṣakāra*, p. 111 :-तुजिपिजिपिसहिंसाबलादाननिकेतनेषु इति तु धनपालः ।
52. Dhātusūtra, no. 1041.
53. p. 92:-यमोऽपरिवेषणे इति क्षीरस्वामिधनपालौ ।
54. p. 548:-क्वचिद् यमोऽपरिवेषणे इति पठ्यते तदनार्षम् ।
55. *Puruṣākāra*, p. 78:-निपातनेष्विति धनपालशाकटायनौ ।
56. p. 8 :-विद चेतनाख्यानविवासेषु इति चौरादिष्येकः ।
57. *Puruṣākāra*, p. 50 :- :-मार्गण इति धनपालः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
'Vraj' seems to have been smuggled in later Dhātupāṭhas on account of its association with 'vaj' in Gaṇa I as observed by Dr. Pulsule[58]. It may be taken that originally 'vaj' alone appeared here.

The word 'gati', found in the definition here, is absent in many Dhātupāṭhas, therefore, it may be taken to be a latter addition. Now we have 'mārgasaṁskāra' and 'mārgaṇasaṁskāra' to deal with, Between these two 'mārgaṇasaṁskāra' seems preferable, because it conforms to the actual usage of the language. Hemacandra[59] has explained it as meaning 'perfect or trim an arrow.'

From this discussion, it is clear, that Dhanapāla has chosen the right meaning for 'vaj'.[60] There is every possibility of his being influenced by Durga, because Kṣīraswāmi has noted similar opinion of Durga.[61]

2.5.8. Paṭ...etc–Pā. Dhātupāṭha gives the group of roots which are described as 'bhāṣārthāḥ'. Śākaṭāyana[62] and Sāyaṇa[63] also take these roots to be bhāṣārthāḥ. Kṣīrasvāmi,[64] Maitreyārakṣita[65] and Hemacandra[66] describe these roots as bhāsārthāḥ. According to Puruaṣkāra, Dhanapāla[67] also takes these roots as bhāsārthāḥ. Dr. Pulsule[68] has suggested in his thesis that bhāṣārthāḥ has a better claim to acceptance, because it is found in older Dhātupāṭhas. Moreover, he suggests that the Dhātusūtra 'Paṭa...etc. bhāṣārthāḥ' means that these roots have meanings which are current in the language, because none of these roots either means 'to speak' or 'to shine'.

After describing these roots as bhāṣārthāḥ, Dhanapāla interprets the sūtra in a queer way. These roots 'paṭ etc.' form their present stem with 'ṇic' when they are used transitively. Other bhāsārtha roots also form their present stem with 'ṇic' under similar circumstances. Puruṣakāra bitterly criticises this view of Dhanapāla.

2.5.9. Pad--Pā. Dhātupāṭha reads 'vada saṁdeśavacane', but Dhanapāla[69] gives

---

58. *The Sanskrit Dhātupāṭhas*, P. 153.
59. *Haimadhātupārāyaṇa*, P. 251 :– तस्य संस्कारे गतौ च ।'
60. Anyhow, Dhanapāla, as quoted by Mā. Dhā. Vṛ. replaces 'mārge ca'. It seem to be a scribal mistake.
61. *Kṣīrat.*, P. 287 :–वज मार्गणसंस्कारे इति दुर्गः ।
62. *Mā. Dhā. Vr.*, p. 561.
63. *Dhātusūtra*, no. 1136.
64. *Kṣīrat*, p. 304.
65. *Dhātupradīpa*, p. 144.
66. *Haimadhāiupārāyaṇa*, p. 265.
67. p. 41 :–धनपाल: पुनरथैवामुं दण्डकं व्यावष्टे । एते पटादय: सर्वे णिचमुत्पादयन्ति । अन्ये च ये धातव: ते च णिचमुत्पादयन्ति ।
68. *The Sanskrit Dhātupāṭhas*, p. 126.
69. *Puruṣakāra*, p. 77 :–धनपालस्तु पद सन्देशवचने, पादयन्ति, पदति, अन्यत्र पदयते इति । Pandit Yudhisṭhira Mimāṁsaka notes here that in this sentences, we get innumerable variants, such as वद, वादयति, and वदति, वादयते ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'pada saṁdeśavacane'. No other Grammarian has ascribed this meaning to this root i.e. pad. Anyhow Dhanapāla must have noted this meaning of the root in the language current in his times.

2.5.10. Ṣvad—Pā. Dhātupāṭha reads 'ṣvada āsvādane' while Dhanapāla[70] and Kṣīrasvāmī[71] assign the meaning 'saṁvaraṇa' to this root. Hemacandra[72] takes a note of this view.

In the case of following roots, Dhanapāla distinguishes between the usages of Āryas and Dramiḍas - ati-adi, laḍ and viṣlṛ.

2.6.1. Ati-adi (Gaṇa I). All Dhātupāṭhas read 'ati adi bandhane'. Dhanapāla[73] is the first Grammarian who has distinctly pointed out that Āryas use 'adi' and Dramiḍas use 'ati'

2.6.2. Laḍ (Gaṇa I)—Pā. Dhātupāṭha reads 'jihvonmathane laḍiḥ'. Śākaṭāyana, Maitreyarakṣita, Hemacandra and Sāysaṇa[74] give the meaning in the same words. Kṣīrataraṅgiṇī reads 'jihvonmathanayoḥ laḍiḥ'. Actually, if we dissolve the compound 'jihvonmathane' as Dvanda compound, it would give the same meaning as 'jihvonmanthanayoḥ', but if we dissolve it as ṣaṣṭhi tatpuruṣa, it would be confined to the activity of the tongue.

Dhanapāla[75] has drawn our attention to the fact that Āryas read it as 'jihvonmanthanyoḥ', He himself has given 'jihvonmathane laḍiḥ', which presents the Dramiḍa tradition. Was Dhanapāla a Grammarian, who leaned more towards Dramiḍa tradition rather than the Āryan one?

2.6.3. Viṣlṛ (Gaṇa III).–Dhanapāla[76] points out the difference from the view point of Āryas and Dramiḍas as regards the anubandha of this root. Pā-Dhātupāṭha reads 'viṣlṛ vyāptau'. Āryas read it as 'udit' and Dramiḍas reads it as 'ḷrdit.' Śākaṭāyana, Kṣīrasvāmī and all others give this root as 'viṣlṛ vyāptau'. Are they all following the Dramiḍian tradition?

3.1. The following roots viz. 'cak tṛptau' (belonging to Ghaṭādi sub class of Gaṇa I) and 'bhū, prāptāvātmanepadī' (Gaṇa X) are read Parasmaipadī by Dhanapāla.

3.2. Cak — we have already noted that Dhanapāla differs from others as regards the meaning of this root. He again differs as regards the pada of this root. The author of Pā–Dhātupātha, Kṣīrasvāmī, Kṛṣṇa Līlāśuka

70. *Puruṣakāra*, p. 70.
71. K*ṣīrat.*, p. 305.
72. *Haimadhātupārāyaṇa*, p 88 :–ष्वदण् आस्वादने, संवरणे इत्यन्ये ।
73. *Mā. Dhā. Vṛ.*. p. 73 :–अत्र धनपालः तान्तं द्रमिडा पठन्ति आर्यास्तुः दान्तम् ।
74, p. 25.
75. *Puruṣakāra*, p. 66:–'धनपालस्तु जिह्वोन्मथनेलडिः । आर्याणां तु जिह्वोन्मथनयोरिति पाठः ।
76. *Ibid*, p. 104 :–आर्याणामुदित्, द्रमिडानां ऌदित् इति धनपालः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

and Sāyaṇa read this root, as Parasmaipadı. Dhanapāla[77] thinks that it is again read here for the sake of 'mitsaṁjñā' and he therefore, declares it to be Ātmanepadı.

3.3 Bhū Prāptāvātmanepadı (Gaṇa X).—This dhātusūtra means that this root forms its present stem with ṇic' when it denotes prāpti and takes Ātmanepada. But there is an option expressed by 'vā' in sūtra, therefore, the commentators differ videly in the interpretation of this Sūtra. The problem is, which pada this root would take when there is 'ṇicabhāva'.

Dhanapāla[78] favours Parasmaipada even in the absence of 'ṇic'. Puruṣakāra strongly supports the view of Dhanapāla by quoting Paribhāṣāvṛtti and Nyāyasaṁgraha of Hemahaṁsagaṇi. Sudhākara[79] favours Parasmaipada of 'bhū' in the absence of 'ṇic' and considers 'sa rāṣṭramabhavat (Tai. Bra. 1-7-7)', correct from the grammatical point of view.

3.4. On the other hand Maitreyarakṣita[80] favours Ātmanepada of 'bhū' in the absence of 'ṇic'. Sāyaṇa supports him and while favouring Ātmanepada, he quotes Kaiyaṭa's commentary explaining Mahābhāṣya on Aṣṭ 6-4-8. Any how Puruṣakāra strongly refutes this view and argues that in this Dhātusūtra 'bhū prāptau vā' ṇıc is the principal topic (mahāprakṛta), therefore the option should be about Ātmanepada which is a subsequent statement (anantara·prakṛta)[81].

4.1 Dhanapāla differs from Pā. Dhātupāṭha in the case of anubandhas of the following two roots 'macuṅ' and 'chṛdī'.

4.1.1. Macuṅ (Gaṇa) I) – Pā. Dhātupāṭha gives 'maci dharaṇochrāyapūjaneṣu'. But Dhanapāla and S'ākaṭāyana read it as 'macuṅ' instead of 'maci'. Hemacandra agrees with Dhanapāla as regards the form of this root.

4.1.2. Chṛdī (Gaṇa X) Pā.-Dhātupāṭha reads 'chṛdı sandıpane'. But Dhanapāla and Sākaṭāyana[82] prefer the form 'chṛda' instead of chṛdı.

The author of Dhātukāvya[83] notes this view.

---

77. *Ibid*, p. 39 :-धनपाल पुनरात्मनेपदिनं चकतृप्तावेत्येव पठित्वा नस्यैव 'चक तृप्तौ प्रतीघाते च इति घटादौ घटादयो मितः इति मित्संज्ञार्थं पाठं मन्यमानस्तत्राप्यात्मनेपदमुदाजहार ।
78. *Ibid*, p. 11 :- धनपालशाकटायनौ चाणिच्पक्षे परस्मैपदमेव प्रतिपेदाते।
79. *Ibid*.
80. *Dhātupradipa*, p. 146:–'आकुस्मादात्मनेपदीति प्रकरणे भू प्राप्तौ वेति वक्तव्ये आत्मनेपदीति वचनं केवलाणिजन्ताच्चात्मनेपदं यथा स्यात् इति ।
81. *Puruṣakāra* p. 111 :-अनन्तरप्रकृतस्यात्मनेपदित्वस्यैव विकल्पः प्रतीयेत, न पुनर्महाप्रकृतस्य चुरादिणिचः ।
82. *Ibid*, p. 79 :-छृदी स्थाने छृदेति धनपालशाकटायनौ ।
83. P. 223 :-'इदित्त्वं न इति केचिद् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

5.1. Pṛcī (Gaṇa II)—In the case of this root Dhanapāla[84] introduces option as regards its form. It is given as 'pṛcī samparcane' by Pā. Dhātupāṭha. Dramiḍas read the root as 'pṛci', while others like Nandisvāmi read it as 'pṛci' or 'pṛcī'. Dhanapāla agrees with Nandisvāmi.

5.1.1. In the case of 'pṛcī' also, the opinion of Dhanapāla as quoted by Mā-Dhā-Vṛ.[85] differs from that referred to by Puruṣakāra. Dhanapāla according to Mā. Dhā. Vṛ. would like to read this root as 'udit' with Durga, Kāśyapa and Nandi. It will be interesting to note that Śākaṭāyana reads 'pijuṅ', 'pṛjuṅ' and 'pṛchaiṅ' in Gaṇa II.

5.1.2 Anyhow Sāyaṇa favours 'pṛcī', because Kāśikā, while commenting on Aṣṭ, 3–2–142 has given the verdict by the sentence 'pṛcī' samparke iti rudhādirgṛhyate na tvadādiḥ.'

6.1 Dhanapāla discusses the problems of categorisation of the following two roots under one or the other Gaṇa, 'Dhvan' (Gaṇa I) and 'lis' (Gaṇa VI).

6.1.1. Dhvan—The opinion of Dhanapāla[86] in the case of this root is not clear. It seems that Dhanapāla reads this root under Ghaṭādi sub-class of Gaṇa I and he assigns the meaning 'śabda' to it.

6.1.2. liś—Pā.-Dhātupāṭha reads 'liśa alpībhāve' in Gaṇa IV and 'liśa gatau' in Gaṇa VI. But Dhanapāla[87] thinks desirable that 'liśa alpıbhāve' should be read in Gaṇa VI too.

Pandit Yudhisṭhira Mīmāṁsaka[88] has remarked that from the quotation given in Puruṣakāra, it can be inferred that both Kṣīrasvāmi and Kṛṣṇa Līlāśuka must have had a dual classification (dviṣpāṭha) of the root before them. However we do not get a double classification in the Kṣīrataraṅgiṇī. It must be noted that no other Dhātupāṭhakāra or commentator reads 'liśa alpıbhāve under Tudādi.

7.1. Dhanapāla interprets the following dhātusūtras 'yamo' pariveṣaṇe, glāsnāvanuvamāṁ ca' and 'śamo darśane' from the point of view of their 'mittva.'

---

84. *Puruṣakāra*, p. 46 :–अत्र भुवादि सूत्रे सुधाकरः–पृचि इति द्रमिडाः वेति नन्दिस्वामि इति। धनपालश्च सर्वं नन्दिस्वामिवदेवास्थित ।

85. P. 336 :–'पृची सम्पर्चने । उदित् इति दुर्गकाश्यपनन्दिधनपालादयः ।

86. *Puruṣakāra* p. 84 :–तथा च ध्वन इत्येके इति मैत्रेयरक्षितः । क्षीरस्वामिधनपालावप्यत्रैवानुकूलौ ।

87. *Iibd.* p. 99 :– लिश अल्पीभावे दिवादिः । तुदादिश्चायं क्षीरस्वामिधनपालयोः । लिश गतौ' तुदादिः । तयोरनुमतोऽयं पाठः ।

88. *Ibid* :–द्विष्पाठस्तु क्षीरतरङ्गिण्यां तुदादौ नोपलभ्यते। यथा तु पुरुषकारस्तथा क्षीरस्वामिमते 'लिश अल्पीभावे' 'लिश गतौ' इति तुदादावेव द्विष्पाठः प्रतीयते ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

7.1.1. Yamo'pariveṣaṇe (Gaṇa I). In this Dhātusutra, anuvṛtti of the words 'na' amd 'mit' comes from the preceding dhātusūtras. Therefore, the sūtra would convey that 'yam' is not 'mit' when it is used in the sense other than 'pariveṣaṇa' as Maitreyarakṣita[89] has put it. Dhanapāla[90] also agrees with this interpretation. Kıṣṇa Lılāśuka and Sāyaṇa[91] in support of this view of Dhanapāla, . quote from Kāśikā and Jinendra's Nyāsa on Aṣṭ. 1-3-89. Kṣırasvāmi[92] holds quite an opposite view. According to him, 'yam' gets 'mit sajñā' when used in the sense of 'apariveṣaṇa. Grammarians of Cāndra, Kaumāra and Bhoja Schools interpret it similarly. Sāyaṇa[93] refutes this view in strong words and finds fault with them for ignoring 'na'.

7.1.2. Vanu (Gaṇa I)-This root occurs in the Dhātusūtra 'glāsnāvanuvamāṁ' ca'. Dhanapāla[94] states in the case of 'vanu' that it is included in Ghaṭādi by Dramiḍas. For them this root is always 'mit saṁjñaka,' while Āryas treat it as 'mit' optionally.

7.1.3. 'Śamo darśane'—This Dhātusūtra also gets anuvṛtti of 'na' and 'mit' from the preceeding sūtras. Therefore Dhanapāla[95] is right in interpreting it thus. 'Śam' is not 'mit saṁjñaka' in the meaning of darśana. Kṣırasvāmi[96] reads 'śamo darśane', but ignores the anuvṛtti of 'na'. Therefore according to him, the meaning of the dhātusūtra is not different from that of Dhanapāla as Sāyaṇa[97] has noted. Dhanapāla's views are found in Puruṣakāra as regards the forms of the following roots given in Pā-Dhātupāṭha as, muṭ, barh-balh (in the sense of pradhānya), varh - valh (in the sense of paribhāṣaṇa, etc.) sıkṛ, kuṅ, and ṣṇiha.

8.1.1. Muṭ (Gaṇa I)-According to the quotation given in Puruṣakāra[98] Dhanapāla gives 'puḍi' instead of 'muṭa' in the sense of 'pramardana,' while

---

89. *Dhātupradīpa*, p. 56 :- अपरिवेषणे यमिर्न मित् ।

90. *Puruṣakāra*, p. 93 :_अपरिवेषणे यमिर्न मित् । धनपालश्च निषेधपक्षमेव पर्यग्रहीत् ।

91. *Mā. Dhā. Vṛ.*, p. 201.

92. *Kṣīrāt*, p. 113 :–यमोऽपरिवेषणे । यम उपरमे इत्यस्य परिवेषणादन्यत्रैवार्थे मित्संज्ञा ।

93. *Mā. Dhā. Vṛ.*, p. 201 :–अत्र स्वाम्यादयो नेत्यनपेक्ष्य परिवेषणादन्यत्र मित् इति व्याचक्षते तद् वृत्तिविरुद्धम् ।

94. *Puruṣakāra*, p. 83 :–धनपालस्तु तमेव प्रस्तुत्याह–वनुं घटादिषु पठन्ति द्रमिडाः । तेषां (नित्यं) मित्संज्ञा । आर्यास्तु विभाषामित्त्वमिच्छन्ति ।

95. *Ibid*, p. 94 :–धनपालस्तु दर्शने न भवती'त्युक्त्वा 'अदर्शने इत्येके' इत्याह ।

96. *Kṣīrat*, p. 113.

97. *Mā. Dhā. Vṛ.*, p. 201 :–अत्र स्वामि, 'नेत्यनपेक्ष्य अदर्शन इति पदं दर्शनादन्यत्र मित्' इति व्याचष्ट । एवमप्यत्र न फलभेदः ।

98. P. 57.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

the quotation in Mā Dhā. Vṛ[99] reads 'muḍa.' Which of these two forms must have been intended by Dhanapāla ? Śākaṭāyana reads 'puḍu'. Therefore 'puḍi' is more probale. On the other hand 'muḍa' is not impossible, because Kṣīrasvāmi reads 'muḍi pramardane'.

8.1.2. Barh-balh and varh-valh (Gaṇa I)- Dhanapāla[100] differs from Pā. Dhātupāṭha in the case of the first pair. Instead of barh-balh, he substitutes varh-valh in the meaning of 'prādhānya.' In this he seems to follow Śākaṭāyana, but differs from Kṣīrasvāmī, Kṛṣṇa Līlāśuka and Sāyaṇa.

As regards the form of 'varh-valh' (meaning paribhāṣaṇa etc.), Dhanapāla[101] as quoted by Sāyaṇa reads barh-balh in the sense of paribhāṣaṇa etc.

8.1.3. Śīkṛ (Gaṇa I)-Dhanapāla[102] here points out that Āryas read it as 'sīkṛ.' Mā. dhā. Vṛ.[103] names some Kaśyapa along with Dhanapāla as holding this view.

Of course, all authors of Dhātupāṭhas and commentators read 'śīkṛ secane'. Bhaṭṭikāvya has also used 'śiśike (XIV, 76)'.

The only support we get for this view of Dhanapāla is that of Bhāgavṛtti. In the explanatory sentence of Mahābhāṣya on Aṣṭ, 6-1-64, Bhāgavṛttikāra[104] reads 'sīkṛ' before 'sekṛ'. But Puruṣakāra considers this form as being unproper for usage.

8.1.4. kuṅ (Gaṇa VI). Pa.—Dhātupāṭha reads 'kuṅ 'sabde' in Gaṇa VI. Dhanapāla[105] refers to the opinion of some who also read kūṅ, because 'ākūtam' is current in the usage. Mā -Dhā. Vr.[106] while referring to this opinion of Dhanapāla, notices that Ātreya, Maitreya, Kaśyapa, Sudhākara and Sammatākāra also read it as dīrghānta. Not only that he quotes Kaiyaṭa's Pradīpa on Mahābhāṣya's explanation of Aṣṭ. 1-2-9 and points out that Kaiyaṭa also favours dīrghānta.

8.1.6. Snih (Gaṇa X)-Pā. Dhātupāṭha reads. 'ṣṇiha snehane', while Dhanapāla[107] prefers 'sniha' as the form for this root.

8.1.7. Dhanapāla[108] does not read 'i-ī'.

---

99. P. 113.

100. *Puruṣakāra*, p. 114 :–नैव च तृतीयं धनपालस्य । वर्हं–वल्ह परिभाषणहिंसाच्छादनेषु ।

101. *Mā. Dhā. Vr.*, p. 166.

102. *Puruṣakāra*, p. 42 :–सीकृ इत्यार्याः इत्यपि धनपालः ।

103. P. 76.

104. *Bhāgavṛttisaṁkalanam* p. 32:–भागवृत्तौ तु सीकृसेकृ इत्यधिकमपि पठ्यते ।

105. *Puruṣakāra*, P. 28 :–अन्ये कूङिति पठन्ति आकूतमिति प्रयोगदर्शनाद् इति धनपालः ।

106. P. 479.

107. *Puruṣakāra*, p. 114:–स्निहेति क्षीरस्वामिधनपालशाकटायनाः ।

108. *Ibid*, P. 22 :–अपरे पुनरुभावपि न पठन्ति । व्यक्तं चैतद् धनपालशाकटायनवृत्त्योः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

8.1.8 Dhanapāla's opinion about these three roots is found only in Mā.Dhā.Vr.,[109] and not in Puruṣakāra. Pa.Dhātupatha reads 'iṭa-kiṭa-kaṭi' in the meaning of 'gati'. But Maitreyarakṣita[110] reads four roots here, iṭa-kiṭa-kaṭa-ı. But Dhanapāla reads only three roots 'iṭa-kiṭa-kaṭi', as Kṣırasvāmi and Dhātuvṛttikāra.

8.1.9. Yabh-Jabh (Gaṇa I).—Pā. Dhātupāṭha reads only 'yabh maithune'. Dhanapāla[111] takes 'jabh' also to indicate this meaning. Śākaṭāyana[112] and Hemacandra[113] also read 'yabh-jabh maithune'. Kṣıratarañgiṇı[114] notes the view of Daurgas as reading 'jabh' to denote 'maithune.' Of course Puruṣakāra does not agree with this view of Dhanapāla. He argues that Nyāsakāra, while commenting on Aṣṭ. 7-1-61 gives 'jabha, jṛbhigātraviname'. Kāśikā also while explaining Aṣṭ. 7-2-10 gives 'rabhiśca bhānteśvatha maithune yabhiḥ.'

8.1.10. hudṛ, hūdṛ and hodṛ (Gaṇa I)-Pā. Dhātupātha reads all three roots in the meaning of 'gati'. But Dhanapāla and Śākaṭāyana[115] accept only hūdṛ and hodṛ in the meaning of 'gati'. They opine that 'hodṛ' denotes 'anādare gati'.

8.1.11. Dṛ (Gaṇa I)—Dhanapāla considers dṛ bhaye' of Gaṇa I, quite different from dṛ of Gaṇa VI. Maitreyarakṣita[116] believes that 'dṛ vidāraṇe' of Gana VI is read here for the sake of 'mittva', but Dhanapāla[117] illustrates the form 'darati' which indicates 'that he takes it to be a different root altogether.

8.1.12. Ṣah-ṣuh (Gaṇa IV)—Pā. Dhātupāṭha reads both 'ṣaha ṣuha śakyārthe'. Dhanapāla[118] rejects 'ṣah' and accepts only 'ṣuh' as denoting this meaning. Kṣırasvāmi and Sāyaṇa also read only 'ṣuh' in this meaning.

8.1.13. In Puruṣakāra, we get Dhanapāla's view about the interpretation of the Dhātusūtra 'āsvada sakarmakāt' as it is read in Pā. Dhātupāṭha.

There are two problems involved in this sūtra. First is as regards

---

109. *Mā. hā. Vṛ.*, p. 111 :-धनपालशाकटायनौ तु त्रीनेव धातूनाहतुः ।
110. *Dhātupradīpa*, p. 29.
111. *Puruṣakāra* p. 91 :-जभ च इति धनपालः ।
112. *Dhatūsūtra* no. 430.
113. *Haimadhātupārāyaṇa*, p. 47.
114. P. 152 :-'जभि च इति दौर्गाः' ।
115. *Puruṣakāra*, p. 65:-हुडृ हूडृ इति धनपालशाकटायनौ ।
116. *Dhātupradīpa*, p. 57 :-दृविदारणे क्र्यादिः तस्य इह भये मित्त्वार्थं पुनश्च पाठः धात्वन्तराभ्युपगमे दरतीत्येके इति ।
117. *Puruṣakāra*, p. 37 :-धनपालहरियोगिपूर्णचन्द्रास्तु दरतीत्येवाहुः ।
118. *Ibid*, p. 114 :-षह षुह शक्यार्थे षुह इत्येव धनपालशाकटायनौ ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

the interpretation of the word 'āsvadaḥ'. Some grammarians understand 'āṅ' to be an upsarga to 'svad'. Others take 'āṅ' as indicating 'abhividhi'.

From Dhanapāla's illustration 'āsvādayati kṣīram' quoted in Puruṣakāra, it is clear that he understands 'āṅ' to be an upsarga, Kṛṣṇa Līlāśuka and Sāyaṇa take it in the sense of 'abhividhi', on the analogy of other Dhātusūtras, 'ā kusmad', ādhṛṣādvā etc.

The second point is regarding the interpretation of the word 'sakarmakāt'. Maitreyarakṣita[119] has explained it as 'sambhavikarmatva'. According to him, this Dhātusūtra means that the roots up to 'svada' form their present stem with 'ṇic' if there is the possibility of 'karma'.

The other view is that of Kṣīrasvāmi, who explains 'sakarmakāt' as that having karma. It can be inferred that Dhanapāla seems to hold this view, because his illustration contains 'karma'.

9.1. The above study of these stray views of Dhanapāla as quoted by his successors, shows that he was a grammarian of a high order.

His opinions about the roots are supported by veteran grammarians like Kaiyaṭa, Jayāditya, Jinendra etc. He seems to have thoroughly studied all the facets of the roots and did not accept the Dhātupāṭhas rigidly. The spoken language seems to have been the final authority for him. He did not accept nor reject any opinion of his predecessors, because it belonged to a particular School. If we take Durga as a commentator in Kātantra School, Dhanapāla might seems to have accepted many a point from this school too. Finally, it is noteworthy that he has carefully noticed the differences in the speech of Dramiḍas and Āryas.

119. *Dhātupradīpa*, p. 143

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

THE 'NĀGABANDHA' AND THE 'PAÑCĀṄGAVĪRA' CEILING

M. A. Dhaky

While writing 'The ceiling of the Temples in Gujarat'[1], J. M. Nanavati and I had to forego detailed discussion on two popular 'illustrative' types of ceilings met inside the halls of the fifteenth century Western Indian Jaina temples. That was because no helpful light then seemed coming from the mediaval manuals in Sanskrit on architecture, nor from other contemporaneous writings incidentally taking notice of such ceilings. The first type depicts Kṛṣṇa trampling or humbling the serpant Kāliya in the River Yamunā; the second shows a curious human figure possessing five bodies commonly sharing a head and a single pair of arms, one of the arms usually carrying a dagger in striking posture[2].

In the first case the illustration could be identified without difficulty on the basis of the wellknown narration of the Kṛṣṇa-līlā legends, but the authority of the *vāstuśāstra*-s behind the selfsame depiction was still wanting. In the second no identification could be attempted since no parallels of motif could be traced and nothing seemed explaining the idea underlying the motif. As for the *kāliya-mardana* scene, a significant reference has of late been traced in the wellknown Western Indian *vāstu* work, the *Aparājita-pṛcchā* of Bhuvanadèva[3] (*ca*. 3rd quarter of the 12th century) and has been discussed by me elsewhere[4]. The present paper is intended to focus more on the second motif and to identify if not quite explain it on the basis of the literary evidence which I of late could trace.

The fifteenth century temples which illustrate one or both of these two types of ceilings are : one of the five Jaina temples at Jesalmere[5] and the Dharaṇa vihāra at Rāṇakpur (1440 and later),[6] both in Rājasthāna, and the so called Melak-vasahi (*anc*. Kharatara-vasahi) atop Mt. Girnār (1455) in Saurāṣṭra.[7] And one more instance, which is anterior to these all since datable to around 1320, is the beautiful though misnamed Bhulavaṇī temple, also known as Vimala-vaśi (*anc*. Kharatara-vasahi) on Mt. Śatruñjaya,[8] again in Saurāṣṭra, illustrated and discussed here.

The identification of these two illustrative types becomes possible on account of some pilgrims' psalms written in the fifteenth century *a propos* of Śatruñjaya and Girnār temples mentioned in the foregoing para. Referring briefly to the plan and interior arrangement of the 'Kharatara-vasahi on Śatruñjaya hills, the unknown author of the *Śatruñjaya caityaparipāṭī*[9] thus mentions : 'There is, inside, (the ceiling depicting) *nāgabandha*, and again (the one showing) the alluring *pañcāṅga vīra*:'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Taham nāgaha bandha pūṇa bhuṣaṇa vīra-pañcāṅga moha-ī; 13,

The contemporaneous author Depala, a merited poet of his times, specially wrote a short but charming song in old Gujarāti on Śatruñjaya's selfsame Kharatara-vasahi, wherein he too takes note of the two aforenoted ceilings.[10] The poet remarks : '[And indeed] one forgets hunger and thirst while lost in intently watching the *pañcāṅga-vīra* and the *nāgabandha* (ceilings)' :

bhukha ana-i trisa visara-i-e Pañcāṅga-vīra nāgabandha nihāḷatāṅ. 7

Turning now to the kharatara-vasahi at Girnār, we encounter a specific reference made in [a hitherto unpublished][11] *Girnār-caitya-paripāṭī* of the *nāgabandha* and the *pañcāṅga-vīra* (ceilings) along with *pūtali*-s (icons of *apsaras-nāyikā*-s in the *raṅgamaṇḍapa* (theatrical hall) of the selfsame temple :

Raṅgamaṇḍapi nāgabandha nihāla-u pūtalī-e maṇḍapi mana vāla-u
Pañcāṅga-vīra vasekhi-i-e mālā-khāḍa-i maṇdapa jāṇu. 29

As for the *nāgabandha* (snake-tangle) ceiling, it is obviously derived from the earlier *Kāliya-damana* type. In Instances of the latter type, the *nāga*-s and the *nāginī*-s are shown in half human form, generally three on either side of the central figure of Kṛṣṇa trampling Kāliya. But in the *nāgabandha* type, the human-figural representation of the praying *nāga*-s and *nāginī*-s is subdued and reduced in significance, and it is the 'coils' which receive prominance, forming in many and multiple folds, a mesh or a complex tangle : (*cf.* figs. 1 & 3). I, at this point, reproduce the exquisite ceiling in the *mukhacatuṣkī* (entrance-porch) of the *maṇḍapa* (hall) of the Śiva temple at Mūla-Mādhavapura (*ca.* early 11th century) for comparison (fig. 5), and this would demonstrate how inside of two to three centuries the changes took place in the details, even when the conception remained unchanged.

As for the significance of the Pañcāṅga-vīra ceiling, what its symbolism could be, is hard to guess. Vīra is of course a 'warrior' or a 'hero of the battle field.' The dagger in the hand so signifies, just as it explains the motive. But what about the 'five bodies' ? Does it mean a hero possessing or revealing in battle the strength or prowess equivalent of five men ? Or is he one of the Fifty-two Vīra-spirits of the folk tales ? Some explanation of this may be there in ancient literature, but until it is found, it must remain both curious and mysterious !

Notes and References :

1. *Cf.* author's long paper (written conjointly with J. M. Nanavati) covering the entire issue of the *Bulletin of Museum and Picture Gallery*, Baroda, namely vols. XVI–XVII, Baroda 1963 .

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

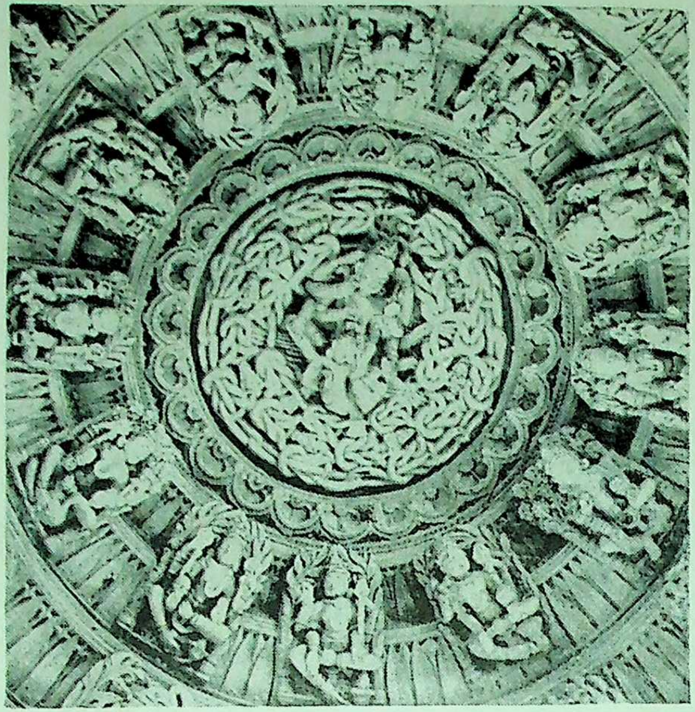

Pañcāṅga-vīra ceiling, Kharatara-vasahi, S'atruñjaya, ca. 1320 A. D. (Copyright L. D. Institute of Indology, Ahmedabad).

Pañcāṅga-vīra ceiling Dharaṇa-vihāra, Rāṇaka-pura, 1440 A. D. (Copyright M. A. Dhaky)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

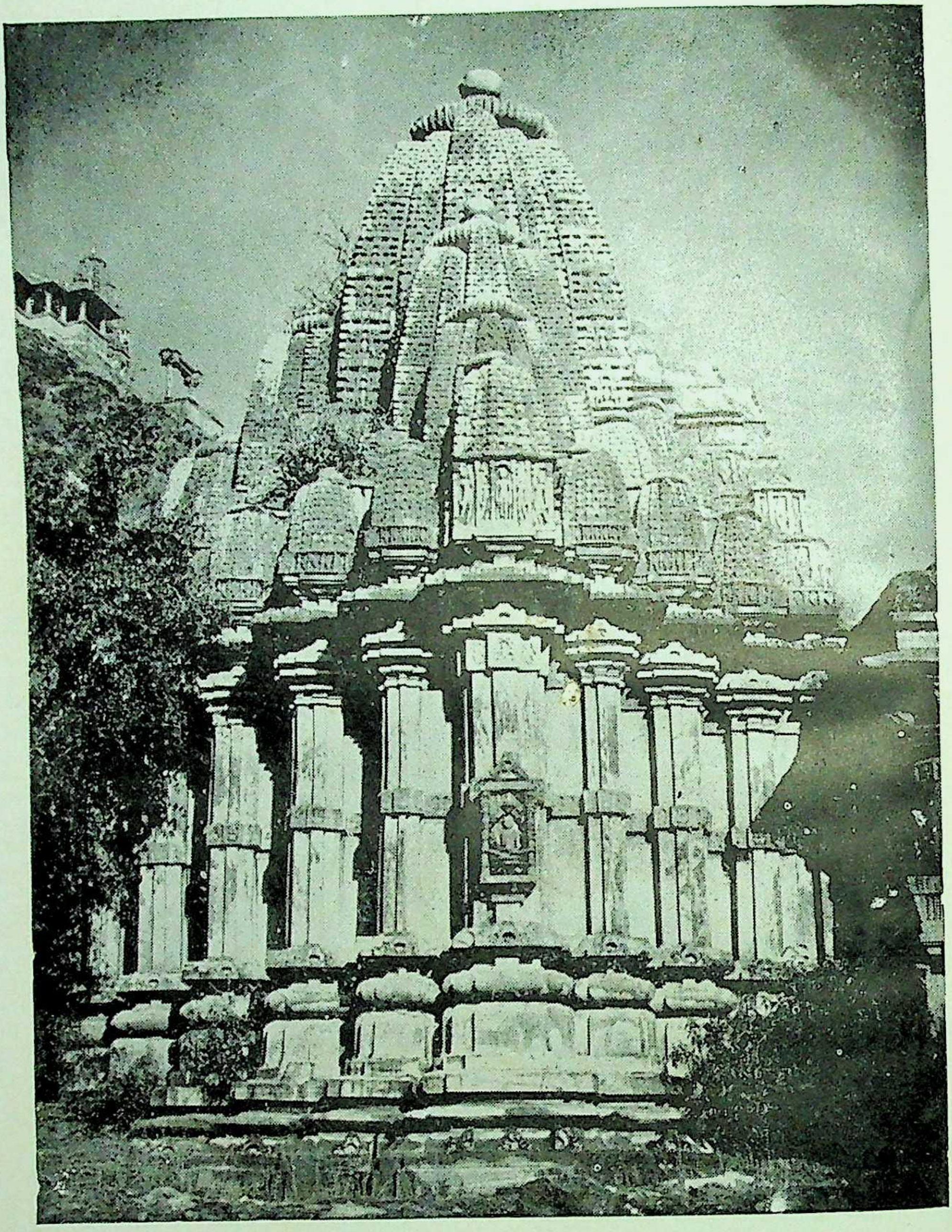

Alāu Pārśvanātha temple, Nāgadā, Mewar, Rajasthan, ca. 2nd quarter of the 11th century. (By courtesy and assistance, The American Institute of Indian Studies, Varanasi).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

2. We then classed it under "*Kautukī* (curious) figures".

3. *Ed.* Popaṭbhai Ambashankar Mankad, *Gaekwad's Oriental Series*, No. CXV, Baroda, 1950, chap. 218/36

4. *Cf.* 'Nāgadamana-nī Chata ane Vāstuśāstra-vidhāna' (Guj.), *Purātana*, Porbandara 1973. pp. 122–123 & fig. *contra* p. 38,

5. *Cf.* H. Bhisham Pal, *The Temples of Rajasthan*, Alwar-Jaipur 1969, fig. 91. The author does not say in which temple at Jesalmere does it occur. One of my older notes, which however is unsupported by source-reference, mentions this type of ceiling in the Lakṣmaṇa Vihāra there. Whether this is the same, or otherwise, I am unable to decide since never visited Jesalmere.

6. Pt. Ambalal Premchand Shah, *Rāṇakpur-nī Pañcatīrthī* (*Guj*) First *Ed.*, Bhavnagar V. S. 2012 (A. D. 1956), fig. 23; here *see* figs. 3&4. These are located in the central bay of the lowermost storey of the two storied (Western) *balāṇaka* (entry-hall), and the forebay of the second storey of the selfsame *balāṇaka*. There is one more ceiling of the *nāgabandha* type in this temple, in the Southern Mēghanāda hall, in the upper storey there.

7. *See* Sarabhai Nawab, *Jaina Tīrthas in India and Their Architecture*, Ahmedabad 1944 fig. 195.

8. I am discussing that temple at some length (in collaboration with Shri Amritlal Trivedi) in *Śatruñjaya Mahātīrtha-nā Jaina-mandiro* (*Guj.*), now in the final stage.

9. *Ed.* Shriyut Sarabhai Manilal Nawab, 'Pandarmā Saikā-nī Śatruñjaya Caitya-Paripāṭī' (*Guj.*) *Śrī Jaina Satya Prakāśa*, Year 12, No. 3, Sr. No. 135, dt. 15-12-46, pp, 96-97.

10. I am at present editing this in a special compilation of hitherto unknown psalms.

11. Smt. Vidhatriben Vora and myself are editing this psalm at present.

APPENDIX

The *Girnār-caitya-paripāṭī*, as mentioned earlier, takes notice of the *nāgabandha* ceilings in the Kharatara-vasahi, on the Girnār hills. But the ceiling there surely does not betray the *nāgabandha* motif : Instead, one meets Viṣṇu encircled by human figures, whether the *gōpa*-s (young cowherds or demons being vanquished by Him, it is hard to decide : (*Cf.* Nawab fig. 197). A third ceiling in the Kharatara-vasahi on Śatruñjaya also depicts the same theme. One more instance is a huge stele found from near the older temple of Mādhavarāya at Mādhavapura in Saurāṣṭra and now transferred to the Junagadh Museum. The purport of this theme is still unclear, but it surely is not the *nāgabandha*, and the writer of the *Girnār-caitya-parpāṭī* mistook the motif it seems.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

LIST OF ILLUSTRATIONS

1. *Pañcāṅga-vīra* ceiling, Kharatara-vasahi, Śatruñjaya, *ca*. 1320 A. D. (*Copyright* L. D. Institute of Indology, Ahmedabad)
2. *Pañcāṅga-vīra* ceiling, Dharaṇa-vihāra, Rāṇakpur, 1440 A. D. (*Copyright* M. A. Dhaky.)
3. *Nāgabandha* ceiling, Kharatara-vasahi, Śatruñjaya, *ca*. 1323 A. D. (*Copyright* L. D. Institute of Indology, Ahmedabad)
4. *Pañcāṅga-vīra* ceiling, Dharaṇa vihāra, Rāṇakpur, 1440. A. D. (*Copyright* M. A. Dhaky)
5. *Nāgadamana* or *Kāliya-mardana* ceiling, *mukhacatuṣkī*, Śiva temple, mūla-Mādhavapura, *ca*. early 11th century. (*Copyright* and *courtesy* Archaeological Research Society, Porbandar.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

NĀGADĀ'S ANCIENT JAINA TEMPLE

M. A. Dhaky

Nāgadā (*anc.* Nāgahṛda, *var.* Nāgadraha) was one of the capital-cities of the Guhila-s of Mewār (*anc.* Mèdapāṭa), particularly in the later part of the tenth century. The temple of Lakulīśa (972) in the Ekaliṅgajī group,[1] the Viṣṇu temple in the gorge (*ca.* 972) close to Ekaliṅgajī[2] and the famous twin temples called Sās-bahu temples at the ancient site of Nāgadā[3] bear witness to the foregone statement. Nāgadā was also known as a Jaina centre of some consequence as gleaned from the later medieval Śvètambara Jaina literature[4]. The Śvetāmbara Jaina temple at Nāgadā, however, seem to date from the fourteenth and the fifteenth centuries and although they merit attention, the focus of discussion for the present paper is the solitory Digambara Jaina shrine, which, being relatively earlier in date, is of some significance from the standpoint of the earlier history of the local style. D. R. Bhandarkar has briefly noticed this temple.[5] But the present paper is intended to give fuller details of its structure and date.

I will first describe the temple,—locally known as Alāū Pārśvanātha,—and next analyse its elements. The temple (*see* plate) consists of two structures, the *prāsāda* (temple proper) and the *raṅgamaṇḍapa* (theatrical hall), the latter structure being rebuilt at some later date, either in the fourteenth or possibly in the fifteenth century as judged from the nature of its great central ceiling: (not illustrated). The hall being unimportant for our study, I shall not enlarge upon its details. The temple is built of crude marble and faces the east.

The *prāsāda* is about 27 ft. in basal width and its plan is organized on the principle of *bhadra* (central offset) made up of *subhadra* (middle proliferation) flanked by *upa-bhadra*-s (subsidiary sections), and *pratiratha* (companion of the *bhadra*) and *karṇa* (corner or angle) in the proportion approximately of 4:1:1. Its *pīṭha* (base), which is of the 'Sādhāraṇa' class of the Western Indian *vāstuśāstrā*-s,[6] rests over a *bhiṭṭa*-plinth. Its mouldings in sequence are the *jāḍyakumbha* (inverted cyma recta) having a decoration of *ṭhakārikā*-s (*caitya*-dormers) evenly distributed at measured intervals, the *karṇaka* or the knife-edged arris, and a plain *paṭṭikā* (band). The moulded *vēdibandha* (podium) of the wall, particularly its *kumbha* (pitcher) as well as the *kalaśa* (torus) mouldings, has no figural or other kind of carving excepting the usual *ṭhakārī*-s for the *kapōtāli* (cyma-cornice) which tops over the *kalaśa*. The tall recessed *jaṅghā* (middle section of the wall) likewise has no carving and its monotony is partly relieved by the presence of a medil *grāsapaṭṭikā*-band. Each of the three *bhadra*-s have a shallow

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

khattaka (niche) harbouring a seated figure of Jina Pārśvanātha. Above the *jaṅghā* is the customary *bharaṇa* (echinus), unfluted though in this particular case. (On the *bhadra*-parts, however, the *bharaṇa* is replaced by a *paṭṭikā* bearing a small seated figure of Jina Pārśva with attendents. This is followed by a *kapōtāli* and the *khuracchādya* (ribbed cyma-awning).

The *śikhara* (spire) is composed of thirty-seven *aṇḍaka*-s, this way summed up :

Śṛṅga-s (spirelets) :	1st *paṅkti* (row) :	5 × 4 =	20
Śṛṅga-s	2nd *paṅkti* :	4 × 1 =	4
Uraḥśṛṅga-s (half leaning spires)	:	3 × 4 =	12
Mūlaśṛṅga (central or main spire)	:		1
		Total	37

The *rathikā*-s (framed niches) along the *bhadra*-points show standing nude figures of Pārśvanātha with fly-whisk-bearers flanking him on either side. The usual *udgama*-pediment (to top the niche) is absent here[7]. The *śikhara* is beautifully carved with the *jāla* i.e. the *caitya*-mesh pattern. The total form of the *śikhara* seems fairly balanced and the shape of the *mūla-śṛṅga* is particularly charming, its curvature delineated like the profile of the lotus-bud, recalling the famous injunction of the *vāstuśāstra*-s, namely *padmakōśaṁ sam=ālikhēt*[8].

The *śukanāsa* has been rendered in receding stages and its profile-elements show rather simply carved lozenges. The door-frame of the sanctum is partly restored, the left side though seeming older and original; it is composed of *bakulikā-padma*, *bāhya* and *patra* type of *śākhā*-jambs.

The dedication, by association of the images of Jina Pārśva in significant positions, undoubtedly must have been to Him, as Bhandarkar has also noticed. There are two inscriptions, one of S. 1356/A.D.1300, and the other of S. 1391/A. D. 1335, referring to the renovation of an *ālaka* (niche). Both refer to the temple as of Pārśvanātha and the first mentions Mūlasaṅgha of the Digambara sect.[9] But the temple, as judged by its style, is surely earlier. Its wall treatment recalls of the Sās-bahu (*ca.* 1000), but the structure as a whole seems at least a quarter of a century later than the latter temples. The walls also remind of the Mahāvīra temple at Sewāḍī near Phālanā, earlier dated by me to after 1000.[10] The presence of *karṇaka* in lieu of *kumuda* in the base makes it posterior to the tenth century temples. While the form of the *ṭhakārī*-s and the *jāla* over the *śikhara*-faces would favour a date sometime in the second quarter of eleventh century; the style is Māru-Gurjara, somewhat local in inflexion though it seems.

At a later date, possibly in the fifteenth century, the interior of the *garbhagṛha* was treated as though the temple were an Aṣṭāpada shrine.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

The temple, though largely inornate, is important in that its *śikhara* is almost intact and thus is one of the rather fewer examples of relatively earlier Māru-Gurjara temples in Western India which have preserved that feature. It also demonstrates, to a smaller extent though, the small advances of the local style made after the Sās-bahu temples.

Notes :

1. *Cf.* R. C. Agrawal, "Khajuraho of Rajasthana : The Temple of Ambikā at Jagat", *Arts Asiatiques*, Tome X. Fasicule 1, Paris 1964.
2. *See* author's article, 'The Mahāvīra temple at Ahar and Viṣṇu temple, Ekliṅgajī,' *Journal of the Asiatic Society of Calcutta*, Vol.XIV, 1972. No. 1.
3. I am discussing the 'Sās-bahu' temples in detail elsewhere.
4. From a few *caitya*-paripāṭi psalms.
5. *Progress Report of the Archaeological Survey of India, Western circle for the year 1904-05*, p. 62.
6. *Cf. Aparājitapṛcchā of Bhuvanadeva*, G.O.S. No. CXV, *ed.* Popatbhai Ambashankar Mankad, Baroda 1950. vss. 21-23.
7. The *uraḥśṛṅga* itself here seems to be also a functional substitute of the *udgama*.
8. The *Samarāṅgaṇasūtradhāra* of Bhōjadēva of Mālava (*ca.* 1035-1055) and the *Aparājitapṛcchā* (*ca.* third quarter of the 12th cent.) occasionally use this metaphor apropos the curvature of the *śikhara*.
9. *Progress Report of the Archaeological Survey of India, Western Circle for the year 1905-06*, p. 63.
10. "Some Early Jaina temples in Western India" *Shri Mahavir Jaina Vidyala Golden Jubilee Volume*, Bombay 1968, p. 340.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

BACTERIA, ALGAE AND FUNGI AS FOUND IN THE JAINA LITERATURE

J. C. Sikdar

Bacteria :

Occurrence of Bacteria :

The account of the types of plants–subtile and gross as given in the Jaina Āgamas throws a welcome light upon the plant kingdom, touching upon the life of both subtile and gross plants, and bacteria[1] living in plant's body, as there are not many places in the world devoid of bacteria[2]. They are also mentioned as individual earth-lives, water-lives, fire-lives and wind-lives[3]. These earth quadrates of the Jainas are called bacteria in modern Biology and their life is explained in the following manner :

"They have been found as 16 feet deep in soil, they are most numerous in the top 6 inches of soil, where it is estimated that there are about 100,000 per cubic centimeter. They are found in fresh and salt-water, and even in the ice of glacier. They are abundant in air, in liquids, such as, milk, and in and on the bodies of animals and plants both living and dead."[4] The Jaina view on the earth quadrates is well supported by Biology as it appears from the study of their life.

It is further stated in the Jaina Āgamas that earth, roots, bulbs, stems, branches, twigs, barks, leaves, flowers, fruits, and seeds of plants are

---

1 "So ṇunaṁ mūlā mūlajīvaphuḍā..bīyajīvaphuḍā," *Bhagavatī sūtra*, 7.3.275.
"Ālue mūlae....jāva aṇaṁtajīvā vivibasattā," Ibid., 7.3.276.

"Tivihā rukkhā paṇṇattā, taṁjahā–saṁkhejjajīviyā asaṁkhejjajīviyā aṇaṁtajīviyā', Ibid. 8.3.324. '*Uttarādhyayana sūtra* 36.96, e.g. āluka, mūlaka, etc. contain bacteria. *Paṇṇavaṇā sūtra*, I. 40.ff. "Mūlā vi asaṁkhejjajīviyā....pupphā aṇegajīviyā 1" *Gommaṭasāra*, (*jīvakāṇḍa*), v. 189, p. 117.

2 *Bhagavatī sūtra* 33, 1. 844. *Uttarādhyayana* 36.68, the earth quadrates and plant bacteria are found throughout the world. *Biology*, *p*. 132, *C. A. Villee.*

3 "Puḍhavī ya āu agani ya vāu," *Sūtrakṛtāṅga*, Book I, Lecture 7. I, p, 153. *Bhagavatī sūtra*, 33.1. *Uttarādhyayana sūtra*, 36.70, 84, 92, 108, 117. *Paṇṇavaṇā sūtra* I.19.55, *Ekendriyajīvapaṇṇavaṇā*, *pp*. 13–27. *Gommaṭasāra*, (*Jīvakāṇḍa*), v. 89, p. 68. *Lokaprakāśa*, 4th *Sarga*, v. 25. 5th *Sarga* v. 1, ff,

4 *Biology* p. 132

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

inhabited by bacteria[5]. So they absorb sap or minerals from the soil by the combined action of the suction force which is connected with transpiration pull and root pressure.[6] Roots, bulbs, barks, tendrils, stems, leaves, flowers, fruits and seeds, when clean breaking, are host (individual souled plants), when not clear breaking (they) are (non-host) individual.[7]

Cell Structure or Figure and Size of Earth Quadrates.

The bodily figures of the earth quadrates (i.e. earth-, water-, fire-, and air-bacteria), are respectively speaking (circular) like masura grain (lentil), (round like) a drop of water; (cylindrical like) a bundle of needles, (and oblong like) a flag.[8] The bodies of plants and mobile bacteria are of various sorts.[9] The size of the body of earth-, water-, fire-, and air-bacteria is the innumerable part of a cubic-finger. Therefore, these are not visible as separate entities but in mass[10] only.

The Jaina views regarding the figure and size of earth quadrates are supported by modern Biology in the following manner : "Bacteria cells are very small, from less then 1 to 10 microns in lengh and from 0.2 to 1 micron in width. The majority of bacterial species exist as single celled forms, but some occur as filaments of loosely joined cells. Because of their small size and

---

5 *Bhagavatī sūtra*, 7.3.275. *Paṇṇavaṇā sūtra* I.40, 41.
"Kaṁdassa vā mūlassa vā sālākhaṁdhassa vāvi bahulatarī /
Challi sāṇaṁtajiyā patteyajiyā tu taṇukadarī //"
Gommaṭasāra, Jīvakāṇḍa v. 189, p. 117.

6 *Bhagavatī sūtra*, 7.3.275
'Mūlaṁ syāt bhumisambaddhaṁ tatra kandaḥ samāśritaḥ I
Tatra skandha iti mitho bījāntāḥ syuryutā same 5.107.
'Ataḥ pṛthvīgatarasamāharanti....phalasaṁgataṁ,' 5.108.
Lokaprakāśa, 5.302-33; 5.107-108.

7 'Mūle kaṁde challipavālasāladalakusumabīje I
Samabhaṁge sadi ṇaṁtā asame sadi homti patteyā II.'
Gommaṭasāra, Jīvakāṇḍa, v. 188, p. 117

8 'Masuraṁvubiṁdusūīkalābadhayasaṇṇiho have deho I
puḍhavī ādi cauṇham'. *Gommaṭasāra (Jīvakāṇḍa)*, v. 201

9 Ibid., 'Tarutasakāyā aṇeyavihā 1' v. 201, p. 122.

10 Ibid. (Comm,), p. 122.
Take a glass of a fresh water. Every drop of it is a mass of water-bodied bacteria which are obviously invisible to us. Under a microscope a drop of water is seen to possess many minute animalculae. These are not water-bodied bacteria. Water-bodied bacteria have water and that alone as the matter of their bodies. These animalculae are two or more sensed beings which live in water,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

general similarity of structure, the classification of bacteria usually depends on physiological or biochemical characters rather than morphologic ones. There are rodlike forms called bacilli, spherical form, called cocci, and spiral forms. The bacilli may occur as single rods or as in the bacillus causing anthrax, as long chains of rods joined together. Diphtheria, typhoid fever, tuberculosis and leprosy are all caused by bacilli. The spherical forms occuar singly in some species; in groups of two (e. g. the gonococcus, the agent causing gonorrhea); in long chains (spherical bacteria which exist in long chains are called streptococci) ; or in irregular clumps, resembling bunches of grapes (spherical bacteria which occur in such clumps are called staphylococci). There are two types of spiral forms; the spirilla, which are less coiled and sometimes resemble a comma (the one causing cholera looks like this); and the spirochetes, which are highly coiled and resemble a corkscrew. The most widely known of the latter is the one causing syphilis."[11]

Reproduction of Bacteria.

Bacteria-earth quadrates and bacteria in plants reproduce asexually (saṁūrcchima[12]). It is stated in the Jaina Āgamas[13] that "Some beings are born in trees and grow in trees that are originated by trees, come forth as their roots, bulbs, stems, branches, twigs, leaves, flowers, fruits and seeds."[14]

" Some beings are born in earths and grow in earth particles that are the origin of various things and come forth as Kuhana."[15]

" Some beings are born in water, grow in particles of water that are the origion of various things and come forth as paṇaga (fungus), sevāla (algae), etc."[16]

It has already been pointed out that numerable, innumerable and infinite bacteria inhabit the roots, bulbs, stems, branches, twigs, leaves,

---

11 Biology, p. 132

12 *Acārāṅga sūtra*, I I.81. *Sūtrakṛtāṅga*, I.7.1.

13 'Sattā rukkhajoṇiyā rukkhasambhavā...rukkhesu mūlattāe kaṁdattāe khaṁdattāe tayattāe sālattāe pavālattāe pattattāe pupphattāe phalattāe bīyattāe viuṭṭaṁti 1'
Sūtrakṛtāṅga II.3.46.

14 *SBE.* XLV. II.3.5, p. 320.
one soul, jīva, pervades the whole tree; it is the soul of the tree, separate souls (jīvas), however, reside in the roots, etc. as bacteria.

15 'Sattā puḍhavījoṇiyā..kūhaṇattāe etc.' 1 *Sūtrakṛtāṅga*, II.3.54.

16 'Sattā udagajoṇiyā paṇagattāe sevālattāe, etc.' 1, Ibid.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

flowers, fruits and seeds of some sādhāraṇaśarıra vanaspatis including kuhana, sevāla, etc. It is not clearly stated how the asexual reproduction of the plant bacteria takes place.

" Futher, some beings are born in water, grow in water, and come forth as water-body, which is produced hy wind, condensed by wind, it goes upwards, when there is an upward wind, it goes downwards, when there is a downward wind, it goes in a horizontal direction, when there is a horizontal wind; its varieties are hoar-frost, snow. mist, hail-stones, dew and rain."[17]

" Some beings, born tn water, come forth in water bodies, in the water produced by other water bodies."[18]

" Some beings born in water come forth as movable creatures."[19]

" Some beings come forth as fire-bodies in the manifold animate or inanimate bodies of movable or immovable creatures."[20]

" Some being are born as wind bodies, grow in wind bodies and come forth in wind-bodies."[21]

" Some beings are earth, gravel, sand, stones, rocks, rock salt, iron, copper, tin, lead, silver, gold, and diamond, orpiment, vermilion, realgar, sāsaka, antimony, coral, abhrapaṭala (mica), abhravālūkā, hyacinth, natron, aṅka, crystal, lohitākṣa, emarald, masāragalla, bhujamokaka sapphire, candana, red chalk, haṁsagarbha, pulaka, and sulphur, candraprabha, lapis, lazuli, jalakānta add sūryakānta."[22] (a kind of gem).

It is not clearly explained by the Jainācāryas how does the reproduction of bacteria-earth quadrates and plant bacteria take place. But it is suggestive from the reference to their birth and death with remarkable speed at the rate of innumerable one-sensed bacteria per instant (or moment) (Samaya), of infinite bacteria in common plant body, e.g. those of āluka (white

17 'Sattā ṇāṇāvihajoṇiyā...vāyasaṁsiddhaṁ...vāyapariggahiyaṁ uḍḍhavāesu uḍḍhabhāgī bhavati, ahevāesu ahebhāgī bhavati, tiriyavāesu tiriyabhāgī bhavati, taṁjahā osā himae....suddhodae.' *Sūtrakṛtāṅga* II.3.59.

18 'Sattā uḍagajoṇiyāṇaṁ.....udagajoṇiesu udagattāe viuṭṭaṁti 1', Ibid., II.3.59.

19 Sattā uḍgajoṇiyāṇaṁ....tasapāṇattāe viuṭṭaṁti', Ibid.

20 'Ihegatiyā sattā.... agaṇikāyattāe viuṭṭaṁti 1' Ibid II.3.60.

21 'Ihegativā sattā....vāyukkāyattāe viuṭṭaṁtī. 1' Ibid.

22 'Ihegatiyā sattā.....puḍhavittāe sakkarattae....jāva sūrakaṁtaṭṭāe viuṭṭaṁti 1,' Ibid., II.3.61

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

potato), suraṇa, etc.[23] and of nigodas (micro—organisms—viruses)[24] that bacteria reproduce asexually by simple fission—the cell simply divides into two cells, etc.

The Jaina view on the reproduction of bacteria is supported by modern biology in the following manner : "Bacteria generally reproduce asexually by simple fission, the cell division occurs in bacteria with remarkable speed, some bacteria dividing once every twenty minutes. At this rate, if there were plenty of food and nothing to interfere, one bacteria could give rise to about 2,50,000 bacteria within six hours. This explains why the entrance of relatively few pathegenic bacteria in a human being can quickly result in disease symptoms. Fortunately for all other forms of life, bacteria cannot reproduce at this rate for a very long time, for they soon are checked by a lack of food, or by the accumulation of waste products."[25]

BACTERIAL METABOLISM

Like other organisms bacteria have a host of enzymes that mediate and regulate their metabolic processes. A few bacteria are autotrophic[26]–they can synthesize their needed organic compounds from simple inorganic substances, present environment, through their pores,[27] Most bacteria are either saprophytes[28], getting their food from the dead bodies of plants or animals or from organic substances produced by plants or animals or parasites (aṇusūya) living in or on the living body of a dlant or animal[29].

23 'Aṇusamayam–asaṁkhijjā, egiṁdiyā huṁti ya cavaṁti |', *Candrasūri*, *Bṛhatsaṁgrahaṇī*, 1st edition. V. S. 1993, 274, p. 28.
'Vanakāio aṇaṁtā, ikkikkāo bījaṁ nigoyāo,
'Niccāni masaṁkho bhāgo, aṇaṁtā jīvo cayai, etc.'. Ibid., v 275, p. 28.

24 Ibid., v. 275, p. 28.
See also other editions of *Bṛhatsaṅgrahaṇī* by *Umedcand Raycand* for this reference.
'Aṇusamayamasaṁkhijjā egiṁdiyā huṁti ya cavaṁti' v. 436 p. 243,
'Vaṇakāio aṇaṁtā, ikkikkāo-vījaṁ nigoyāo /
Niccānimasaṁkho bhāgo anaṁtā-jīvo cayai ei //' Ibid., v. 436.

25 *Biology*, p. 135.

26 Autotrophs are self–nourishing, e. g. photosynthetic green plants and chemosynthetic iron bacteria which oxidize ferrous to ferric iron.

27 'Lomāhārā egiṁdiyā,' *Bṛhatsaṁgrahaṇī*, v. 200, p. 81.
'Sarīreṇoyāhāro, tayā ya phāse ya lomāhārā, Ibid., v. 117, p. 124.

28 They absorb their required organic nutrients directly through the cell membrane.

29 'Ihegatiyā sattā.....ṇāṇāvihāṇaṁ tasathāvarāṇaṁ poggalāṇaṁ sariresu vā, sacittes u vā; anusūyatāe viuṭṭaṁti.'
'te jīvā tesiṁ ṇāṇāvihāṇaṁ....pāṇāṇaṁ siṇehamāhāremti |' etc.
Sūtrakṛtāṅga II, 3.58.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Other micro-organisms (Nigodas)

Much smaller than bacteria (earth quadrates and plant bacteria) are other forms called Nigodas[30] (micro-organisms or viruses). There are two kinds of Nigodas, viz. Nigodakā and Nigodjiva[31] (Nitya Nigodas and Itara Nigodas)—fine and gross.[32] They may be identified with bacteriophages and rikettsias. With the exception of the last, these are too small to be seen with ordinary microscopes and can be photographed only.[33] These Nigodas can be classified as plant; their status in the world of living thing is clear. But these forms exhibit some, but not all of the usual characteristics[34] of living things, as some Nigodas who do not attain change,[35] while some[36] are born and die and again, return to the original state.[37]

Types of Nigodas :

There are stated to be two kinds of Nigodas from the point of their size, viz, fine and gross (sūkṣma and bādara).[38] Sūkṣma Nigodas are of two kinds, viz. paryāptaka (developed) and aparyāptaka (undeveloped). Bādara Nigodas also are of two kinds, viz. paryāptaka (developed) and aparyāptaka (undeveloped).

Nigodajīvas are of two kinds, viz, Sūkṣma Nigodjīvas (fine Nigodjīvas) and Bādara Nigodajīvas (Gross Nigodajīvas). Sūkṣma Nigodjīvas are of two types, viz, paryāptakas (developed) and aparyāptakas (undeveloped). Bādara Nigodajīvas also are of two types, viz, paryāptaka (developed) and aparyāptaka (undeveloped).[39]

---

30 *Bhagavatī sūtra*, 25, 5. 749.
Paṇṇavaṇā sūtra, 1·55. 102
Lokaprakāśa 1·4. v. 32 ff.
Nigoda Ṣaṭtriṁśikā
Gommaṭasāra. (*Jīvakāṇḍa* 73.)

31 'Duvihā ṇiudā paṇṇattā, taṁjahā–ṇiuyagā ya ṇiuyajīvā ya,' *Bhagavatī sūtra*, 25.5.749.

32 '...hūmaṇiudā ya,' Ibid.

33 *Biology*, p. 138.

34 Size, shape, metabolism, movement, irritability, growth, reproduction, etc.

35 *Bṛhatsaṁgrahaṇī*, v. 277.

36 'Atthi aṇaṁtajīvā, jehiṁ na patto tasāipariṇāmo, uppajjaṁti, cayaṁti puṇo vi tattheva tatheva 1, *Bṛhatsaṁgrahaṇī* v. 277.

37 Ibid.

38 *Bhagavatī sūtra*, 12.2.443. *Jīvābhigama sūtra*, p. 997.

39 Ibid.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Nigodas are innumerable from the substantial point of view, and thus paryāptaka and aparyāptaka nigodas also.[40] Sūkṣma Nigodas are innumerable from the substantial point of view, thus Sūkṣma paryāptaka and aparyāptakas also and Bādara Nigodas, Bādara-paryāptakas-and Bādara-aparyāptaka also[41] should be known.

Nigodajīvas

Nigodajīvas are infinite in number from the substantial point of view, thus paryāptakas and aparyāptakas also, thus Sūkṣmanigodajīvas also, paryāptakas also, aparyāptakas also, bādaranigodajīvas also, paryāptakas also, aparyāptakas also[42] should be regarded.

Nigodas are infinite in number from the modal point of view, thus paryāptakas and aparyāptakas also, thus sūkṣmanigoda paryāptakas and aparyāptakas also, thus sūkṣma nigodaparyāptakas and aparyāptakas thus bādaranigodas also, paryāptakas and aparyāptakas also[43], should be known.

Nigodajīvas also are thus of seven classes and all are infinite in number from the model point of view.[44]

Next the Jīvābhigama sutta discusses the comparative numbers (alpatva-bahutva) of all types of Nigodas and Nigodajīvas from the substantial and modal points of view,[45]

These ultramicroscopic forms of living beings (nigodas), which take their name from the very fact that they are tiny enough exists in infinite number in common nigodśarīra.[46] Nigodas do not really reproduce themselves, but they are reproduced in infinite number by the enzymic machinery present in other living cells, as it is suggested by the statement that in the common body where one soul dies there takes place the death of infinite

---

40 'Ṇiudāṇaṁ......davvaṭṭhayāe.....no saṁkhejjā asaṁkhejjā no aṇaṁtā evaṁ pajjattagāvi appajjattagāvi,' *Jīvābhigama*, p. 998.

41 'Suhūmaṇiudāṇaṁ....davvaṭṭhayāe.....no saṁkhejjā no aṇamtā, evaṁ pajjattagāvi apajjattagāvi evaṁ bāyarāvi pajjattagāvi appajjattagāvi no saṁkhejjā asaṁkhejjā no aṇaṁtā |', Ibid., p. 998.

42 'Ṇiuyajīvāṇaṁ davvaṭṭhayāe....aṇaṁtā evaṁ pajjattagāvi appajjattagāvi, evaṁ suhūmaṇiuyajīvāvi pajjattagāvi appajjattagāvi bādaraṇiuyajīvāvi pajjattagāvi appajjattagāvi', Ibid., p. 999

43 'Ṇiudā ṇaṁ bhaṁte padesaṭṭhayāe....aṇaṁtā evaṁ suhūmaṇiuyāvi pajjattagāvi appajjattagāvi paesaṭṭhayāe savve aṇaṁtā evaṁ, bāyaraṇiuyāvi pajjattagāvi appajjattagāvi paesaṭṭhayāe savve aṇaṁtā |'. Ibid.

44 'Evaṁ ṇiudajivāvi sattavihā paesaṭṭhayāe savve aṇaṁtā |' Ibid., p. 1000.

45 Ibid., pp. 1000–1007.

46 Ni=Niyatāṁ, gāṁ=bhūmiṁ, kṣetraṁ, nivāsamanantānantajīvāṇāṁ dadātīti nigodaṁ| *Gommaṭasāra* (*Jīvakāṇḍa*), v. 191, (comm.), p. 118,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

souls with it, when one soul is born, there takes place the birth of infinite souls there.[47]

Estimates of the size of Nigodas have been made in several different ways : The size of the body of a fine bodied and non-developable nigoda-organism in the third instant after it has taken birth in its nucleus (yoni) is an innumerable part of one (cubic) finger (anguli). This is the minimum (bodily size). The maximum size is found in the fish born in the last and the biggest ocean called Svayambhūramaṇa of the world.[48]

The body of fine bodied non-developable Nigoda in a plant body is oblong in the first instant of its birth, square in the second instant, and in the third instant it contracts and become circular (or spherical). In the circular state the dimensions of its body are at the minimum, after the third instant it begins to grow,[49] i. e. it varies widely in size.

The Jaina view about the size of Nigoda finds support in modern Biology to some extent in the following manner : 'Viruses vary widely in size; one of the largest—The psittacosis virus, the cause of a disease transmitted by parrots and other birds is about 275 millimicrons in diameter, and one of the smallest, the one causing foot and mouth disease of cattle is 10 millimicrons in diameter. The electron microscope reveals that some viruses are spherical and others are rod-shaped.[50]

By the operation of the common (Sādhāraṇa) body making karma the body of Nigodas become group-souled. They are gross and fine.[51] That is to say, their bodies become group-souled like huge colonies of viruses of modern Biology,[52] Although individual virus particles cannot be seen, virus infected cells frequently contain. "inclusion bodies" (i.e. group-souled bodies of Nigodas), which are visible with ordinary microscope. These are believed to be huge colonies of viruses.[53]

---

47 'Jatthekka marai jīvo tattha du maraṇaṁ have anaṁtāṇaṁ
Vakkamaī jattha ekko vakkamaṇaṁ tattha aṇaṁtāṇaṁ', Gs., vi., 93.

48 "Suhamaṇigoda apajjayassa jādassa tadiyasamayamhi
Aṅgula asaṁkhāgaṁ ahaṇṇamukkassayaṁ macche" *Gommaṭasāra*, v. 94.

49 Ibid. (Comm.), p. 70

50 *Biology*, p. 139.

51 'Sāhāraṇodayeṇa ṇigodasarīrā havaṁti sāmaṇṇā I
Te puṇa duvihā jīvā bādarasuhumātti viṇṇeyā II',
Gommaṭasāra Jīvakāṇḍa, v. 191, p. 118.

52 *Biology*, p. 139.
Ni=Niyatāṁ, gāṁ=bhūmiṁ, kṣetraṁ'
nivāsamanantānantajīvānāṁ dadātīti nigodaṁ, That which is the abode of infinite souls (viruses) in huge colonies is called nigoda in Jaina Biology, *GS.*, p. 118

53 *Biology*, p. 139

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

It appears from the study of Jaina Biology that some Nigodas like viruses parasitize bacteria (earth quadrates and becteria in plant): they are filtrable and will grow only in the presence of living cells in cultures of bacteria, which they cause to swell and dissolve. These Nigodas are found in nature wherever, bacteria occur-"and especially abundant in the instestine of man and other animals" (Kukṣikṛmi). They may be compared with Bacteriophages of modern Biology[54]. "Electron micrographs show that some are about 5 millimicrons in diameter (they vary considerably in size,) and that they may be spherical, comma-shaped, or they may have a tail and resemble a ping pong paddle[55]". Some Nigodas like Rickettsias of modern Biology (resembling viruses) will multiply only within living cells. Their cellular structure is similar in most respects of that of bacteria as already defined. Some are spherical, others are rod-shaped, and they vary in length. This Jaina view is supported by Biology in this way that Rickettsias resemble viruses in that with a single exception (a non pathogenic parasite of the sheep tick), they will multiply only within living cells. Their cellular structure is similar in most respects to that of bacteria. Some are spherical, others rod-shaped, and they vary in length from 300 to 2000 millimicrons. They are larger than viruses and hence are nonfiltrable and just barely visible under the microscope[56].

ALGAE (SEVĀLA)

According to the Jaina Āgamas, the more primitive plants, which neither form embryos during development nor have vascular tissues, e.g. sevāla[57] (algae) and paṇaga[58] (fungus) may be identical with Thallophytes of modern Biology[59]. The Thallophytes are classified into two kinds, viz. algae (sevāla), 'those that have chlorophyll and can live independently' and fungi (paṇaga)[60] (those that lack chlorophyll and must live as saprophytes or parasites) (aṇusūyattāe).

---

54 Ibid., pp. 140–141,

55 Ibid., p. 141.

56 Ibid., p. 142.

57 'paṇagattāe sevālattāe, etc.' *Sūtrakṛtāṅga* II. 3.55 *Paṇṇavaṇā*, I. 51, p. 21. Paṇagā sevālabhūmi-phoḍa ya I', *Jīvavicāra* 8.

58 *Uttarādhyayana sūtra*, 36, 103–104. '*Paṇṇavaṇā* 1.51., p. 21. 'paṇagā sevāla-bhūmiphoḍa ya I' *Jīvavicāra*, v. 8.

59 Biology, p. 145.

60 Ibid, *Sūtrakṛtāṅga*, II.3.55.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Algae are primarily inhabitants of water (Jalaruha)[61],-fresh or salt water, but according to Biology, "few of them live on rock surfaces and on the bark of tree. The ones living in such comparatively dry places usually remain dormant when water is absent"[62]

Algae are important food producers by virtue of their tremendous numbers. as all of the photosynthesis in fresh water or in the sea is carried on by algae. According to Biology, there are many kinds of algae, such as, blue-green algae, green algae, brown algae, red algae, etc[63].

Fungi (paṇaga) :

The simple plants that lack chlorophyll are called fungi (paṇaga). The true fungi include rust, smuts, mushrooms, toad-stood, etc. They are of five colours-red, yellow, grey (or cloudy), blask and white[64].

In a fungus, such as, the mushroom (kuhana), the mycelium is below ground; the mushroom cap that is eaten is a fruiting body that grows out from the mycelium. According to modern Biology "Fungi are either saprophytic or parasitic and are found universally wherever organic material is available; they grow best in dark, moist habitats[65].

61 *Paṇṇavaṇā*, 1.51; *Paṇaga* also is jalaruha
62 *Biology* p. 145
63 Ibid., pp. 147-152
64 *Jīvavicāra*. p. 133.
65 *Biology*, p. 155

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

THE PARAMĀRA EMPEROR BHOJA THE GREAT AND KAVI DHANAPĀLA : A STUDY IN THEIR MUTUAL RELATIONSHIP*

N. M. Kansara.

The Jaina historical tradition preserved in the chronicles composed by Prabhācandra and Merutuṅga tallies with the internal evidence of the *Tilakamañjarī* in testifying to the fact that the Paramāra King Vākpatirāja Muñja conferred the title "*Sarasvatī*" on Kavi Dhanapāla.[1] But it is not certain whether he enjoyed the same favour from Muñja's successor Sindhurāja, who, as has been described by Padmagupta alias Parimala, ruled from Ujjayinī, though Dhārā also might have been continued as one of the seats of the sovereign. Otherwise, why should Sindhurāja ask Parimal, instead of Dhanapāla, to compose an epic on his history ? Or perhaps Dhanapāla might not have been adjudged as sufficiently mature poetically, as compared to Parimala, to execute the task satisfactorily. But Dhanapāla could not have been converted to Jainism by that time. It was after at least twelve years of Bhoja's rule that Dhanapāla was won over by Jainism.[2] This might have been after 1111 A D. Before that, he was a staunch Brahmin well-versed in the Veda, Smṛti, Stoma and sacrificial ritual.[3] By this time Dhanapāla must have been at least fifty-seven years of age.[4] Till then his relations with Bhoja must have been very cordial and he was considered as one of the indispensable scholars of Bhoja's famous assembly of five hundred pundits.

But, according to the Jaina tradition as preserved in the *Prabhāvakacarita* (PRC) and *Prabandhacintāmaṇi* (PC) this relation steadily deteriorated after the change of faith by the well-versed staunch Brahmin pundit like Dhanapāla whom the Jainas seem to have considered a prize catch and a valuable asset, since he is said to have turned out to be a worthy defender of their faith—rather worthier—in that he was a royally recognized superior to all other pundits of Bhoja's court and a prized product of the Brahmanical faith in which they were trying to make inroads. This must have put Bhoja himself on the defensive in favour of the Brahmanaical religion, a staunch votary of which he himself was. The anecdota about the dialogues between Bhoja and Dhanapāla seem to emphasize the elocutionary skill and a superior convincing power of Dhanapāla who is ever shown to have defended Jainism and deprecated Brahmanical Hinduism. The dialogues generally concern such aspects of the Brāhmaṇical faith as the status of Śiva as a *Yogī* par excellence inspite of his having married with Pārvatī, the violence involved in the sacrificial

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ritual, the cow-worship, the practice of hunting, the ceremony of investing *Mahākāla* with sacred fibre-garland (*pavitrāropaṇa*), the superiority of the Jaina faith and of its founder Tīrthaṅkaras to the Brahmanical gods, and, above all this, the bold outspokenness and loyalty of Dhanapāla in favour of his newly acquired Jaina faith.

The following incidents have been preserved by the popular Jaina tradition as a proof of his having gradually acquired considerable stanchness in his faith.[5]

(1) Once when Dhanapāla accompanied Bhoja to the *Mahākāla* temple (probably at Ujjayinī), the poet would not come in front of the idol of Śiva even though he was called thrice by the king. When the latter asked the reason, Dhanapāla replied that as the god was in company of his wife he felt it improper to witness it.[6] Of course he used to visit the temple before he acquired the "true faith", i. e. Jainism, but that was because he was then as ignorant as a child.[7] He further added that it was the ancient sensuous people like the king who had, on the strength of their regal power, started such an absurd worship of male and famale organs.[8] The king, however, thought that the poet was rather joking, though, according to Bhoja, the joke had a grain of truth in it ! This seems to have occured very shortly after Dhanapāla's conversion to Jainism as is evident from the question of the king, who was clearly surprised, as to why the poet had been paying homage to the same *Mahākāla* for so long a time till that day.[9] Moreover, the poet also seems to be sufficiently advanced in age—at least fifty-seven—to be able to talk with the king on such equal terms.

(2) The next incident might have been in cotinuation of the above one when they came out of the temple. The king asked the poet why Bhṛṅgiriṭi looked lean. The poet bluntly, though poetically, brought out the mental confusion on the part of Bhṛṅgiriṭi at the incoherent conduct of his lord Śiva, viz.. if he intended to remain unclad, why keep a bow ? If he wanted to keep a bow, why have the ashes ? Well, if he wanted to apply the ashes to his body, why have anything to do with a woman ? And if he wanted the company of a woman, what was the sense in having the enmity with Cupid ? Poor Bhṛṅgi was, thus, worn by anxiety as to the real intentions of his master ! This incident has been noticed, but with scanty background, by Merutuṅga.[10]

(3) The third incident, not found in the PRC, but preserved by Merutuṅga in his PC, seems to have followed in sequence to the above one. Once the courtiers of Bhoja reported to him about the concentration of Dhanapāla in Jina-worship. At that the king gave him basket of flowers and, ordered him to pay homage to all the deities in the city. Dhanapāla

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

did go round, but he worshipped only at the Jaina temples and returned. The spy, who had pursued him, reported the matter to the king who, later on enquired of the poet how he worshipped the deities. The poet replied that he worshipped there only where he had a scope, and added that he had no scope before *Viṣṇu* due to the invariable presence of his bride, nor before Rudra due to his being perpetually embraced by his wife, nor before *Brahmā* due to his being ever engrossed in meditation that one could disturb only at the risk of incurring a curse, nor before *Vināyaka* due to the necessity of avoiding a touch at the dish full of sweet-balls, nor before *Caṇḍikā* due to the fear of Mahiṣāsura running towards him out of the pain consequent to an onslought of her trident and spear, nor before Hanumān due to the fear of getting a slap as he is short-tempered. Moreover, how can one offer a garland to one who had no head nor a head-dress, to one who had no forehead; how can one dance or sing to one who had no eyes nor ears; how can one salute to one who had no feet ?[11] The poet, then added that he had a scope for worshipping only at the Jaina temples where the eyes of the deity were beautifully liquid like the nector, the face was always smiling and cheerful, and the demeanour was ever peaceful.[12]

(4) Another incident is connected with the investiture ceremony (*pavitrāropaṇa*) of *Mahākāla* (probably at Ujjayinī), when the king remarked about the lack of an investiture ceremony on the part of the Jaina deities, who must, therefore, be without the sacred thread (*a–pavitra*), and hence impure by oblique implication. Dhanapāla retorted that it was only the impure (*a–pavitraka*) ones who need a purifier (*pavitraka*); since the Jaina *Tīrthaṅkaras* were ever pure, they did not stand in need of any purifier like a thread.[13]

(5) The next one also is connected with the above incident, as it seems to have occured at the porch of the Mahākāla temple where the king pointed out to the poet a sculpture and asked the reason why the Love-god depicted therein was giving a clap in the palm of his beloved Ratī. The poet gave a sharply intelligent reply saying that Śiva, though well-known as an ideal of abstinence, has been even now clasping to his body his beloved out of the fear of separation. And poor public believe that he has conquered the lust. It is for this reason that the Love–god is amused and enjoys a joke with his beloved !

(6) Another incident, omitted by Prabhācandra but noticed by Merutuṅga, concerns the cow–worship against which Dhanapāla remarks that a cow is in no way superior to any other comparable animal. And if she is to be worshipped inspite of the absence of any special quality in her, why should a buffalo be not worshipped ?[14] Merutuṅga has connected this dialogue with the occasion of a donation of cows to Dhanapāla.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(7) The next one criticizes in one full sweep the Brāhmaṇico-purāṇic beliefs about the cow-worship, the tree-worship, the sacrificial killing of a goat for attainig to heaven, the Śrāddha ceremony, the untrustworthiness of the gods, the belief in sacrificial oblations reaching the gods through fire, and the authority of the Śruti.[15]

(8) Another incident censures the violence at the sacrificial ritual. The poet believed that the poor grass-eating animals deserved to be pitied rather than killed. Further he remarked caustically that if it be argued that the sacarificed animal attains to heaven, why do the sacrificer not offer their parents in the sacrificial fire and pack them off securely to the heaven.[16]

(9) The next incident has its roots in the caustic remarks against hunting. Bhoja seems to have been enraged to the extent of thinking to get him secretly murdered so as not to be liable to public censure and consequent defamation.[17] But the poet was accidently saved by his poetically skillful answer to the king's question as to why the old woman, passing on the road, was shaking her head. The poet said that she was wondering whether he (i. e., Bhoja) was the famous *Nandī*, *Murārī*, *Cupid*, *Kubera*, *Vidyādhara*, *Indra*, the Moon or *Brahmā*; but at last she came to realise that he was but king Bhoja himself, superior to all of them ![18]

(10) Another incident is intended to emphasize the truthful prophetic authority of the Jaina Tīrthaṅkaras in general, according to Merutuṅga,[19] and of Dhanapāla in particular, according to Prabhācandra.[20] The poet was asked as to by which door the king would go out of the temple. Dhanapāla wrote the answer which was safely secured in a sealed envelope. Merutuṅga holds that the poet pointed out to the answer being contained in the work entitled '*Arhac-cūḍāmaṇi*'. According to Prabhācandra, the king then got a hole bored into the roof and went out through it ![21] Merutuṅga, however makes the king get out through the underground passage dug in the middle of the temple hall.[22] Next morning the envelope was opened and the king read the answer which tallied with what he had done. Prabhācandra's version praises a wise man's eye in the form of intelligence, while that of Merutuṅga eulogizes the truthfulness, and hence trustworthiness, of the Jaina works.[23]

(11) The next incident testifies to almost superhuman prophetic and poetic genius of Dhanapāla. A traveller from Setubandha arrived at the court of Bhoja with a few fragments of inscriptional poetry and reported about the inscription on the temple submerged under the waters of the ocean. The traveller had brought a resin dye of it which contained a couple of incomplete verses. Dhanapāla completed them and asserted that it must needs tally with the readings of the original ones on the temple

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

walls.[24] Merutuṅga adds that while the other courtpoets tried their hands unsuccessfully at completing the verses, Dhanapāla could do it in a moment.[25]

(12) Another one dwells upon Dhanapāla's typically Jainistic attitude to public works of munificence, such as, building tanks and etc. Once the king asked him how much merit was earned by constructing huge tanks. The poet unexpectedly replied in a satirical tone pointing out to the possibilty of equally huge demrit due to the death of the acquatic cretures in the event of the tank getting dried up due to the lack of sufficient rains.[26]

(13) The next incident seems to have occured at a very advanced age in the life of Dhanapāla, who was called back from his voluntary exile from Malwa. When the king asked him about the condition of his long uninhabited house, the poet brought out, in a paronomasiaic though pathetically poetic reply, the similarity between his own delapidated dusty servantless house and the king's palace with the golden utensils, highly adorned servants and elephants.[27]

(14) The PC preserves in one incident the attitude of his contemporaries towards Dhanapāla, who once eulogized Bhoja in a verse which metaphorically depicted the celestial Ganges as being but a chalk-mark put by *Brahmā* as he started counting the best of human kings.[28] When the other court-poets ridiculed his metaphor as unrealistic and farfetched, Dhanapāla paid them back in their own coin by citing similar unrealistic instances from the *Rāmāyaṇa* and the *Mahābhārata*, adding that those very court-poets blindly praised those popular works.[29]

It should be noted that there is not the slightest indication of the strained relations between Bhoja and Dhanapāla in the latter's prose romance, the *Tilakamañjarī* (TM), the eulogistic tenor in the introductory verses of which does not warrant the above religious rivalry between a staunch Śaivite and an equally staunch Jaina. The introductory verses and the contents of the TM definitely indicate that Dhanapāla composed his prose-romance after his conversion to Jainism, which fact afforded ample scope for expression of such a relationship. But the poet might have thought it quite out of place-especially in view of his deep regard for the paternal patronage by Muñja and long-standing personal friendship with Bhoja — to give vent to his personal opinion on such an occasion like the auspicious commencement of his life's labour of love, i. e. the TM. More properly, it is the popular tradition — and the Jaina one in particuler — which would have an interest enough to preserve such minute, though minor, details. If one would take them at their face value, one would have to be thankful to both Prabhācandra and Merutuṅga for affording such a peep into the oblivions of the past. In view of the facts that some of the points of

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

the Brāhmaṇico-Purāṇic faith, criticized by Dhanapāla in the incidents recounted above, have also been made the target of their satirical salvoes by veteran Jaina authors like Haribhadrasūri in his *Dhuttakkhāṇa* (i. e. *Dhūrtākhyāna*), by Amitagati in his *Dharmaparīkṣā*, and by Somadeva in his *Yaśastilaka-campū*, one has to believe that at least Prabhācandra, though not Merutuṅga, cannot possibly be charged with having fabricated the incidents with the sole intention of using Dhanapāla and his prestige in favour of the propagation of the Jaina faith. In his thesis on Māgha Dr. Manmohanlal Sharma has up-held the reliability of some of the basic data supplied by the Prabandhas.[30]

Historical data reveals that Bhoja was a impirial monarch whose writ ran over almost the whole of North India, and who was an unrivalled patron of men of letters in his days. Naturally he must have been very proud, almost to the extent of being jealous or impatient, of his Śaivite faith; of his power, patronage and unsurpassable scholarship of his assembly. Prabhācandra has noticed a few instances of Bhoja's anxiety to guard the honour of his assembly of scholars, even at the cost of the life of the adversary. Thus it is said that he almost decided to murder Dhanapāla whose caustic digs at the weak points of certain Hindu religious beliefs enraged him.[31] Again, he is said to have staked one lac coins for each of the five hundred scholars of his assembly to meet the challenge of Vādi-vetāla Śāntisūri, who is said to have returned alive on the strength of Dhanapāla's precautionary measures.[32] A similar, though more serious, incident has been recorded by Prabhācandra with reference to Sūrācārya, a Jaina monk, who, due to his haughty scholarship, severely criticised the introductory verse of Bhoja's *Sarasvatī-kaṇṭhābharaṇa*, a work on Sanskrit Grammar, and obliquely abused the king to have committed a great poetic crime in composing a verse suggestive of conjugal relations with the wife of one's nephew.[33] It was, again, due to Dhanapāla's active assistance that Sūrācārya could be safely smuggled out of the strong police ring clamped around the Jaina monastery and transported beyond the pale of Mālava territory.[34] In his ambitious zeal to reconcile all the systems of Indian philosophy, Bhoja is recorded to have had recource to dictatorial method when he rounded up various scholars of different faiths and confined them in a dungeon from which they were to be set free only if they arrive at a unanimous decision ![35] And the desired unanimity did come off, not with regard to the systems, but about how to save one's life ! ! And the credit for setting the king on the right track by convincing him of the impossibility of such a unanimity and abondoning the crude method is said to have gone to the above-mentioned Śūrācārya. If we take these traditional anecdotes at their face value, we have no ground to disbelieve the incident which narrates how at the conclusion of the public recital of the *Tilakamañjarī*-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

kathā by the poet in the court, Bhoja asked of the poet to introduce five vital changes in the story, and when the poet, over and above refusing to comply, denouned the king for trespassing into the forbidden field of literature, the enraged royal patron threw the manuscript into the fire of the oven placed before him as a heater in the winter season.[36] Dr. D. C. Ganguly says that we have no evidence to corroborate the story of Bhoja having burnt the original first manuscript of the TM.[37] But we do have some lurking evidence in a couple of missing links[38] in the story of the TM which would support the Jaina tradition that the original work was about twelve thousand syllables (*graṁthas*) in extent. but that the portion of about three thousand syllables (*graṁthas*) in extent, which was unfortunately not read out by the poet to his young-aged daughter of extraordinariy sharp memory, could not be restored.[39] The poet, however, is said to have harmonized the missing links somehow. It is also significant that the oldest Ms. of the work was written in the V. Sam. 1130, i. e. about 1073 A. D., at Jesalmere and nowhere in Malwa. And there is nothing impossible in the incident in view of the imperial nature of the royal patron of the poet and their mutual rivalry in scholarship as well as in their religious beliefs.

Another point worth noting — a unique one in the whole history of the Sanskrit literature — is the composition of the Sanskrit prose-romance named the *Śṛṅgāramañjarī-kathā* (SMK) by Bhoja. It was composed most probably after the composition of the TM by Dhanapāla, who composed his prose-romance probably after Bhoja composed the *Campū-rāmāyaṇa*. The SMK was composed probaly because Dhanapāla refused to fall in line with the wish of Bhoja to have his name installed as the hero of the TM, in the same manner as Bāṇa obliged his patron, King Harṣa, compared to whom Bhoja was definitely a far greater scholar and a partron of the scholars. The apologetic tone of Bhoja in the beginning of the SMK with regard to describing his own capital city Dhārā and resorting to the device of putting the description about his own self as the hero of the story in the mouth of a fountain-doll is very remarkable.[40] And Bhoja, unobliged by Dhanapāla, had to indulge in this direct literary action to get himself immortalized in view of the imperial patron's then justifiable expections from the foremost of his court-poets, especially when there was such a glorious precedent formed by Bāṇa, one can easily gauge the degree of impatience on the part of Bhoja whose hopes were lost at the refusal by Dhanapāla in the matter. It might also have been that none of the other court-poets possessed the quality and the talent requisite for composing such an inimitable work with Bhoja himself as the hero, a work which would stand a fair comparision with Bāṇa's *Harṣacaritam*. On the evidence of the workmanship as revealed in the TM, it would seem that Dhanapāla was the only

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

poet in Bhoja's assembly who could bear the brunt of such a responsible and tough commission. In the absence of the availability of this poet Bhoja, seems to have been constrained to compose a work which might serve as an illustration of different types of love (*rāga*) as the Erotic (*śṛṅgāra*) was his most favourite sentiment. And, possibly, this might have been the principal cause behind Dhanapāla's refusal to comply with Bhoja's request to put his name in the place of Meghavāhana and that of Dhārā in that of Ayodhyā. This might also have nipped in the bud even a lurking hope of Bhoja about the now-converted Jaina poet ever composing another work, of the *Akhyāyikā* type, to commemmorate him. The difference of their mutually hostile religious faiths seem to have constituted a gulf too unbridgeably wide for the imperial order made to the poet, who was a senior in age and scholarship and favoured even by the present patron's predecessor like Muñja, and further who was too popular with the people to be disposed off easily, much less to be coarsed into composing a work of art to order. A sort of an inherent contempt of a Jaina poet for a Śavite royal, but junior, patron surely precluded the possibility of his ever being dazzled by the king's personality so as to command an instantaneous natural eulogistic inspiration. Otherwise, a poet like Dhanapāla, who admired Bāṇa for his *Harṣacaritam* which fetched its author boundless fame[41] could not have resisted a similar temptation to such a fame for himself; especially when the opportunity for such an undertaking had come uninvited. It is significant that Dhanapāla praises Bhoja elaborately for his personal handsomeness and valour only. As to his scholarship, however, he briefly calls him 'acquainted with the entire literature' (*niḥ-śeṣa-vāṅmaya-vid*) and nothing more. Bhoja's craving for literary fame must have been whetted by Dhanapāla's work, which far surpassed the former's *Campū-rāmāyaṇa*—indirectly criticized by the latter in general terms in the introductory verses of the TM and ultimately seems to have resulted in a direct request by the emperor to his favourite court-poet, who but refused to oblige. And taking recourse to the rather justifiable grounds in view of his own considerable talents, Bhoja seems to have seized the opportunity of incidentally immortalizing himself and his capital city of *Dhārā* rather with a vengeance, [42] while principally writing a work illustrating his main thesis of *Rāga-śṛṅgāra* treated in his magnum opus, the *Śṛṅgāraprakaśa*.[43] This is a unique instance of the religious difference of opinion depriving us another historical Sanskrit prose-romance—an *Ākhyāyikā* on the life of Bhoja—which could have successfully contended with Bāṇa's *Harṣacaritam*. And Bhoja amply deserved such an honour in view of his brilliant career, profoundly extensive scholarship and munificient patronage, the qualities that are beautifully summed up in a verse[44] in the Udayapur Praśasti inscripton.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

References :

* Based on a part of Chapter I and that of Chapter V of my Ph. D. thesis on the TM, submitted in 1970 to the M. S. university, Baroda. The references are to the page and line numbers of the Nirṇaya Sāgara Edition (2nd), 1938, TM (N), while the readings are according to the Critical Text determined after collating more than ten original Mss. of the TM. Since the Critical Edition is in press and not yet published the referenoes are given to TM (N).

1. cf TM (N), Intro. Vs. 53cd : Akṣuṇṇo 'pi vivikta-sūkti-racane yaḥ sarva-vidyābdhinā/ Śhrī-muñjena sarasvatīti sadasi kṣoṇi-bhṛtā vyāhṛtaḥ//; also, cf. PRC, 17,271; purā jyāyān maharajas tvām utsangopaveśitam/Prāheti birudaṁ te 'stu śrī-kūrcāla-sarasvatī//
2. According to PRC, 17, 73, Bhoja banned for 12 years, the entry of *Svetāmbara* Jaina monks in Malwa, consquent to the conversion of Dhanapāla's younger brother Śobhana; Dhanapāla was converted to Jainism after that period was over. Bhoja was the king when he ordered the ban.
3. cf. PRC, 17, 53 : Veda-smṛti-śruti-stoma-pāragaḥ paṇḍito 'grajaḥ/Kṛtyākṛtyeṣu niṣṇātaḥ..//etc. concerning Dhanapāla.
4. The year of Dhanapāla's birth can be fixed tentatively at about 955 A. D. For detal's on this point see Chapter III of my thesis. Bhoja was coronated by about 999 A. D. Śobhana could not have met Dhanapāla before the expiry of the period of twelve year ban, i. e., before 1011-12 A. D. Thus, Dhanapāla must have attained the age of atleast fifty-seven before he was converted to Jainism.
5. cf. PRC, 17, 119 ; Krameṇa dhanapālaś ca dharma-tattva-vicakṣaṇaḥ/Dṛḍha-samyaktva-niṣṭhābhir dhvasta-mithyā-matir babhau//
6. cf. PRC. 17,122 : Devo 'sti śakti-sambaddho vriḍayā na vilokyate//
7. cf., ibid., vs. 123 : Rajā 'ha divaseṣvetāvatsu kiṁ tvīdṛśo 'rcitaḥ/Bhavatā prāha so 'haṁ ca bālatvāl lajjito na hi//
8. cf., ibid., vs. 125ff. : Kāma-sevā-paraiḥ prācyair api bhūpair bhavādṛśaih/Balitvad arcanaṁ tv asya pravartitam ihedṛśaḥ//
9. See supra, ft. nt. 7.
10. cf. PC, p. 39 (Singhi Jaina Granthamala Series Edn.).
11. cf. ibid., p. 40.
12. cf. ibid.
13. cf. PRC, 17, 157.
14. cf. ibid., vs. 163.
15. cf. PC (SJGM), p. 38.
16. PRC, 17, 134; also cf. PC (SJGM), p. 38 ff.
17. cf. PRC. 17. 151-155; PC (SJGM), p. 42.
18. cf. PRC, 17, 139 ff. : Śrī-bhojaḥ kupitas tasyā 'pasavya-vacana-kramaiḥ/Dhyāv amum haniṣyāmi vibruvantaṁ dvija-bruvam//etc.
19. cf. PC(SJGM); p. 39.
20. cf. PRC, 17, 163.
21. cf., ibid., vss. 166-168.
22. cf. PC(SJGM), P. 39,
23. cf. PRC, 17,171 ff,; also cf. PC (SJGM), p. 39.
24. cf. PRC, 17, 177 ff.; PC(SJGM), p. 41.
25. cf. PC (SJGM), p. 40.
26. cf. PRC, 17, 177 ff.; PC(SJGM), 40.
27. cf. PRC, 17,185-190; PC(SJGM), p. 39.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

28 cf. PRC, 17, 285 : Pṛthu-kārta-svara-pātraṁ bhūṣita-niḥśeṣaparijanaṁ deva/Vilasat-kareṇu-gahanaṁ samprati samam āvayoḥ sadanam//. With reference to the king's place it means *pṛthu-kārtasvara-pātram* 'having broad golden utensils', *bhūṣita-niḥśeṣa-parijanam* 'having the servants all of whom are adorned', *vilasat-kareṇu-gahanam* 'packed with the sportive female elephants ; with reference to the house of Dhanapāla it means *pṛthuka-ārtasvara-pātram* 'having the utensils that make a loud jarring noise (due to being worn out and hence broken), *bhū-śitaniḥśeṣa-parijanam* 'all the servants wherein are lying on the ground (or with the reading *bhuṣita*, 'adorned with the lack of servants', *vilasatka-reṇu-gahanam* 'packed with the heaps of dust'.

29. cf. PC(SJGM), pp. 41–42.

30. cf. Mahākavi Māgha, pp. 83–90; also, Dr. G. C. Choudhary. Political History of Northern India from Jaina Sources, pp. 3–4.

31. cf. PRC, 17,139.

32. cf. ibid.. 16, 53 cd. and 60.

33. cf. ibid., 18, 153 ff. 195.

34. cf., ibid., 18.

35. cf., ibid., 18, 111 ff.

36. cf. PRC. 17.

37. History of Paramāra Dynasty, p. 284

38. cf. Tilakamañjarī–sāra of Pallipāla Dhanapāla, Crit. Ed. by N. M. Kansara, Intro., pp. 25 ff.

39. cf. PRC, 17, 221–222 : PC (SJGM), p. 41

40. cf. SMK, p. 7 : ..ity abhidhāya 're yantra-putraka, yady apy asmat-pariṣadaḥ sammataṁ tathā 'pi nija-guṇā 'viṣkaraṇam avagītam iva pratibhāsate/Tad rāja-varṇanam bhavān eva bhaṇatu" ity abhihitaḥ..sa bhaṇitum ārebhe

41. cf. TM(N), Intro. vs. 27.

42. cf., (1) the decription of Ayodhyā in the TM(N), pp. 7–12 with that of Dhāra in the SMK. pp. 2–7; (2) The description of King Meghavāhana in the TM (N), pp. 7–10 and rather long-drawn descriptions of Śṛṅgāramañjarī and her mother Vimala-śilā in the SMK, pp. 10–14 and pp. 14–18 respectively.

43. cf. SMK, Intro., Chap. V, pp. 55–73.

44. cf. Epigraphica Indica, Vol. I, pp. 233–238, vs. 18 Sādhitaṁ vihitaṁ dattam jñātaṁ tad yan na kena-cit/Kim anyat kavirājasya śrī-bhojasya praśasyate//

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्वाध्याय

दलसुख मालवणिया

जैनविषय को लेकर अनेक पुस्तकें प्रकाशित होती हैं और प्राकृत भाषा में भी पुस्तकें प्रकाशित होती रहती हैं, किन्तु विद्वानों की शिकायत है कि उन्हे उनका पता ही नहीं लगता। अतएव संबोधि में प्रत्येक अंक में नवीन प्रकाशित पुस्तकों का सामान्य परिचय देने का निश्चय किया गया है। लेखकों और प्रकाशकों से निवेदन है कि वे अपनी पुस्तकें भेजें। यदि पुस्तकें भेज न सकें तो उनका परिचय - ग्रन्थनाम, भाषा, प्रकाशक, प्रकाशन स्थान पृष्ठ, मूल्य और प्रकाशन वर्ष– लिखकर भेजें।

जैनाचार्य रविषेणकृत 'पद्मपुराण' और तुलसीकृत 'रामचरितमानस'–ले० डॉ० रमाकान्त शुक्ल, प्र० वाणी परिषद्, दिल्ली, पृ० ४८०+१६, मू० साठ रुपये। ई० १९७४।

डो० रमाकान्त शुक्ल धन्यवाद के पात्र हैं कि उन्होंने इस ग्रन्थ में एक जैनाचार्यकी काव्यकला का परिचय ही नहीं दिया किन्तु पद्मपुराण की विषय वस्तु की तुलना भी रामचरितमानसके साथ की। यद्यपि ग्रन्थ के नाम के साथ 'पुराण' शब्द लगा हुआ है फिर भी इस ग्रन्थ का स्थान महाकाव्य में है–अतएव उस दृष्टि से भी इसका अध्ययन जरूरी था और डो. रमाकान्त ने अपने इस Ph. D. के लिए लिखे गये महानिबन्धमें एक तटस्थ विद्वान को शोभा दें इस तरह परीक्षण किया है। केवल रामचरितमानसके साथ ही नहीं किन्तु कालिदास आदि अन्य महाकविओं की कृतिओं के साथ भी तुलना की गई है और रविषेणसे पूर्वकालीन कविओं का प्रभाव इस पुराण में किस प्रकार से है यह जो दिखाया है वह डो. रमाकान्त शुक्लके महाकाव्यों का दीर्घकालीन विशेष अध्ययन कितना गहरा है यह सिद्ध करने के लिए पर्याप्त है। आशा करता हूँ कि डो. रमाकान्त शुक्ल को जो जैन महाकाव्यों में रस मिला है वह सतत बढेगा और ऐसे अन्य ग्रन्थ वे लिखकर विद्वज्जगत् को ऋणी बनाएँगे।

चितेरों के महावीर–ले० डा० प्रेमसुमन जैन। प्र० अमर जैन साहित्य संस्थान, उदयपुर। पृ० १७८। मू० छह रुपये। ई० १९७५।

भ० महावीर के २५०० वें निर्वाण महोत्सव के प्रसंग में भ. महावीर के विषय में जो निबन्ध प्रतियोगिता हुई थी उसमें जैन ट्रस्ट कलकत्ता की ओरसे इस ग्रन्थको पुरस्कार मिला है। यह ग्रन्थ एक निबन्ध के रूप में नहीं लिखा गया किन्तु उपन्यासके रूपमें लिखा गया है। इसमें लेखकने केवल पुरानी परंपराका ही उपयोग नहीं किया किन्तु भ. महावीर के जीवनकी आधुनिक व्याख्याओं का भी उपयोग किया है। अतएव यह उपन्यास केवल उपन्यास ही नहीं रहा किन्तु प्रेरणादायी जीवन साहित्य भी बन गया है।

श्रमण महावीर–ले० मुनि नथमल, प्र० जैन विश्व भारती, लाडनूं, पृ०. ३६०, मू० सोलह रुपये। ई० १९७५ (?)

मुनि श्री नथमलजी विचार–पूत निबन्ध लेखक के रूप में तो सुप्रसिद्ध हैं ही। अब वे हमारे समक्ष उपन्यास लेखक के रूप में भी इस ग्रन्थ में उपस्थित हैं। भ० महावीर के जीवन

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

के विविध प्रसंगों को रोचक उपन्यास शैली में इसमें वर्णित किया गया है। उपन्यास में यह जरूरी नहीं होता कि जिस रूप में वह लिखा गया है उसी रूप में वह घटना घटी हो या जिस रूप में किसी का वक्तव्य दिया गया हो वह उसी रूप में हो। यदि पूर्वाचार्यों ने भ० महावीर के जीवन के साथ वास्तविक नहीं ऐसी अनेक कथाओं का संकलन कर दिया हो तो आधुनिक लेखक भी ऐसी छूट ले तो वह सह्य होनी चाहिए। छूट की मर्यादा यही हो सकती है कि भ० महावीर के जीवन में उनके आदर्शों के विरुद्ध कोई घटना का लेखन न हो और उनके उच्चादर्शको समर्थन मिले ऐसी घटना ही वर्णित हो।

तीर्थंकर महावीर और उनका सर्वोदय तीर्थ–लेखक-डो० हुकमचन्द भारिल्ल, प्र० पंडित टोडरमल ट्रस्ट, जयपुर, पृ० २०४, मू० पांच रुपये। ई० १९७४।

डॉ. हुकमचन्द भारिल्ल की यह कृति भ० महावीर के जीवन के पूर्वभवों से लेकर जीवनका प्रारंभ करती है और जैन पुराणों में जो उनका जीवन दिया गया है उसे सुचारु रूपसे इसमें उपस्थित किया गया है। भ० महावीर के उपदेशों को विस्तार से दिया गया है। मुख्यतः दिगंबर ग्रन्थों के आधार से ही जीवन और उपदेशों का संकलन है।

तीर्थंकर महावीर–लेखक श्री मधुकर मुनि, श्री रतन मुनि, श्री श्रीचन्द सुराना 'सरस'; प्र० सन्मति ज्ञानपीठ, आग्रा आदि, पृ० २९१, मू० दश रुपये। ई० १९७४

श्वेताम्बर आगमों और अन्य ग्रन्थों के आधार पर भ० महावीर का जीवन तीन विद्वानोंने मिलकर लिखा है। लेखनशैली रोचक है। भाषाप्रवाह आकर्षक है।

राजेन्द्र कोष में 'अ', प्रवचनकार श्री जयन्तविजयजी, प्र० श्री राजेन्द्रसूरि प्रकाशन मंदिर, अहमदावाद आदि। पृ० ४१२। मू० ८ रु०। वि०सं० २०३०।

प्रवचनकार श्रीजयन्तविजयजीने 'अभिधान राजेन्द्रकोष' के 'अ' से प्रारंभ होनेवाले शब्दों में से ३० शब्द लेकर उनकी व्याख्या की है। किन्तु व्याख्यानों को अकारादि क्रमसे न देकर वीरवाणी, पतन का मार्ग, इत्यादि विषयों कों लेकर है। उनमें 'अर्हत् प्रवचन' 'अशरीरी' जैसे शब्दों को लेकर विवेचना की गई है।

अखिल भारतीय तेरापंथ परिचय ग्रन्थ, सं० मनोहर छाजेर, प्र० अखिल भारतीय तेरापंथ युवक परिषद, बैंगलूर। पृ० ४६१। मू० रु० ३५। ई० १९७२।

समग्र भारतवर्ष में श्वे० तेरापंथ संप्रदाय का जो संगठन है उसका परिचय इस ग्रन्थ से मिलता है। परिवारों के सदस्यों की पूरी सूची दो गई है। प्रमुख व्यक्तिओं के फोटो भी हैं।

श्री हेमचन्द्राचार्यरचित योगशास्त्र–हिन्दी अनुवाद सहित, अनुवादक–मुनि श्री पद्मविजयजी, सं० मुनि श्री नेमिचन्द्रजी, प्र० श्री निर्ग्रन्थ साहित्य प्रकाशन संघ, दिल्ली ६। पृ० ६१७। मू० २५ रु०। ई० १९७५।

इस ग्रन्थ में योगशास्त्र का मूल संस्कृत तथा उसका हिन्दी अनुवाद और स्वोपज्ञ संस्कृत टीका का केवल हिन्दी अनुवाद मुद्रित है। अनुवाद सुवाच्य है।

मुनिराज श्रीमत्क्षमाकल्याण जी गुम्फित–श्री अष्टाह्निका व्याख्यानम्, सं० तथा अनु० मुनि जयन्त विजय, प्र० श्री राजेन्द्रसूरि साहित्य प्रकाशन मंदिर, अहमदावाद, पृ० १३१, मू० २ रु०। द्वितीय आ०, वि० सं० २०३०।

मूल संस्कृत ग्रन्थ नो गुजराती अने हिन्दी अनुवाद मूळ साथे आमां मुद्रित छे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समणसुत्तं—प्र० सर्वसेवा संघ, वाराणसी, पृ० २७६, मू० सादा १० रु, पक्की १२ रु। ई० १९७५।

आचार्य विनोबा भावे के प्रयत्न से जैनों के सभी सम्प्रदायों को मान्य हो ऐसा यह ग्रन्थ प्रकाशित हुआ है। सभी संप्रदायों के आचार्य और विद्वानों की एक संगीति करके इस ग्रन्थ को मान्यता भी दी गई है। यह इसका विशेष महत्त्व है। इसमें भ० महावीर के उपदेश को प्राकृत भाषामें लिखे गये आगम आदि ग्रन्थों से संकलित किया गया है।

भगवान् महावीर आधुनिक संदर्भ में, संपादक- डो॰नरेन्द्र भानावत, प्र० अखिल भारतीय साधुमार्गी जैन संघ, बीकानेर, पृ० ३४४। मू० ४० रु०। ई० १९७४।

भगवान् महावीर के जीवन के सम्बंध में सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, दार्शनिक, वैज्ञानिक, मनोवैज्ञानिक और सांस्कृतिक सन्दर्भ में अनेक विद्वानों के लेखों का संग्रह बड़े परिश्रम और सूझ बूझ से सम्पादकने किया है।

निर्वाणशिखा—संपादक-श्री कन्हैयालाल फूलगर आदि, प्र०-मित्र परिषद, कलकत्ता, ई० १९७४। मूल्य दिया नहीं।

भ० महावीर २५००वाँ निर्वाण महोत्सव के निमित्त से अनेक विद्वानों के लेखों का संग्रह। विषय है, भ० महावीर और जैनधर्म तथा भ० महावीर के २५०० वें निर्वाण को ले कर महोत्सव जो हो रहा है उसके कार्यक्रम आदिका भी परिचय है। लेख हिन्दी और अंग्रेजी में है।

देवाधिदेव भगवान महावीर—ले० मुनिश्री तत्त्वानन्दविजयजी, प्र० अर्हत्वात्सल्य प्रकाशन, मुंबई, पृ ४०४, मू० दश रुपिया।

आ पुस्तकमां भ० महावीरना मात्र अतिशयोनुं विस्तारथी विवेचन छे.

Hemacandra's Dvyāśrayakāvya-A Literary and cultural Study by Satya Pal Narang M. A., Ph. D. Published by Devavāṇi Prakāśana, Delhi-32, pp. 283, Rs. 30, A.D. 1972.

Dr. Satya Pal Narang for his Ph. D. thesis has studied Hemacandra's Dvyāśrayakāvya in various aspects :—Mythological, Historical, Grammatical, Geographical, Political, Sociological, Economical, Religious etc. Evalution of the book as a historical and a poetical work is also attempted and also in the beginning of the book life and works of Hemacandra are examined in detail. Thus nothing is left out of the view of the author.

Vākpatirāja's Gauḍavaho, Edited and translated by Prof. N. G. Suru, Publised by Prakrit Text Society, P.T.S. No. 18, Ahmedabad, pp. 100+178+340 : Price Rs. 25. A.D. 1975.

Prof. Suru has not only translated this difficult text but has supplied the text with copious notes and an introduction dealing with the author and his Gauḍavaho. Dr. P. L. Vaidya has rightly observed in his Forword—"Prof. Suru's English translation is at once faithful and fluent. His notes are scholarly and cover a wide range of his classical studies. His Introduction is a scholarly piece, judiciously touching almost all the aspects of the

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

poem and its author. His exposition of the choice topics from the poem, his observation on the stark realism of Vākpati's discriptions, and his sketch of the society, as revealed in the poem, have really raised Vākpati to a higher pedestal in the galaxy of our classical poets."

Śramaṇa Bhagavān Mahāvīra : by K. C. Lalwani, Pub. Minerva Associates (Publications) PVT. Ltd, 7-B Lake place, Calcutta 700029, pp. 206, Rs. 36/-; 1975.

Herein Prof. Lalvani who is a social scientist has presented the life and doctrine of Mahāvīra that would appeal to the rational mind. Apart from a brief life-sketch and Mahāvīra's philosophy and religious ideas the author has discussed his scientific doctrines such as cosmology, biology, physics etc.

Dharmaratnākara of Jayasena : Ed. Dr. A. N. Upadhye; Published by Jaina Sanskriti Saṁrakṣaka Sangha, Sholapur, 1974, pp. 54+464; Price Rs. 20.

Jayasena composed this work in A.D. 998 in Sanskrit and Dr. Upadhye has critically edited the text for the first time and it is translated into Hindi by Pt. Jinadas Parshvanath Phadakule. Subjects dealt with by the author are—consequences of Puṇya and Pāpa, Fruits of Abhayadāna, Āhāra dāna etc., Sādhupūjā, Dāna and its Fruits, Jñānadāna, Auṣadha-dāna, Rise of Samyaktva, Limits of Samyaktva, Pratimās etc.. As usual Dr. Upadhye has given an extenstive Introduction and various Appendices.

जिनवाणी : जैन संस्कृति और राजस्थान-विशेषांक. अप्रैल-जुलाई, १९७५, पृ० ४९६, प्र० सम्यग्ज्ञान प्रचारक मण्डल, बापू बाजार, जयपुर-३., इस अंकका मूल्य दश रुपया ।

जिनवाणी पत्रिका का यह विशेषांक अनेक संपादकों के तथा अनेक लेखकों के सहकार से उच्च कोटिका बना है। इसमें जैन संस्कृति के विषय के लेखों के अलावा राजस्थान में जैन संस्कृति का विकास, राजस्थान का सांस्कृतिक विकास और जैनधर्मानुयायी-इन दो विभागों में विद्वानों के लेख हैं। अन्त में परिचर्चा में अनेक विद्वानों ने 'राजस्थान के सांस्कृतिक विकास में जैन धर्म एवं संस्कृतिका योगदान इस विषय की परिचर्चा की है। इस पत्रिका के प्रधान संपादक प्रो. डो. नरेन्द्र भानावत की सूझ और परिश्रम के कारण यह विशेषांक अभ्यासी के लिए पठनीय बना है।

कोण ओळखे छे महावीरने ? श्री अमरचंद देवकरण गांधी, सेलम-२, ए लखेल अने मार्च ७५ मां स्वयं प्रकाशित पुस्तिका वितरण माटे छे. टूंकामां भ. महावीरना व्यक्तित्वने सारो ऊठाव आप्यो छे.

तुलसी प्रज्ञा--जैन विश्वभारती, लाडनूं (राजस्थान) की त्रैमासिक पत्रिका, जनवरी ७५ से प्रकाशित होने लगी है। जैन विद्या के विविध विषयों के संशोधनात्मक लेख हिन्दी-अंग्रेजी में मुद्रित हैं। संपादक श्री प्रो. डो. महावीरराज गेलडा के प्रयास से यह पत्रिका जैन-विद्या के विकास में योगदान करेगो ऐसी आशा बंधती है।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

PAÑCA-PARAMEṢṬHI-STUTI

(In Apabhraṁśa)

[From Vilāsavaī-Kahā of Sāhāraṇa]

R. M. Shah

Siddhasenasūri alias 'Sāhāraṇa' Kavi (11th cent. A.D.) is famous for his Vilāsavaī-Kahā, an Apabhraṁśa Mahākāvya.[1] The piece selected occurs in 11th Sandhi of the VK, as a prayer of five Parameṣṭhis offered by Sanatkumāra, the hero of the Mahākāvya.

In the Praśasti of the VK, the author says that 'he is wellknown for his stotras which are cited by people all over the country.'[2] Unfortunately most of these stotras are lost. The stotra published herewith is, thus, the only example to show the learned poet's mastery over stotra-composition.

The stotra consists of the prayer to Pañca Parameṣṭhis. Stanzas 2–5 are dedicated to Jinas, St. 6–9 to Siddhas, St. 10–13 to Acāryas, St. 14–18 to Upādhyāyas, St. 19–23 to Sādhus. St. 24–26 are general. The conclud-ing stanza 27 contains the nāmamudrās—*Siddhasūri* and *Sāhāraṇa* of the poet as was the custom with Apabhraṁśa writers.

The poet used four different metres in the Stuti—

(i) Chaḍḍaṇiā (St. 1);
(ii) Vadanaka (Sts. 2–13)
(iii) Lalataka (Sts. 14–23)
and (iv) Madanāvatāra (Sts. 24–27).

Both Mss. (ला० and पु०) used for text-construction are photostat copies of the palmleaf mss. of Jesalmer.[3]

1 Vilāsavaī-Kahā with critical study edited by Dr. R. M. Shah is to be published shortly by L. D. Institute of Indology, Ahmedabad.

2 साहारणो त्ति नामं सुपसिद्धो अत्थि पुव्व-नामेणं ।
थुइ-थोत्ता बहु-भेया जस्स पढिज्जंति देसेसु ॥

—VK, Praśasti.

3 Catalogue of Sanskrit and Prakrit Mss., Jesalmer Cellection, Ed. by Muni Punyavijayji, Ahmedabad, 1972. pp. 111–112.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कइ–साहारण–विरइया

पंच-परमेट्ठि-थुई

नमिमो अरहंतहं, उत्तम–सत्तहं, नमिमो सिद्धहं गणहरहं ।
नमिमो उज्झायहं, कय–सज्झायहं, नमिमो सव्वहं मुणिवरहं ॥१॥
जयहिं जिणिद इंद-वंदियक्कम मोह-महारि-मल्ल-हय-विक्कम ।
अक्खय-मोक्ख सोक्ख-निहि-कारण दुत्तर-भव-समुद्द-उत्तारण ॥२॥
जयहिं सुनिम्मल नाण-दिवायर तित्थ-पवत्तणम्मि विहियायर ।
चउतीसहिं अइसएहिं समिद्धा दारुण-विसय-सुहेसु अगिद्धा ॥३॥
जयहिं परमु इस्सरिउ लहंता अट्ठ वि पाडिहेर अरहंता ।
भरह-एरवय-विदेहुप्पन्ना परम-रूव नानाविह-वण्णा ॥४॥
जयहिं निविड-मिच्छत्त-विणासण जिणवरिंद अप्पडिहय-सासण ।
जयहिं भव्वहं पडिबोहु करंता तीय-अणागय जे विहरंता ॥५॥
जयहिं सिद्ध निद्धंत-कम्मया मुक्क-रोग-जर-मरण-जम्मया ।
एक्कतीस-वर-गुण-समिद्धया जे अतित्थे तित्थे वि सिद्धया ॥६॥
जयहिं एग अहवा अणेगया जे सलिंगे गिहि-लिंगे संगया ।
जे कुलिंगे तित्थयर सिद्धया जे य अजिण पत्तेय-बुद्धया ॥७॥
बुद्ध-बोह सइंबुद्ध सासया इत्थि पुरिस अहवा नपुंसया ।
मुक्क-काय कय-दुक्ख-छेयया ते जयंतु पन्नरस-भेयया ॥८॥
तिविह-काले तिविहे वि जे वए दीव जलहि सिद्धा य पव्वए ।
दिवस-रत्ति-बहु-भेय-ठाणया ते जयंतु सिद्धा पहाणया ॥९॥
आयरिय जयंतु महा-गुणिणो सोहेंति जेहिं सहिया मुणिणो ।
जिण तित्थु पवत्तेवि सिद्धि गया सूरीहि चरिज्जइ तं च सया ॥१०॥
जिणवरेहिं अत्थु सुंदरु कहिउ सुत्तेण जेहिं सो संगहिउ ।
तित्थयर-हत्थु मत्थइ चडिउ मणि जाह मंतु सुंदरु पडिउ ॥११॥
सयमेव विदिण्ण पहाण-पया ते गणहर-देव जयंति जया ।
जइ सूरि-पईव न होंति जणे मिच्छत्त-तिमिरु को हणइ खणे ॥१२॥
चउद्दस-नव-पुव्वाइ-धरा बहु-सुय पंच-विहायार-परा ।
विहरहिं उज्जुत्त कसाय-जए आयरिय जयंति सया वि जए ॥१३॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुणु जयहिं उज्झाय कय-निच्च-सज्झाय ।
जे बारसंगाइं घोसंति चंगाइं ॥१४॥
पाढेंति मुणि-सत्थु जाणंति परमत्थु ।
जे पवर-मइ-जुत्त तव-चरण-उज्जुत्त ॥१५॥
उत्तम-विहाणेण उवएस-दाणेण ।
जे भव्व तारेंति दोग्गइ निवारेंति ॥१६॥
आगमह सुत्ताइं जेसिं सुसुत्ताइं ।
जीहग्गे निवसंति मणयं पि न खसंति ॥१७॥
जे विमल-नाणेण उज्जोय-करणेण ।
दीवय अविज्झाय ते जयहिं उज्झाय ॥१८॥
जयंतु सव्व-साहुणो अणंग-चंद-राहुणो ।
खमाइ-धम्म-धारया तवुग्ग-तेय-सारया ॥१९॥
सिद्धि-विओवि दुब्बला विढत्त-सार-संबला ।
सोलंग-भार-वाहिणो भव्वाण कप्प-साहिणो ॥२०॥
सज्झाय-झाण-वावडा गुणेहिं लोग-पायडा ।
गुरूण भत्ति-संतया वितत्थ-मूल-मंतया ॥२१॥
पयंत दंत-इंदिया जयम्मि जे अणिंदिया ।
भव्वाण मोह-नासया अमुक्क-गच्छ-वासया ॥२२॥
विभिन्न-माण-कुंजरा पणट्ठ-मोह-पंजरा ।
अण्णाण-रुक्ख-भंजया जयंतु सव्व संजया ॥२३॥
एवं तेलोक्क-पुज्जा महा-सत्तया सिद्धि-सिद्धंगणाए समासत्तया ।
धम्म-ववहार-करणम्मि जे सेट्ठिणो संथुया ते मए पंच परमेट्ठिणो ॥२४॥
दुक्करो जेहिं घोरो तवो चिण्णओ जेहिं भव्वाण मोक्ख-पहो दिण्णओ ।
जेहिं संसार-रयणायरो तिण्णओ जेहिं मिच्छत्त-गुरु-पव्वओ भिन्नओ ॥२५॥
जाण नामेण दुरियाइं जंति खयं पाव-सत्तूण जे सत्थु अइतिक्खयं ।
जाण नामेण पावेंति सुहमग्गलं पंच-परमेट्ठिणो देंतु ते मंगलं ॥२६॥

जिणवरा सिद्ध-सूरीहिं संजुत्तया थुणिय उज्झाय साहू य तिहिं गुत्तया ।
देंतु बोहिं समाहिं च सुह-कारणा भीम-भव-खुत्त-सत्ताण साहारणा ॥२७॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संघपति-नयणागर-रास

(सं. १४७४ की भटनेर से मथुरा यात्रा)

संपा. भंवर लाल नाहटा

अब तक अज्ञात १५ वीं शताब्दी के तीन तीर्थयात्रा-संघों के रास यहाँ प्रकाशित किये जा रहे हैं। इन रासों की एक मात्र प्रति तत्कालीन लिखित हमारे संग्रह श्री अभय जैन ग्रन्थालय, बीकानेर में हैं। ये तीनों रास तीन तीर्थस्थानों के यात्राओं के विवरण सम्बन्धी है। ये तीनों संघ भिन्न भिन्न संघपतियों ने राजस्थानवर्ती भटनेर से निकाले थे।

संवत १४७९ में भटनेर से मथुरा महातीर्थ का यात्री-संघ निकला था जिसके संघपति नाहरवंशीय नयणागर थे। इसमें भटनेर से मथुरा जाते व आते हुवे जो जो स्थान रास्ते में पडे उनका अच्छा वर्णन है।

पहले पार्श्वनाथ और सुपार्श्वनाथ को भावपूर्वक प्रणाम करके फिर मनोवाँछित देने-वाली कुलदेवी वांघुल को नमन कर कवि मथुरा तीर्थ के यात्रारंभ कराने वाले **संघपति नयणागर का रास** वर्णन करता है।

जंबूद्वीप-भरतक्षेत्र में **भटनेर** प्रसिद्ध है जहाँ बलवान हमीर राव राज्य करता है। वहां राजहंस की भाँति उभय-पक्ष-शुद्ध नाहर वंश में नागदेव साह हुए, जिनके १ खिमधर २ गोरिकु ३ फम्मण ४ कुलधर ५ कमलागर पांच पुत्र धर्मातमा और देव-गुरु-भक्त थे। खिमधर के पुत्र १ सुंगागर २ गुज्जा ३ गुल्लागरे ४ ठक्कुर थे। गुल्ला का पुत्र डालण और उसके १ मोहिल व २ धन्नागर पुत्र हुए। मोहिल की पत्नी जगसीही की कुक्षी से उत्पन्न नयणागर कुल में दीपक के सदृश हैं जिनकी पत्नी का नाम गूजरी है। धन्नागर की स्त्री साधारण की पुत्री और वयरा, हल्हा, रयणसीह परिवार की जननी है।

एक दिन नयणागर ने संघपति विक्का, वीधउ, गुन्ना के पुत्र वइरा, मुल्लण के पुत्र, सज्जन, धन्ना के पुत्र वल्हा, हल्ला आदि परिवार को एकत्र करके मथुरापुरी सिद्धक्षेत्र की यात्रा द्वारा सात क्षेत्रों में द्रव्य व्यय कर जन्म सफल करने का मनोरथ कहा। वीधउ, और वइरो के प्रसन्नतापूर्वक समर्थन करने पर वड़गच्छ के मुनिशेखरसूरि-श्रीतिलकसूरि-भद्रेश्वरसूरि-मुनीश्वरसूरि के पसाय से ऋषभदेव भगवान को देवालय में स्थापन कर गूजरी देवी के भर्त्तार नयणागर और पोपा के कुलशृंगार करमागर संघपति सहित मिती वैशाख वदि २ को संघ का प्रयाण हुआ। नाना वाजित्रों की ध्वनि से गगनमंडल गर्जने लगा, ब्राह्मण, भाट याचकरूपी दादुर-मोर शोर मचा रहे थे, एवं श्वेताम्बर मुनियों के मिस चतुर्दिक कीर्ति-धवलित हो रही थी। संघ प्रथम प्रयाण में ही लद्दोहर आ गया। फिर नौहर-गोगासर के मार्ग से हिसार कोट पहुंचे, सरसा का बहुत सा संघ यहाँ आ मिला। छः दर्शन के लोगों का पोषण कर स्थान-स्थान पर भक्ति करते हुए संघ सहित संघपति नयणागर बहादुरपुर आये। नागरिक लोगों ने बडे समारोह से नगरप्रवेश कराया। खेमा-गूडर ताण कर संघ का पड़ाव हुआ। **दिलावर खान** ने नाना प्रकार से संघपति को सम्मानित किया। अनेक उत्सवों और शान्तिक पौष्टिक विधि सहित वाजे गाजे से सं. १४७९ मिती वैशाख शुक्ल १० भृगुवार के दिन शुभ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मुहूर्त्त में चतुर्विध संघ सहित श्री मुनीश्वरसूरिजी ने संघपति-तिलक किया। जेल्ही और चंभी आशीर्वाद देतीं भामणा लेती थी। संघपति नयणा-गूजरी दंपति ने जीमनवार आदि करके सुयश प्राप्त किया। शुभ मुहूर्त्त में संघपति ने भोजा के नन्दन केल्हू, दूगड़ मीहागर के पुत्र देवराज, झांझण के वंशज अर्जुन के पुत्र सांगागर और वायेल वंश के सिक्खा के पुत्र सोनू-इन चारों वीर पुरुषों को संघकार्य को सुचारु संचालनार्थ 'महाधर' पद पर स्थापित किए। संघपति करमा के पुत्र कालागर, धाल्हा के पुत्र मूलराज, सिंघराज के पुत्र सरवण के पुत्र संसारचंद्रको संघपति स्थापित किए। चारों दिशाओं से अपार संघ आकर मिला, जिनशासन का जयजयकार हुआ।

बहादुरपुर से प्रयाण कर मानवनइ (मानव नदी) के तीर पर चलते हुए विषम घाटी सहारपुर होता हुआ आनन्दपूर्वक उल्लंघन कर पहाड़िय नगर पहुंचे। वहाँ से दूसरी दिशा में चलकर 'कामइधगाढ' और सहारपुर होता हुआ आनन्दपूर्वक संघ मथुरापुरी पहुंचा। दूर से ही पवित्र जिनस्तूप के दर्शन हो गए, संघपति नयणा जो मोहिल का नन्दन और गूजरी देवी का भर्त्तार था-ने संघ का पड़ाव यमुना तट पर डाला। नदी की तरल तरंगों को देखकर संघपति प्रसन्न हो गया। सीह् मल्कि उदार था, जिन प्रतिमाओं के दर्शन हुए। नारियल, फलादि भेंटकर कर्पूर और पुष्पों से अर्चा की। पार्श्वनाथ-सुपार्श्वनाथ और महावीर प्रभु के न्हवण-विलेपन-ध्वजारोपणादि से पापों का नाश किया। सिद्धक्षेत्र में केवली भगवान जम्बूस्वामी के स्तूप की वन्दना की। भावभक्तिपूर्वक चलते हुए स्तूप प्रदक्षिणा देकर जन्म सफल किया और भव भव में तीन जगत के देवाधिदेव पार्श्व-सुपार्श्व-वीरप्रभु की सेवा प्राप्त हो ऐसी भावना की।

मथुरा से लौट कर निर्भय पंचानन सिंह की भांति संघसहित संघपति सहार नगर होते हुए पहाडिय नगर पहुंचे। विउहा पार्श्वनाथ को बहुमान पूर्वक नमन कर पहाड़ी मार्ग उल्लंघनकर सुवहंड पार्श्वनाथ की वन्दना कर जहाँ जहाँ से संघ आया था, अपना अपना मार्ग पकड़ा। तेजारहपुर आकर नयणागर संघपति संघ सहित हिसार कोट के मार्ग से भटनेर पहुँचे।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रथम भाषा

पहिलउं **पासु सुपासुनाहु** भाविहि पणमेवी ।
अनु मणवंछिय देइ माइ **वांघुल** कुळदेवी ॥
नयणागर-संघपत्ति-रासु मनरंगि भणीजइ ।
मथुरापुरि-तीरत्थ-जात्र आरंभु थुणीजइ ॥१॥
जंबूदीवह भरहखेति **भटनयरु** पसिद्धउ ।
राजु करइ **हंमीरराउ** भुयबलिहि समिद्धउ ॥
नाहरवंसिहि रायहंसु बिहु-पक्ख-पवित्तउ ।
पुहवि पयडु **नगदेउ** साहु धण-कण-संजुत्तउ ॥२॥
पंच पुत्त तसु मेरु जेम अविचल घर धीर ।
खिमधर गोरिकु पुरुषरयण **फम्मण** वर वीर ॥
कुलधर कमलागर पवीण तिणि वंसि पवित्त ।
धम्मधुरंधर देवगुरुह भत्तिहिं संजुत्त ॥३॥
खिमधर पुत्त पवित्त चारि पहिलउ **सुंगागरु** ।
गुज्जउ बीजउ पुत्तु सधरु अगणिउ **गुल्लागरु** ॥
चउथउ **ठक्कुरु** नामि दीण-जण-मण-आसासणु ।
विणय विवेक विचार सार गुणे धम्मह कारणु ॥४॥
गुल्लासंभवु धर-पवीणु **डालणु** गुणआगरु ।
डालण-नंदण वेवि थुणउ **मोहिलु धन्नागरु** ॥
मोहिल वर घरघरणि राम जिम सीता राणी ।
जगसीही निय-पुत्त-जुत्त परिवार-समाणी ॥५॥
तासु कुक्खि गुणरयणरासि **हंबउ** पभणीजइ ।
कुलदीपकु चहु देसि सयलि **नयणउ** जाणीजइ ॥
नयणा-संघपति-घरणि नाम **गूजरि** सुपहाणी ।
भागि सुभागिहिं रयणकुक्खि गुण गउरि-समाणी ॥६॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

साधारणधिय धम्मि सधर **धन्नागर** घरणी ।
वयरा हल्हा रयणसोह परिवारह जणणी ॥
इय नियपरियण-कलत-पुत्त-परिवार-संजुत्तउ ।
सोहइ महियलि महिमवंतु **नयणउ** जयवंतउ ॥७॥

॥ घात ॥

जंबुदीविहि,जंबुदीविहि नयरु **भटनयरु**
तिह राजा **हंबीरवरो** न्याय चाय चहुदिसि पसिद्धउ
तह **नाहर**-वंसि धरु **नागदेउ खिमधरु** समिद्धउ
गुल्ला साख-सिंगार-करो **डालण** कुलिहि पवित्तु
धम्म-कम्म-उज्जोय-करु **नयणागरु** जयवंतु ॥८॥

*

द्वितीय भाषा

अन्न दिवस **नयणाग**रिहिं मेलिउ निय-परिवारु ।
त **विक्कागरु** संघपत्ति तहिं त **वीधउ** बुद्धि-भंडारु ॥१॥
त **गुन्ना**-नंदणु अतुलबलो **वइरो** वीनवि ताम ।
त **भुल्लण**-संघपति-कुमरु त **सज्जणु सच्चउ** नामु ॥२॥
त **धन्ना**-सुतु **वल्हउ** सधरो त **हल्लउ** सुयण-सहारु ।
त निय-मनि धरि उच्छाहु घणउ वीनवियउ परिवारु ॥३॥
सिद्धखेतु मथुरापुरिय तीरथ-जात्र करेसु ।
सप्त खेति वितु वावि करे हउ जीविय-फल लेसु ॥४॥
त **वीधउ वइरो** वयणु सुणि मणि वियसिय पभणंति ।
जात करहु कुलु उद्धरहु जिम जगि जस पसरंति ॥५॥
त वडगच्छिहि **मुणिसिहरसुरे सिरियतिलय** सुरिराय ।
तसु पट्टि **भदेसरसूरि** गुरो **मुणिसरसूरि** पसाय ॥६॥
देवालइ थिरु थप्पियउ नाभि-नरिंद-मल्हारु ।
त प्रस्थानउ करि गहगहए **गूजरि**-तणउ भतारु ॥७॥
वइसाखह वदि बीय दिणे **पोपा**-कुल-सिंगारु ।
त **करमागर**-संघपति-सहिउ चालइ संघु अपारु ॥८॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त मुंगल-मद्दल-संख-सरे गयणंगणि गज्जंति ।
मग्गण-बंभण-भट्ट-मिसिं दद्दुर मोर रसंति ॥९॥
सेयंबर-मुणिवर-मिसिहिं धवलिय चहुदिसि कित्ति ।
लद्धोहरि संघु आवियउ पढम पयाणइ झत्ति ॥१०॥
त नउहर-गोगासर-पहिहिं कोटि हिसारि पहुत्तु ।
सरसा-पट्टण संघु तहिं तिहि आवियउ बहुत्तु ॥११॥
त छद्दंसण पोषइ सुपरे ठामि ठामि बहु भत्ति ।
बहादुरपुरि आवियउ नयणागरु संघपत्ति ॥१२॥
त पइसारउ उच्छवि करए नयरलोउ वित्थारि ।
पंच सद्द गडयडहि तहिं जिण-सासण-मज्झारि ॥१३॥

॥ घात ॥

अन्न दिवसिहि, अन्न दिवसिहि मेलि परिवारु
धर्म्मकाजु करिवा भणिय भाव भगति वीनवइ संघपति
देवालय थप्पियउ सुहमुहुत्ति सिरि-पढम-जिणपति
भट्टिय नयरह आवि करे पहुतउ नयरि हिसारि
नयणागरु तहि आवियउ बहादुरपुरह मझारि ॥१४॥

*

तृतीय भाषा

खेमा गूडर ताणी ए नयरि बहादुरपुरवरिहिं ।
खान दिलावर—मानू ए लाधउ नयणइ बहु परिहिं ॥१।
उत्सवु करइ बहूतू ए विक्रम चउद गुणासियइ ।
मासि वसंत वइसाखी ए भृगुवासरि तिथि दसमीए ॥२॥
सासणदेवि-पसाए संति पुष्टि करि विधिसहिय ।
मंगल गायहिं नारी ए अयहव सूहव गहगहिय ॥३॥
पंच सबद बिसथारी ए वादित्र वाजइं महुरसरे
चतुर-नगर-नर-नारी ए संघपति-जयजयकारु करे ॥४॥
संघविणि अनु संघपत्ति ए संघु चतुर्व्विधु मेलि करे
सुह लगनिहि सुमुहुत्तीए तिलकु कियउ मुनीसरसुरे ॥५॥
धनु धनु जंपइ राया ए संघपति अतिहि सुहावणउ
जेल्ही दियइ असीसा ए चंभी लीयइ भामणउ ॥६॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जेमणवार विसाला ए संघपति नयणइ सुपरि किय
लोय भणइ जयकारू ए गूजरिवरि जगि सुजसु लिय ॥७॥
कप्पड़ कणय कवाई ए नालकेरि संघ-पूज करे ।
मग्गणजण आणंदी ए नयणइ संघपति निघुट नरे ॥८॥
संघाहिविइ सुमुहुत्तो ए चारि महाधर थापियइ ।
केल्हू अति गुणवंतू ए भोजा-नंदणु जंपियइ ॥९॥
दूगड-वंसि पसिद्धू ए मीहागर संघपति-तणउ ।
देवराजु पुनिवंतू ए धर्म्मकाजि महियलि थुणउ ।१०॥
झाझण-कुलह नरिंदू ए अरजुन-संभवु सधर नरो ।
सांगागरु जयवंतू ए वावेल गोत्र-पवित्र-करो ॥११॥
सोनू सुयण-सधारू ए सिक्खा-नंदनु जाणियए ।
ए चारइ नरवीरा ए संघपतिकाजि वखाणियए ॥१२॥
संघपति करमा-कुमरह कालागर तह तिलकु कियउ ।
धाल्हा-कुल-नह-चंदू ए मूलराजु संघपति ठवियउ ॥१३॥
सरवण-कुलि साधारू ए सिंधराज-नंदनु सबलो ।
संसारचंदु उदारू ए संघभार हुअ धुरि धवलो ॥१४॥
चहु दिसि संघु अपारू ए मिलियउ संख न जाणियइ ।
जिणसासणि जयकारू ए सयल लोय वक्खाणियइ ॥१५॥

॥ घात ॥

वंसि नाहरवंसि नाहर सगुणु संघपत्ति
नयणागरि उच्चउ करवि मेलि संघु बहु देसि हुंतउ
खेमा गूडर ताणि करे सयल-लोय-मनि वचनि वसबउ
वइसाखह सुदि दसमि दिणि महियलि महिमावंतु
तिलकु लियउ संघाहिवइ कोडि जुग्ग जयवंतु ॥१६॥

*

चतुर्थ भाषा

सयलु संघो तह चालियओ, माल्हंतडे, मानवनइ कइ तीरि ।
विषम घाटी उल्लंघि करे, सुणि सुंदरि, पहुतु पहाडिय-नयरि ॥१॥
संघु दिगंतर चालियउ, माल्हंतडे, कामइधगढ़ि संपत्तु ।
सहारपुरिहि संघु गहगहिउ, सुणि सुंदरि, मथुरपुरीहिं पहुत्तु ॥२॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दूरिहिं नयणिहिं पेखियअो, सुणि सुंदरि, विहु **जिणथूभु** पवित्तु ।
यमुनातीरि अवासियउ संघु, सुंदरि **मोहिल-तणउ** सुपुत्तु ॥३॥
तरल-तरंगिहिं रंजियउ, माल्हंतडे, **गूजरि**-तणउ भतारु ।
जिणवर-बिंब पयासई ए, सुणि सुंदरि **सीहो मलिकु** उदारु ॥४॥
फलनालियरिहिं भेटि करे, माल्हंतडे, चरचई फूलि कपूरि ।
मणह मणोरह पूरिस ए, माल्हंतडे, पापु पणासिय दूरि ॥५॥
न्हवण विलेपण पूज धज, माल्हंतडे, **पास सुपास** जिणिंद ।
वीर जिणेसर पूजियउ, माल्हंतडे, **नयणागर** आणंदु ॥६॥
केवलि **जंबूथूभु** नमि, माल्हंतडे, सिद्धखेत्रहि जोहारि ।
भावि भगति मोकलावई ए, माल्हंतडे, थूभ प्रदक्षण सारि ॥७॥
भलउ सहू नितु माणियउ पुणु देजे भवि भवि निज पयसेव ।
पास सुपास प्रभु **वीर** जिण, माल्हंतडे, त्रिजगदेवाधिदेव ॥८॥
संघपति तह हिव चालई ए, माल्हंतडे, पंथिहिं पयडु अबीहु ।
अरियण-गय-घड भंजई ए, माल्हंतडे, जिसउ पंचायण सीहु ॥९॥
नयर **सहार** आवियउ, माल्हंतडे, संघु **पहाडिय** थानि ।
विउहा पासु नमंति करे, सुणि सुंदरि, संघपति अति बहुमानि ॥१०॥
गिरिवट नइ उल्लंघि करे, माल्हंतडे, **भुवहंड पास** नमेवि ।
जो जिहतउ संघ आवियउ सुणि सुंदरि सो मनि पंथु लहेवि ॥११॥
तेजारइ पुरि आवि करे, माल्हंतडे, **नयणागर** संघपत्ति ।
कोटि हिसारह पंथु लेई, सुणि सुंदरि, देवगुरह पयभत्ति ॥१२॥
भट्टनयरि संघु आवियउ, माल्हंतडे, पइसारउ बहु भावि ।
वइरो वल्हो रंजियउ, सुणि सुंदरि, मंगल धवल वधावि ॥१३॥
पूनकलस सिरि ठावि करे, माल्हंतडे, अयहव सूहव नारि ।
मोहिलनंदनु चिर जयउ ए, सुणि सुंदरि, उच्छव घरि घरि वारि ॥१४॥
मथुरापुरि जिणु वंदियउ, माल्हंतडे, **मुनिसरसूरि** पसाइ ।
रयणप्पहसूरि गहगहिउ, सुणि सुंदरि, ऊलट्ट हियइ न माइ ॥१५॥
सहियं सुआसिणि रंजियइ, माल्हंतडे, **नयण** दियहिं आसीस ।
पुत्र-कलत्र-धण-कण-सहियउ,सुणि सुंदरि, जीवउ कोडि वरीस ॥१६॥

*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न्यायविशारद महामहोपाध्याय श्रीमद्यशोविजयगणि विरचित

सिद्धनामकोश

संपादक पं. अमृतलाल मोहनलाल भोजक

महोपाध्याय श्री यशोविजयकृत अनेक ग्रन्थो अप्राप्य छे. तेमां आ 'सिद्धनामकोश' उपलब्ध थयो छे. अने तेने अहीं बे प्रतिओना आधारे सर्व प्रथम संपादित कर्यो छे.

१. जं० संज्ञक प्रति– आर्य श्री जम्बूस्वामि जैन मुक्ताबाई आगममन्दिरसत्क पू० आचार्य श्री विजयरैवतसूरिसंगृहीत पूज्यपाद आचार्य श्री विजयजम्बूसूरि हस्तलिखित चित्रंजनकोश डभोई (गुजरात) मां प्रस्तुत सिद्धनामकोश नी प्रति सुरक्षित छे. पत्र संख्या ६ छे. प्रत्येक पृष्ठिमां १५ पंक्ति छे. छठा पत्रनी पहेली पृष्ठिनी आठमी पंक्तिमां सिद्धनामकोश पूर्ण थाय छे. प्रत्येक पंक्तिमां ४४ अथवा ४५ अक्षर छे. कोईक पंक्तिमां ४८ अक्षर पण छे. प्रत्येक पृष्ठिनी छठीथो दसमी पंक्तिना मध्य भागमां लेखके अक्षर लख्या विना कोरो भाग राखीने शोभन (रिक्ताक्षरशोभन) बनाव्युं छे. ते आ प्रमाणे—छठीथी दसमी पंक्तिना मध्यभागमां अनुक्रमे ३–६–९–६–३ अक्षर जेटलो कोरो भाग छे. प्रत्येक पत्रनी बीजी पूंठीनी जमणी बाजुना (जोनारनी) हांसिया (मार्जीन) ना नीचेना भागमां ते ते पत्रनो क्रमांक लख्यो छे. अने डाबी बाजुना हांसियाना उपरना भागमां 'सिद्धनाम' लखीने आ कृतिनुं नाम सूचव्युं छे अने तेनी नीचे ते ते पत्रनो क्रमांक लख्यो छे. प्रत्येक पृष्ठनी उपर नीचेनो अर्धो इंच भाग कोरो राख्यो छे. अने बाजू एक एक इंच कोरी छे अर्थात् प्रत्येक पृष्ठिमां $8\frac{1}{2}\times3\frac{1}{4}$. इंच लम्बाई पहोळाईमां आ कोश लखायेलो छे. प्रत्येक पृष्ठिनी प्रत्येक पंक्तिना आरम्भ अने अन्तने आवरीने ऊभी बे लाल लीटीओ दोरेली छे अने प्रत्येक पृष्ठिना बन्ने छेडे ऊभी एक लाल लीटी दोरेली छे. लम्बाई पहोळाई $9\frac{1}{2}\times4\frac{1}{4}$ इंच प्रमाण छे. अन्तमां "लिखितं राजनगरे सं० १७३९ वर्षे इति श्रेयः" आ प्रमाणे टूंकी पुष्पिका छे. कर्ताना सत्तासमयमां आ प्रति लखायेली छे. 'सिद्धनामकोश' नी साद्यन्त-संपूर्ण वाचना आ प्रतिथी ज उपलब्ध छे ए दृष्टिए आ प्रतिनुं महत्त्व अतिघणुं छे.

२ य० संज्ञक प्रति–अहीं उपर जणावेली प्रति मळ्यानी जाण में प० पू० पं० श्री यशोविजयजी महाराजने (मुम्बई) करी. अने 'सिद्धनामकोश' संपादित करीने 'संबोधि' त्रिमासिकमां प्रकाशित करी रह्यो छुं, एम पण में जणाव्युं. तेओश्रीए विना विलंबे तेमने पण प्राप्त थयेली 'सिद्धनामकोश नी प्रतिनी मने जाण करी. उपरांत जणाव्युं के तेमने प्राप्त थयेली प्रतिनुं प्रथम पत्र नथी. आम छतां तेटलो भाग जतो करीने पण तेओ तेनुं सम्पादन प्रकाशन करवानी तैयारीमां हता तेवे वखते में तेओश्रीने सम्पूर्ण प्रति मळ्यानी जाण करी. अने तेमनी पासेनी प्रतिनो उपयोग करवा माटे विनंति करी. आथी अतिप्रसन्न भावे तेमणे तेमनी पासेनी प्रतिनी फोटोस्टेट कॉपी कढावीने मने मोकलावी. आ फोटोकॉपीने जोतां ज में अन्तःप्रमोद पूर्वक धन्यता अनुभवी. आ प्रति पूज्यपाद महोपाध्यायजी श्रीयशोविजयजी महाराजना स्वहस्ते लखायेली छे. श्रीयशोविजयजी महाराजे पोतानी अनेक रचनाओ स्वहस्ते लखेली छे, अने अन्तमां लेखक तरीके पोताना नामनो उल्लेख प्रायः करता नथी. आ प्रमाणे प्रस्तुत सिद्धनामकोशना अन्तमां पण तेमणे लेखक तरीके पोतानुं नाम नथी लख्युं. आम छतां तेमणे स्वहस्ताक्षररूपे ज्यां पोतानुं नाम लख्युं छे तेवी प्रतिओना आधारे पूज्यपाद आगमप्रभाकर मुनिवर्य

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्रीपुण्यविजयजी महाराजे, तेमना स्वहस्ते लखायेली अने लेखकना नामोल्लेख विनानी अनेक प्रतिओ निर्णीत करी छे. आवी केटलीक प्रतिओ लालभाई दलपतभाई भारतीय संस्कृति विद्यामन्दिरमां सुरक्षित मुनि श्रीपुण्यविजयजीना संग्रहमां विद्यमान छे, उपरांत डहेलाना उपाश्रय (अमदावाद ना ज्ञानभण्डारमां पण वैराग्यरतिग्रन्थ छे. पू० पा० उ० श्रीयशोविजयजी महाराजना हस्ताक्षरनी चकासणीना प्रसंगोमां पू० पा० आगमप्रभाकरजीनी पासे बेसीने जोवा-शीखवानुं सौभाग्य मने अनेक वार प्राप्त थयेलुं. आथी ज प्रस्तुत य० संज्ञक प्रतिनी फोटोकॉपी जोईने आल्हाद थयो. उपरांत विशेष स्पष्टता माटे ला० द० विद्यामन्दिरमांना अहीं जणावेला संग्रहनी पू० पा० उपाध्यायजीए स्वहस्ते लखेली प्रतिओनी साथे प्रस्तुत फोटोकॉपीना अक्षरो मेळवतां सविशेष खात्री थई के- आ य० संज्ञकप्रति कर्ताए पोते ज लखेली छे. कुल पांच पत्रमां लखाएली आ प्रतिनुं प्रथम पत्र नष्ट थयुं छे. तेथी प्रारम्भथी द्वितीयशतकना तेरमा श्लोकना उत्तरार्धना प्रथम अक्षर सुधीनो पाठ मेळवी शकायो नथी. पांचमा पत्रनी बीजी पृष्ठिनी आठमी पंक्तिमां आ कोश पूर्ण थाय छे. प्रत्येक पत्रनी प्रत्येक पृष्ठिमां १५ पंक्तिओ छे. प्रत्येक पंक्तिमां ओछामां ओछा ४१ अने वधुमां वधु ५६ अक्षरो छे.

उपर जणावेली बे प्रतिओना आधारे 'सिद्धनामकोश' नुं संपादन कर्युं छे केटलांक स्थानोमां पाठभेदो छे. तेमां मुख्यत्वे 'य०' प्रतिना पाठ मूळमां स्वीकार्या छे. आम छतां कोईक स्थानमां 'जं०' प्रतिना पाठने पण प्राधान्य आप्युं छे. उ० श्रीयशोविजयजीए, स्वहस्ते लखेली 'वैराग्यरति' नी प्रतिमां एकज स्थानना, विकल्परूपे पोते ज योजेला पाठभेद अनेक स्थानोमां लख्या छे. आथी 'जं०' प्रतिमां आवता पाठभेदो कदाच सुगमता माटे पोते ज नोंध्या होय तेवी प्रतिना आधारे आ 'जं०' प्रति लखाई होय ए संभवित छे. 'जं०' प्रति कर्तानां सत्तासमयमां ज लखाएली होई तेमां अन्यकृत पाठभेद थवानी शक्यता ओछी संभवे ए पण हकीकत छे. 'जं०' प्रति संपूर्ण होवाथी प्रस्तुत कोशनी पूरी वाचना आपे छे. 'य०' प्रति कर्ताए लखेली छे तथा 'जं०' प्रतिमां आवता कोइक अशुद्ध स्थानमां शुद्ध पाठ आपे छे. आ रीते आ बन्ने प्रतिओनुं आगवुं महत्त्व छे. प्रस्तुत संपादनमां प्रत्येक शब्दनी पछी जे क्रमांक आप्यो छे ते बन्ने प्रतिओमां छे ते प्रमाणे ज छे.

सिद्धनामकोश

अति प्राचीन समयथी प्रत्येक सम्प्रदायमां पोत-पोताना आराध्य देव-देवीओनी स्तवना रूपे अनेक स्तुति-स्तोत्रो रचायां छे. स्तुति-स्तोत्रोनो एकाग्रताथी पाठ करनारने लौकिक-अलौकिक लाभ अचूक थाय छे. आ हेतुथी प्राचीनतम समयथी अर्वाचीन समय सुधीमां विविध स्तुति-स्तोत्रोनी रचना अने तेनो पाठ करवानी परंपरा सचवाइ रही छे.

अनेकविध वस्तुनिरूपण रूपे रचायेलां स्तुति-स्तोत्रोमां आराध्य देव-देवीओनां नामोत्कीर्तनरूपे रचायेलां स्तोत्रो पण ठीक ठीक प्रमाणमां उपलब्ध छे. तेमां य अष्टोत्तरशतनामस्तोत्र अने सहस्रनामस्तोत्रो पण रचायेलां छे.

श्रमण-ब्राह्मणपरंपरामां विविध सहस्रनामस्तोत्रो रचायां छे. श्रमणपरंपरामां-आचार्य श्रीजिनसेनकृत 'जिनसहस्रनास्तोत्र,' आचार्य श्री हेमचन्द्रसूरिकृत 'अर्हन्नामसहस्रसमुच्चय', पं. आशाधरकृत 'जिनसहस्रनामस्तोत्र,' जोवहर्षगणिविरचित 'जिनसहस्रनामस्तोत्र.'

संबोधी ४. ३-४

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ब्राह्मणपरंपरामां पण 'शिवसहस्रनामस्तोत्र,' गणेशसहस्रनामस्तोत्र,' 'अम्बिकासहस्रनाम-स्तोत्र,' 'विष्णुसहस्रनामस्तोत्र' आदि अनेक सहस्रनामस्तोत्रो रचायेलां छे.

महापुरुषोनुं योगबल ज एवुं होय छे के तेमना हाथे दोरायेली रेखाओ पण माणसने सिद्धिदायक यन्त्रनुं काम आपे. अने तेमना अंतरनी ऊर्मिथी रचायेलां स्तोत्रो तेना पाठकने आ लोक तथा परलोकमां सुख-शांति आपे ज. प्रस्तुत 'सिद्धसहस्रनामकोश' तेवा प्रकारनी रचना छे. आ हकीकत कर्ताए पण उपान्त्य श्लोकमां जणावी छे.

प्रस्तुत सिद्धनामकोशने दस प्रकाशमां पृथक्कृत करीने ग्रन्थकारे तेना दस विभाग दर्शाव्या छे. एकथी नव सुधीना प्रत्येक प्रकाशमां 'सिद्ध' शब्दना पर्यायरूप सो शब्दोने अने अंतिम दसमा प्रकाशमां एक सो आठ शब्दोने संग्रहीत कर्या छे. आ रीते आ कोश 'सिद्ध' शब्दना १००८ शब्दोनो संग्रह छे.

जेम सुप्रसिद्ध आचार्य श्री हेमचन्द्रसूरिए महाराजा कुमारपालदेव माटे रचेला वीत-रागस्तोत्रना प्रत्येक विभागना अन्तमां 'श्रीकुमारपालभूपालसुश्रूषिते' लख्युं छे तेम प्रस्तुत सिद्धनामकोशना प्रत्येक विभाग-प्रकाशना अन्तमां आवेली पुष्पिकामां "सा 'पनजी' सुश्रूषिते" लखेलुं छे. आथी जाणी शकाय छे के प्रस्तुत सिद्धनामकोशनी रचना, राजनगर (अमदावाद) वास्तव्य संघमुख्य **रतन शाह** ना पुत्र संघमुख्य **पनजी** शाहना माटे थएली छे, जुओ प्रत्येक प्रकाशना अन्तनी पुष्पिका. **पनजी** शाहना पिताना नामनो उल्लेख दसमा प्रकाशना अन्तनी पुष्पिकामां छे.

प्रत्येक प्रकाशना अंतमां आवती पुष्पिकामां आ कोशने 'सिद्धनामकोश'ना नामथी ज ज उल्लेख्यो छे तेथी में आ नामने ज मुख्य गण्युं छे. आम छतां 'य'० प्रतिमां दसमा शतकनी पुष्पिका पछी समग्र रचनाना अंतने सूचवती 'सम्पूर्णमिदं सिद्धसहस्रनामप्रकरणम्' आ पुष्पिकाना आधारे आ कोशनुं बीजुं नाम 'सिद्धसहस्रनामप्रकरण' पण ग्रंथकारने अभि-मत छे.

ग्रन्थकारनो नामोल्लेख आवे छे ते सर्वान्तिम शार्दूलविक्रीडित छंद सिवाय समग्र रचना अनुष्टुप् छंदमां छे.

प्रथम प्रकाशना त्रीजा श्लोकथी दसमा शतकना बारमा श्लोक सुधीमां सिद्धनां १००८ नाम छे प्रथम श्लोकमां—"जेमना प्रणिधानथी इन्द्रसंबंधि श्रीनी प्राप्ति, ए तो आनुषंगिक फल छे पण मुख्य फल तो महोदय=सिद्धिनी प्राप्ति छे एवा सिद्धनुं अमे ध्यान करीए छीए" एम जणाव्युं छे. अने बीजा श्लोकमां—"सिद्धनां १००८ नामनुं स्मरण, ए सज्जनोने शरण-रूप छे तथा सर्व मंगलोमां श्रेष्ठ मंगलरूप छे." एम जणाव्युं छे.

दसमा शतकना बारमा श्लोक पछीना प्रथम श्लोकमां-"जेओ प्रभातमां जागरूकपणे आ एक हजार आठ सिद्धनामनो पाठ करे छे तेओ वारं वार स्वर्गनां सुख भोगवीने सिद्धि=मोक्ष ने पामे छे, एमां संशय नथी." एम जणावीने सिद्धनामकोशना पाठनुं माहात्म्य सूचव्युं छे. अने अंतिम शार्दूलविक्रीडितछंदमां कर्ताए पोतानो परिचय आ प्रमाणे आप्यो छे—"गणोना समूहथी स्वच्छ अने सामर्थ्यना धामरूप, श्रीविजयदेवसूरि सुगुरुना गच्छमां श्रेष्ठ सामर्थ्यने पामेला जीतविजय नामना प्राज्ञ पुरुष छे. तेमना गुरुभाई अने ज्ञानिओमां श्रेष्ठ एवा नय-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विजयजीना बालक=शिष्य यशोविजय नामना मुनिए आ [सिद्धनामकोशरूप] किंचित् तत्त्वने कह्युं छे."

महोपाध्याय श्रीयशोविजयजी

जैन श्वेतांबर मूर्तिपूजक परंपरामां आजथी २८८ वर्ष पूर्वे, भारतना मूर्धन्य विद्वानो अने संतोनी आगली हरोळमां मनायेला न्यायविशारद महामहोपाध्याय श्रीमद् यशोविजयजी महाराजना जन्मसंवत विषे जुदां जुदां विधानो थयां छे. ज्यारे तेमनो निर्वाणसंवत १७४३ छे, एमां खास मतभेद नथी. निर्वाणसंवतना संबंधमां प्रसिद्ध विद्वान प्रो० श्री हीरालाल र० कापडियाए वि० सं० १७४५ने प्राधान्य आप्युं छे, अने ते उ० श्री यशोविजयजी कृत 'प्रतिक्रमणहेतुगर्भसज्झाय'ना रचनासंवतना "युग युग मुनि विधु" पाठनो अर्थ वि० सं० १७४४ मानीने. पण प्रो० कापडियाना विधान पछीना वर्षोमां पूज्यपाद आगमप्रभाकर मुनिवर्य श्री पुण्यविजयजी महाराजने 'प्रतिक्रमणहेतुगर्भसज्झाय'नी वि० सं० १७४३ मां लखायेली प्रति मळी छे. आथी हवे प्रस्तुत निर्वाणसंवत १७४३ मानवामां आपत्ति नथी.

उ० श्री यशोविजयजीना जीवन अने कवननो परिचय अनेक विद्वानोए विस्तारथी आपेलो होवाथी अहीं ते संबंधमां प्रो० कापडिया रचित 'यशोदोहन' ग्रंथ तथा प० पू० पं० श्री यशोविजयजी महाराजे संपादित करेला अने तेमनी प्रेरणाथी संपादित थयेला उ० श्री यशोविजयजी रचित ग्रंथो जोवानी भलामण करूं छुं. आ ग्रंथो 'यशोभारतीप्रकाशन' तरफथी प्रकाशित थया छे.

उच्चारादिना कारणे जेमने संस्कृत भाषा अघरी लागती होय तेवा धर्माभिमुख वर्गनी अभ्यर्थनाथी के विशेष उपयोगितानी दृष्टिए सर्वसाधारण लोकभाषामां 'सिद्धसहस्रनामवर्णनछंद' नी रचना पण उ० श्री यशोविजयजीए करी छे. आ छंदनी संपूर्ण प्रति उपलब्ध थई नथी. जे भाग उपलब्ध छे तेनुं प्रथम प्रकाशन 'श्रीमद् यशोविजयोपाध्यायविरचित गूर्जरसाहित्य-संग्रह' नामना ग्रंथमां थयुं छे, जुओ तेनुं १३३ मुं पृष्ठ प्रकाशक बावचंद गोपालजी–मुंबई. आना आधारे, जैनधर्मप्रसारक सभा (भावनगर) तरफथी प्रसिद्ध थयेली 'अर्हन्नामसहस्रसमुच्चय' नामनी पुस्तिकामां आपेलां विविध स्तोत्रोनी साथे आ 'सिद्धसहस्रनामवर्णन छंद'ने पुनः मुद्रित कर्यो छे. आ पुनः मुद्रणमां, प्रस्तुत छंदना कर्ता उ० श्री यशोविजयजी हशे के केम ? एवी शंका जणावी छे. एनी सामे 'यशोदोहन' ग्रन्थमां प्रो० कापडियाए प्रस्तुत छंदना कर्ता उ० श्री यशोविजयजी केम न होई शके ? तेम जणाव्युं छे. प्रो० कापडियाना आ विधानने प्रस्तुत 'सिद्धनामकोश' पुष्टि आपे छे. प्रसिद्ध थयेला 'सिद्धसहस्रनामवर्णनछंद'मां एक हजार नाम नथी ए बराबर, पण तेना प्रारंभमां मङ्गलाचरण नथी तेथी अनुमान करी शकाय के 'सिद्धनामकोश' नी जेम 'सिद्धसहस्रनामवर्णनछंद'मां पण एक सो के तेथी वधारे शब्दोना समुच्चयरूपे विभागो कर्या होय जेमांनो अन्तिम विभाग प्राप्त थयो छे, जे अहीं जणाव्या प्रमाणे मुद्रित थयो छे.

प्रस्तुत कोशना संपादन कार्य माटे पोताना ग्रंथसंग्रहनी हस्तलिखित प्रति उदारभावे उपयोग करवा माटे आपी छे ते बदल पूज्यपाद आगमप्रज्ञ आचार्य भगवंत श्रीविजयजंबूसूरी-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्वरजीनो तथा परम पूज्य पं० श्री यशोविजयजी गणिवरनो विन्नीत भावे उपकार मानुं छुं.

'य०' प्रतिना लेखकनो निर्णय करवा माटे लालभाई दलपतभाई भारतीय संस्कृति विद्यामन्दिरना मुख्यनियामक श्री दलसुखभाई मालवणियाए उ० श्री यशोविजयजीना स्वहस्ते लखायेली प्रतिओ जोवानी अनुकूळता करी आपी ते बदल तेमना प्रत्ये आभारनी लागणी व्यक्त करुं छुं.

'य' प्रतिनी लिपि साथे उ० श्री यशोविजयजीए लखेला ग्रंथोनी लिपिनी सरखामणी करवामां सहायक थवा बदल लक्ष्मणभाई भोजक प्रत्ये कृतज्ञभाव जणावुं छुं.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न्यायविशारदमहामहोपाध्यायश्रीमद्यशोविजयगणिसमुच्चितः

सिद्धनामकोशः

ऐन्द्री श्रीः प्रणिधानस्य फलं यस्यानुषङ्गिकम् ।
मुख्यं महोदयप्राप्तिस्तं सिद्धं प्रणिदध्महे ॥१॥

तस्याष्टसहस्राख्यास्मरणं शरणं सताम् ।
मङ्गलानां च सर्वेषां परमं मङ्गलं स्मृतम् ॥२॥

अनादिशुद्धः १ शुद्धात्मा २ स्वयंज्योतिः ३ स्वयम्प्रभुः ४ ।
केवलः ५ केवली ६ ज्ञानी ७ केवलात्मा ८ कलोज्झितः ९ ॥३॥
सार्द्धसत्त्रिकलातीतो १०ऽन्यूनाधिककलानिधिः ११।
अनन्तदृग १२नन्तात्मा १३ऽनन्तप्राप्ति १४रनन्तजित् १५ ॥४॥
परमेष्ठी १६ परब्रह्म १७ परमात्मा १८ सनातनः १९ ।
सदाशिवः २० परंज्योतिः २१ ध्रुवः २२ सिद्धो २३ निरञ्जनः २४ ॥५॥
अनन्तरूपो २५ऽनन्ताख्य २६स्तथारूप २७स्तथागतः २८ ।
यथारूपो २९ यथाजातो ३० यथाख्यातो ३१ यथास्थितः ३२ ॥६॥
लोकाग्रमौलि ३३र्लोकेशो ३४ लोकालोकविलोककः ३५ ।
लोकेडयो ३६ लोकपो ३७ लोकत्राता ३८ लोकाग्रशेखरः ३९ ॥७॥
विश्वदृग् ४० विश्वतश्चक्षुः ४१ विश्वतःपाणि ४२रात्मभूः ४३ ।
स्वयम्भू ४४र्विश्वतोबाहु ४५र्विश्वात्मा ४६ विश्वतोमुखः ४७ ॥८॥
विश्वकृ ४८द्विश्वरूपश्च ४९ विश्वव्यापी ५० विधु ५१र्विधिः ५२ ।
विश्वशीर्षो ५३ नमद्विश्वो ५४ विश्वाधारश्च ५५ विश्वसूः ५६ ॥९॥
विश्वम्भर[ः] ५७ शिवो ५८ विश्वावतारो ५९ विश्वदर्पणः ६० ।
विश्वख्यातो ६१ जयो ६२ मृत्युञ्जयो ६३ मृत्युनिवारणः ६४ ॥१०॥
सर्वादिः ६५ सर्वगः ६६ सर्वजनीनः ६७ सर्वदर्शनः ६८ ।
सुश्रुतः ६९ सुस्थितः ७० सुस्थः ७१ पुराणः ७२ प्राक्तनो ७३ विभुः ७४ ॥११॥
विधिशेषो ७५ विधेः सारः ७६ परो विधि-निषेधतः ७७ ।
प्रशान्तवाह्य ७८निर्वाच्यो ७९दिसभागपरिक्षयी (?) ८० ॥१२॥
अपदो ८१ऽनक्षरो ८२ऽनिच्छो ८३ व्यतद्व्यावृत्तिलक्षणः ८४ ।
ब्रह्मचर्यफलीभूतो ८५ ब्रह्मो ८६ ब्रह्मपदस्थितः ८७ ॥१३॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आत्मवान् ८८ वेदवान् ८९ विष्णु९०र्ब्रह्मवान् ९१ ब्रह्मसम्भवः ९२ ।
सूक्ष्मः ९३ परात्परो ९४ जेता ९५ जयी ९६ सर्वमलोज्झितः ९७ ॥१४॥
उपासनानां फलदः ९८ उपास्यत्वेन देशितः ९९ ।
सर्वाविप्रतिपन्नश्च १०० कृषोष्टकुशलानि नः ॥१५॥

॥ इति महोपाध्यायश्रीयशोविजयगणिसुमुच्चिते राजनगरवास्तव्यसङ्घमुख्यसाह'पनजी'सुश्रूषिते सिद्धनामकोशे प्रथमशतकप्रकाशः ॥१॥

धर्मवि१द्धर्मकृ२द्धर्मी ३ धर्मात्मा ४ धर्मदेशकः ५ ।
सुधर्मा ६ धर्मदो ७ धर्मनायको ८ धर्मसारथिः ९ ॥१॥
दशधर्मा१०ऽनन्तधर्मा ११ धर्मधारः १२ स्वधर्मगः १३ ।
परधर्मविनिर्मुक्तो १४ धर्मप्रापी १५ विधर्मभृत् १६ ॥२॥
धर्मचक्री १७ महाधर्मा १८ धर्ममूर्तिः १९ सुधर्मदृग् २० ।
धर्माङ्गो २१ धर्मसन्यासी २२ धर्माधर्मविवर्जितः २३ ॥३॥
धर्मोत्तरो २४ धर्मकीर्ति२५र्धर्ममुद् २६ धर्ममण्डलः २७ ।
धर्मानोघा २८ धर्ममौलि२९र्धर्माग्रो ३० धर्मशासनः ३१ ॥४॥
धर्मक्षमी ३२ धर्ममृदु३३र्धर्मजु३४र्धर्मसंयमः ३५ ।
धर्मसत्यो ३६ धर्मतपा ३७ धर्मब्रह्मा ३८ शुचिस्तत[ः] ३९ ॥५॥
धर्मत्यागी ४० धर्ममुक्ति४१र्धर्मस्थो ४२ धर्मशाश्वतः ४३ ।
धर्मलभ्यो ४४ धर्मसेव्यो ४५ धर्मश्रद्धावशंवदः ४६ ॥६॥
धर्मधातुः ४७ क्षमाधातुः ४८ शुद्धधातु४९रधातुभाग् ५० ।
श्रोपातश्च ५१ निपातश्च ५२ ह्रीपातः ५३ पातकक्षयी ५४ ॥७॥
श्रेष्ठः ५५ स्थविष्ठः ५६ स्थविरो ५७ ज्येष्ठः ५८ प्रष्ठः ५९ पुरोहितः ६० ।
गरिष्ठधी६१ररिष्टच्छिद् ६२ बहिष्ठो ६३ निष्ठ एव च ६४ ॥८॥
व्योममूर्ति६५रमूर्तिश्चा६६न्तरिक्षात्मा६७ नभोमयः ६८ ।
गगनात्मा ६९ महाकाश७०श्चाम्बरात्मा ७१ निरम्बरः ७२ ॥९॥
सुयज्वा ७३ यज्ञपुरुषो ७४ यज्ञाङ्ग७५ममृतं ७६ हविः ७७ ।
धर्मयज्ञो ७८ महावीरो ७९ यजमानो ८० नियाजभाग् ८१ ॥१०॥
मन्त्रमूर्ति८२र्मन्त्रबीजं ८३ मन्त्रन्यासश्च ८४ मन्त्रराट् ८५ ।
महामन्त्रो ८६ मन्त्रपति८७ध(र्ध)र्मस्थानं ८८ सुमन्त्रभूः ८९ ॥११॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चिन्मन्त्रो ९० मन्त्रसंस्थानो ९१ मन्त्रेड्यो ९२ मन्त्रपूजितः ९३ ।
मन्त्रमात्रः ९४ स्फुरन्मन्त्रो ९५ मन्त्रदेवश्च ९६ मान्त्रिकः ९७ ॥१२।
पञ्चमङ्गलमन्त्रश्च ९८ सर्वमन्त्रावतारवान् ९९ ।
मन्त्रप्रत्यक्षरूपो[1] २०० यस्तस्मै भगवते नमः[2] ॥१३॥

॥ इति महोपाध्यायश्रीयशोविजयगणिसमुच्चिते राजनगरवास्तव्यसङ्घ-मुख्य-मा'पनजी'सुश्रूषिते सिद्धनामकोशे द्वितीयशतकप्रकाशः ॥२॥

जगन्नाथो १ जगज्ज्येष्ठो २ जगत्स्वामी ३ जगत्पिता ४ ।
जगन्नेता ५ जगद्धर्ता ६ जगद्बन्धु७र्जगद्गुरुः[3] ८ ॥१॥
जगत्त्राता ९ जगत्पाता १० जगद्रक्षो ११ जगत्सखः १२ ।
जगदीशो १३ जगत्स्रष्टा १४ जगद्वन्द्यो १५ जगद्धितः १६॥२॥
जगत्पति१७र्जगन्मान्यो १८ जगच्छास्ता १९ जगन्मुखम् २० ।
जगच्चक्षु२१र्जगन्मित्रं २२ जगद्दीपो २३ जगत्सुहृत्[3] २४ ॥३॥
जगत्पूज्यो २५ जगद्ध्येयो २६[5] जगद्वि२७ज्जगदर्यमा २८।
जगन्माता २९ जगद्भ्राता ३० जगद्भानु३१र्जगन्मणिः ३२ ॥४॥
जगदर्च्यो[6] ३३ जगच्चिन्त्यो ३४ जगत्काम्यो ३५ जगत्प्रियः ३६ ।
जगद्धेतु३७र्जगत्केतु३८र्जगत्सीमा ३९ जगन्निधिः ४० ॥५॥
जगद्वैद्यो ४१ जगज्ज्योति४२र्जगत्पोषी ४३ जगद्वृषः ४४ ।
जगत्पूषा ४५ जगद्धूर्यो[7] ४६ जगद्बीजं ४७ जगत्तरुः ४८ ॥६॥
जगत्सारो ४९ जगन्मूलं ५० सिद्धार्थः[8] ५१ सिद्धशासनः ५२ ।
सिद्धस्थानः ५३ सुसिद्धान्तः ५४ सिद्धगीः ५५ सिद्धधीः ५६ सुधीः ५७ ॥७
भवाब्ध्यगस्ति५८र्भवहृद५९ भवच्छि६०दपुनर्भवः ६१ ।
कालातीतो ६२ भवातीतो ६३ भयातीतः ६४ कलातिगः ६५ ॥८॥
गुणातीतो ६६ रजोऽतीतः ६७ कल्पातीतः ६८ कुलातिगः ६९ ।
वर्णातीतः ७० पदातीतो ७१ मार्गातीतो७२ऽक्षरातिगः ७३ ॥९॥
वाक्यातीतः ७४ स्मयातीतो ७५ वाचोऽतीतो ७६ नयातिगः ७७ ।

---

१. य० संज्ञकप्रतेः प्रथमं पत्रं विनष्टम्, अतो द्वितीयपत्रस्य प्रथमपृष्ठेः प्रारम्भः "त्रप्रत्यक्षरूपो" इत्यतो विद्यते ॥ २. नमः ॥१३॥ द्वितीयशतकप्रकाशः २॥ जं० ॥ ३ °गत्सुहृत् य० ॥ ४. जगद्गुरुः य० ॥ ५. जगद्वि२७र्जगद° जं० ॥ ६. °दर्यो य० ॥ ७. जगदुर्यो जं० ॥ ८. सिद्धार्त्तः य० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वृत्त्यतीतः ७८ स्पृहातीतो ७९ न्यासातीतो ८० जनातिगः ८१ ॥१०॥
छन्दोऽतीतो ८२ जनातीतो ८३ लोकातीतो ८४ लयातिगः ८५ ।
योगातीत८६स्तपोऽतीतो ८७ व्रतातीतो ८८ यमातिगः ८९ ॥११॥
ध्यानातीतो९० मनोऽतीत९१श्चिन्तातीत९२श्चयातिगः ९३ ।
लेपातीतो ९४ गदातीतो ९५ कामातीत९६स्तमोऽतिगः ९७ ॥१२॥
वेदातीतो ९८ वयोऽतीतः ९९ सर्वातीतश्च ३०० यः प्रभुः ।
कर्मेन्धनानि दह्यन्ते तस्य ध्यानाग्निना क्षणात्[1] ॥१३॥

॥ इति महोपाध्यायश्रीयशोविजय-गणिसमुच्चिते सङ्घमुख्य-सा'पनजी-' सुश्रूषिते श्रीसिद्धनामकोशे तृतीयशतकप्रकाशः ॥३॥

अमृतात्मा१ऽमृतोद्भूतो२ऽमृतस्रष्टा३ऽमृतोद्भवः ४ ।
अमृतौघो५ऽमृताधारो६ऽमृताङ्गो७ऽमृतसंस्थितिः ८ ॥१॥
कृतज्ञः ९ कृतकृत्यश्च १० कृतधर्मा ११ कृतक्रतुः १२ ।
कृतवेदः १३ कृतात्मा च १४ संस्कृताप्ति१५रसंस्कृतः १६ ॥२॥
भावः १७ स्वभावो १८ निर्वर्गो १९ मुख्यवर्गो२०ऽपवर्गभाग् २१ ।
सत्ता २२ पदार्थः २३ पूर्णार्थो २४ लक्षणार्थ२५स्त्रिलक्षणः २६ ॥३॥
पद्मेशः २७ पद्मसम्भूतिः २८ पद्मभूः २९ पद्मविष्टरः ३० ।
हृत्पद्मस्थो ३१ महापद्मः ३२ पद्मः ३३ पद्मासनोदयः ३४ ॥४॥
हिरण्यगर्भः ३५ श्रीगर्भो ३६ विरञ्चि३७र्द्रुहिणश्च ३८ कः ३९ ।
वेदगर्भः ४० शतानन्दः ४१ पुराणज्ञः ४२ पुराणगः ४३ ॥५॥
विश्वरेता ४४ हंसगति४५र्महाहंसश्च[2] ४६ हंसराट् ४७ ।
प्रजापतिः ४८ प्रजानाथो ४९ हिरण्येशो ५० हिरण्मयः ५१ ॥६॥
हृषीकेशो ५२ नभःकेशः ५३ स्थाणु५४र्जिष्णुः ५५ पितामहः ५६ ।
भिषग्वरो५७ऽगदङ्कारो ५८ वैद्यो ५९ ध्वस्तगदो६०ऽगदः ६१ ॥७॥
वरदः ६२ पारदः ६३ श्रीदः ६४ सिद्धिदः ६५ सर्वशर्मदः ६६ ।
वर्षीयान् ६७ वृषभो ६८ वर्षो ६९ वृषकेतु७०र्वृषध्वजः ७१ ॥८॥
महाबोधि७२र्वर्द्धमानो ७३ महर्द्धि७४र्वृद्धिलक्षणः ७५ ।
अहानि-वृद्धि७६स्तुल्यात्मा ७७ त्रिलिङ्गो७८ऽतिस्त्रिलिङ्गकः ७९ ॥९॥

---

१. °त् ॥१३॥ श्रीसिद्धनाम° जं० ॥ २. °गति४५र्धर्महंस° जं० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

निरक्षः ८० कृतभूरक्षो ८१ रक्षोहन्ता ८२ स्वरक्षितः ८३ ।
[1]आत्मेक्षणः ८४ क्षणमयः ८५ शुभंयुः ८६ पुष्कलेक्षणः ८७ ॥१०॥
त्रयीमय८८स्त्रयीकेतु८९र्धारावाही ९० त्रयीधरः ९१ ।
त्रयीतेजोमय९२स्त्रेता ९३ दशपारमितेश्वरः ९४ ॥११॥
त्रयीतनु९५स्त्रयीगीतः ९६ पिटकत्रयदेशितः[2] ९७ ।
त्रिस्थ९८स्त्रिकरणोन्मुक्त९९स्त्रिब्रह्मप्रकृतिः ४०० श्रिये[3] ॥१२॥

॥ इति महोपाध्यायश्रीयशोविजयगणिसमुच्चिते सङ्घमुख्य-सा 'पनजी'सुश्रूषिते श्रीसिद्धनामकोशे चतुर्थशतकप्रकाशः ॥४॥

शक्तो १ निरेजः २ कूटस्थः ३ शीलेशः ४ शीलनायकः ५।
शैलेशः ६ प्राप्तशैलेशि७र्निश्चयी८ व्यवहारमुक् ९ ॥१॥
अनुपाधि१०रुपाधिच्छित् ११ सर्वोपाधिविशुद्धिमान् १२ ।
अनाचार्यो१३ऽनुपाध्यायो१४ऽगुरु१५र्गुरुशिरोमणिः १६ ॥२॥
स्वयम्बुद्धो १७ विबुद्धश्च १८ सम्बुद्धो १९ बुद्धजागरः २० ।
तुरीयावस्थित२१स्तुर्यः २२ सिद्धजागरिकात्रयः २३ ॥३॥
अशस्त्रः २४ शस्त्रमुक् २५ शस्त्रोज्झितः २६ शस्त्रविवर्जितः २७ ।
अशस्त्री २८ परमाशस्त्रो२९ऽशस्त्रभी३०रकुतोभयः ३१ ॥४॥
दयासिन्धु३२र्दयापालो ३३ दयनेता ३४ दयानिधिः ३५ ।
दयालः ३६ स्वदयाचिह्नो ३७ दयाश्रेष्ठो ३८ दयोदयः ३९ ॥५॥
दयास्थायीं ४० दयास्थानं ४१ सर्वशुद्धदयामयः ४२ ।
दयापात्रं ४३ दयामात्रो ४४ दयाव्याप्तो ४५ दयोन्नतिः ४६ ॥६॥
आत्माराम४७श्चिदाराम४८श्चिद्रामो ४९ रामसत्तमः ५० ।
श्रीरामः ५१ केवलारामो ५२ दयारामो ५३ विरामवान् ५४ ॥७॥
अजन्मरामो५५ऽति(ती)रामो ५६ महारामो ५७ मनोरमः ५८ ।
स्वतोरामः ५९ स्वयंरामः ६० केवलो[4] राम ६१ एव च ॥८॥
महेन्द्रार्च्यो ६२ महेन्द्रेड्यो ६३ महेन्द्रो६४ऽतीन्द्रियार्थदृक् ६५ ।
अनिन्द्रियो६६ऽहमिन्द्रार्च्यो६७ऽतीन्द्रो६८ऽतीन्द्रियदृक् ६९ स्वदृक् ७०॥ ९

---

१. आत्येक्षणः जं० ॥ २. पितृकं य० ॥ ३. श्रिये ॥१२॥ श्रीसिद्धनामकोशे चतुर्थप्रकाशः ॥४॥ जं० ॥ ४. केवलाराम जं० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भूतात्मा ७१ भूतभृद् ७२ भूतरक्षी ७३ भूताभयङ्करः ७४ ।
प्रभवो ७५ विभवो ७६ भूताधारो ७७ भूतानुपग्रहः ७८ ॥१०॥
अन्तप्राणो ७९ महाप्राणः ८० प्राणदः ८१ प्राणितेश्वरः ८२ ।
प्राणेशः ८३ प्राणदयितः ८४ प्राणाग्र्यः ८५ प्राणवल्लभः ८६ ॥११॥
प्राणोत्तरः ८७ प्राणगति८८रप्राणः ८९ प्राणिनामिनः ९० ।
अग्राह्यो ९१ गहनं ९२ गूह्यं ९३ प्रणवः ९४ प्रणवोत्सवः ९५ ॥१२॥
प्राणायामप्रकटितः ९६ प्राणमन्त्रो ९७ जपञ्जपः ९८ ।
द्रष्टा ९९ कलङ्कलीभावः ५०० सिद्धः सिद्धिं ददातु नैः ॥१३॥

॥ इति महोपाध्यायश्रीयशोविजयगणिसमुच्चिते राजनगरवास्तव्यसङ्घ-मुख्य-सा'पनजी'सुश्रूषिते श्रीसिद्धनामकोशे पञ्चमशतकप्रकाशः ॥५॥

महाशिवो १ महाज्योति२र्महासिद्धो ३ महाध्रुवः ४ ।
महादृष्टि५र्महाप्राप्ति६र्महारूपो ७ महायशाः ८ ॥१॥
महात्राता ९ महाचक्षु१०र्महाधारो ११ महाविधिः १२ ।
महाविभु१३र्महासारो १४ महावेदो १५ महागमः १६ ॥२॥
महोपास्यो १७ महाध्येयो १८ महाव्यापी १९ महामहः २० ।
महानाथो २१ महाज्येष्ठो २२ महास्वामी २३ महासुहृत् २४ ॥३॥
महास्रष्टा २५ महावन्द्यो २६ महामान्यो २७ महामुनिः २८ ।
महापूज्यो २९ महाभ्राता ३० महाकाम्यो ३१ महाप्रियः ३२ ॥४॥
महाहेतु३३र्महासीमा ३४ महावैद्यो ३५ महौषधः ३६ ।
महामार्गो ३७ महान्यासो ३८ महापूषा ३९ महाचलः ४० ॥५॥
महामूर्ति४१र्महाचक्री ४२ महाराजो ४३ महानयः ४४ ।
महाकीर्ति४५र्महास्फूर्ति४६र्महासत्यो ४७ महातपाः ४८ ॥६॥
महामुक्ति४९र्महात्यागी ५० महाब्रह्मा ५१ महाशुचिः ५२ ।
महाधातु५३र्महाप्रष्ठो ५४ महायज्वा ५५ महाहविः ५६ ॥७॥
महाव्योम ५७ महाबीजं ५८ महामात्रो ५९ महाधृतिः ६० ।
महाकृती ६१ महाभावो ६२ महावर्गो ६३ महाधरः ६४ ॥८॥
महासनो ६५ महाभूति६६र्महेशश्च ६७ महावृषः ६८ ।
महाशिष्टि६९र्महादेशो ७० महाज्ञश्च ७१ महाव्रतः ७२ ॥९॥

---

१. नः ॥१३॥ श्रीसिद्धनामकोशे पञ्चमशतकः प्र° जं० ॥ २. महाक्रान्ति६१र्महा° य० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

महागति७३र्महास्थाष्णु७४र्महावृद्धि७५र्महाक्षणः ७६ ।
महागुरु७७र्महाणुश्च ७८ महावेश्मा ७९ महावशी ८० ॥१०॥
महाशक्रो ८१ महाशीलो ८२ महाचार्यो ८३ महागुणः ८४ ।
महादयो ८५ महापात्रो ८६ महाव्याप्ति८७र्महोन्नतिः ८८ ॥११॥
महार्णवो ८९ महामेरु९०र्महाशास्त्रो ९१ महाधनः ९२ ।
महावसु ९३ महावेदो ९४ महापोतो ९५ महागृहम् ९६ ॥१२॥
महादित्यो ९७ महासोमो ९८ महाप्रज्ञाकर९९स्तथा ।
महातर्कावतारश्च ६०० श्रेयांसि वितनोतु नेः[1] ॥१३॥

॥ इति महोपाध्यायश्रीयशोविजयगणिसमुच्चिते [राजनगरवास्तव्य] सङ्घमुख्य–सा 'पनजी' सुश्रूषिते श्रीसिद्धनामकोशे षष्ठशतकप्रकाशः ॥६॥

विजयो १ वैजयन्तश्च २ जयन्त३श्चापराजितः ४ ।
सर्वार्थसिद्ध५स्तीर्थार्चः ६ स्वयम्भूरमणो ७ जयः ८ ॥१॥
सदातनः ९ सदाज्ञानः१० सदासत्यः ११ सदाश्रयः १२ ।
सदासुहृत् १३ सदासौख्यः १४ सदाविद्यः १५ सदोदयः १६ ॥२॥
सदायोगः १७ सदाभोगः १८ सदातृप्तः १९ सदानघः २० ।
सदास्नातः २१ सदालेपः २२ सदोद्द्योतः २३ सदास्थितिः २४ ॥३॥
अतुल्यो२५ऽसदृशो२६ऽकल्पो२७ऽसमानो२८ऽसवया २९ नगः ३० ।
अगो ३१ नगाधिराजश्च३२ स्थावरो ३३ जङ्गमाश्रयः ३४ ॥४॥
प्रक्षीणबन्धः ३५ कामारिः ३६ प्रमाणपरिधिः[2] ३७ प्रधीः ३८ ।
कृतानन्दः ३९ कृतामोदः ४० कृतशर्मा ४१ कृतोदयः ४२ ॥५॥
कृतान्तसृट् ४३ कृतान्तच्छित् ४४ कृतान्तज्ञः ४५ कृतान्तहृत् ४६ ।
समयः ४७ समयातीतो ४८ विषमो ४९ विषमास्त्रजित् ५० ॥६॥
जितारि५१रजितो ५२ धर्ममेघो५३ऽमोघश्च ५४ शम्भवः ५५ ।
सुप्रतिष्ठो ५६ दृढरथो ५७ विश्वसेनो ५८ महारथः ५९ ॥७॥
चिन्तामणिः ६० सुरमणिः ६१ कामकुम्भः ६२ सुरद्रुमः ६३ ।
रोहणो ६४ दक्षिणावर्तः ६५ कामधेनु६६रकश्मलः ६७ ॥८॥
चिन्तितार्थप्रद६८श्चैत्य६९श्चिरच्छाय७०श्चिरस्थितिः ७१ ।
जैवातृको७२ऽनभिज्ञानो ७३ विस्पर्शः ७४ स्पर्शगोचरः ७५ ॥९॥

---

१. नः ॥१३॥ श्रीसिद्धनामकोशे षष्ठशतप्रं जं० ॥ २. प्रमाणापरिधिः जं० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

असम्मोहाप्य ७६ उन्नेयः ७७ पुरुहूतो७८ऽवतारमुक्त् ७९ ।
दशलाक्षणिको ८० देशो८१ऽनुद्देशो८२ऽनुपचारभूः ८३ ॥१०॥
बन्धुरो ८४ रुचिर८५श्चारु८६र्बन्धू ८७ रुच्यश्च ८८ शोभनः ८९ ।
शतशास्त्रः ९० शतर्क्षश्च ९१ शततारः ९२ शताध्वगः ९३ ॥११॥
शतोपायः ९४ शताख्यानः ९५ शतकीर्तिः ९६ शताह्वयः ९७ ।
शतगृह्यः ९८ शतोद्गीथः ९९ शतवृत्तिः ७०० श्रियेऽस्तु नः ॥१२॥

॥ इति महोपाध्यायश्रीयशोविजयगणिसमुच्चिते [राजनगरवास्तव्य] सङ्घमुख्य-सा 'पनजी' सुश्रूषिते श्रीसिद्धनामकोशे सप्तमशत[क]प्रकाशः ॥७॥

धीशो १ धियः पति२र्धीन्द्रो ३ धिषणः ४ शेमुखीधरः ५ ।
धीगणो ६ धीसमूहश्च ७ गीष्पतिश्च ८ गिरांपतिः ९ ॥१॥
वाचस्पति१०र्वचः स्रष्टा ११ बृहदात्मा १२ बृहस्पतिः १३ ।
बृहदारण्यको[द्]द्योती १४ मनीषीशो १५ मनीषितः १६ ॥२॥
नयोत्क्रान्तो १७ नयोद्भेदी १८ ज्ञानगर्भः १९ प्रभास्वरः २० ।
रत्नगर्भो २१ दयागर्भः २२ पुण्यगर्भः २३ स्वर्गगर्भगः २४ ॥३॥
लक्ष्मीशः २५ कमलानाथो २६ निर्मन्तु२७र्मन्तुमोचनः २८ ।
आशामोचन २९ उद्दाम ३० आशाविश्रामभाजनम् ३१ ॥४॥
धर्मयूपो ३२ धर्मगणो ३३ धर्मनेमि३४रकर्मठः ३५ ।
धर्मचक्रायुधो ३६ धर्मघोषणो ३७ धर्मपोषणः ३८ ॥५॥
स्पृहामुक्तः ३९ स्पृहात्यागी ४० स्पृहापर्शुः ४१ स्पृहोज्झितः ४२ ।
दूरस्थो ४३ दूरदृग् ४४ दूरपथ४५स्तथ्य४६स्तिथिप्रणीः ४७ ॥६॥
अध्यात्मगम्यो४८ऽध्यात्माङ्गो४९ऽध्यात्माप्यो५०ऽध्यात्मलोचनः ५१ ।
अध्यात्माधित्यको५२ऽध्यात्मकैलाशो५३ऽध्यात्मशासनः ५४ ॥७॥
अध्यात्मवासो५५ऽध्यात्मार्चो५६ऽध्यात्मार्को५७ऽध्यात्मभास्करः ५८ ।
अध्यात्मांशु५९र्घनाध्यात्मः ६० स्वाध्यात्मो६१ऽध्यात्मसङ्ग्रहः ६२ ॥८॥
अध्यात्मकोटि६३रध्यात्मसारो६४ऽध्यात्मपरिग्रहः ६५ ।
अध्यात्मसृष्टि६६रध्यात्मपवित्रो६७ऽध्यात्मपारगः ६८ ॥९॥

---

१. °म्मोहाख्य ७६ जं० ॥ २. °स्तु वः ॥१२॥ श्रीसिद्धनाम° जं० ॥ ३. मनीषीष्टो १५ जं० ॥ ४. स्वगर्भगः २४ जं० ॥ ५. स्पृहाघनः ४२ जं० ॥ ६. °त्मसङ्ग्रहः ५४ जं० ॥ ७. °त्मशासनः ६२ जं० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अध्यात्मपूर्णो६९ऽध्यात्मेष्टो७०ऽध्यात्माढ्यो७१ऽध्यात्मसंश्रयः ७२ ।
अध्यात्मयज्ञो७३ऽध्यात्मेन्द्रो७४ऽध्यात्मेनो७५ऽध्यात्मवासितः ७६ ॥१०॥
अध्यात्मभोग्यो७७ऽध्यात्मेद्धो७८ऽध्यात्माध्वा७९ऽध्यात्मसङ्गतः ८० ।
अध्यात्मरङ्गो८१ऽध्यात्मार्थो८२ऽध्यात्माग्रो८३ऽध्यात्ममन्दिरम् ८४ ॥११॥
अध्यात्मपूतो८५ऽध्यात्मास्थो८६ऽध्यात्माज्ञो८७ऽध्यात्मसंवरः ८८ ।
अध्यात्मस्थो८९ऽध्यात्मधनो९०ऽध्यात्मज्ञो९१ऽध्यात्मविष्टरः ९२ ॥१२॥
अध्यात्मपीठो९३ऽध्यात्मेलो९४ध्यात्मेतो९५ऽध्यात्मसन्ततः ९६ ।
प्राध्यात्मो९७ऽध्यात्मसन्तानो९८ऽध्यात्माढ्यो९९ऽध्यात्मवि८००न्मुदे ॥१३॥

॥ इति महोपाध्यायश्रीयशोविजयगणिसमुच्चिते [राजनगरवास्तव्य] सङ्घमुख्य-सा'पनजी'सुश्रूषिते श्रीसिद्धनामकोशेऽष्टमशत[क]प्रकाशः ॥८॥

अभो१ऽनदो२ऽरवो३ऽनादो४ऽस्वरो५ऽस्वानो६ऽस्वनो७ऽध्वनिः ८ ।
अवृद्धि९रगुणो१०ऽबिन्दु११रविसर्गो१२ऽलुग१३ऽक्रमः १४ ॥१॥
अहसो१५ऽमातृको१६ऽप्रत्याहारो१७ऽघोषो१८ऽनुपाहितः १९ ।
अनामा२०ऽप्रातिपदिको२१ऽसमासो२२ऽविग्रहो२३ऽग्रहः २४ ॥२॥
अनाख्यातो२५ऽकृदन्त२६श्चातद्धितो२७नणु(?नाप्यु)णादिकः २८ ।
अयोगो२९ऽरूढि३०रस्तोभो३१ऽच्छन्दा३२श्चाप्यनलङ्कृतिः ३३ ॥३॥
अपातो३४ऽलम्बनो३५ऽक्रान्ति३६रराशि३७रनहर्गणः ३८ ।
अनतो३९ऽनुन्नतो४०ऽलग्नो४१ऽनुच्चो४२ऽनीचो४३ऽदिगन्तरः ४४ ॥४॥
अनर्को४५ऽनाटको४६ऽनाट्यो४७ऽविभवो४८ऽतनुभावकः ४९ ।
स्थायो ५० रसो५१ऽश्लथो५२ऽगाथो५३ऽकाव्यो५४ऽगीति ५५रपिङ्गलः ५६॥५
अनिघण्टु५७रनध्यायो५८ऽसंहितो५९ऽवैद्यको६०ऽन्यथः ६१ ।
अग्रामो६२ऽमूर्च्छनो६३ऽवाद्यो६४ऽनेपथ्यो६५ऽनिङ्गितो६६ऽलयः ६७ ॥६॥
पश्यत्यात्मा६८ऽघनो६९ऽभाषो७० ह्यवैस्वरि७१रमध्यमः ७२ ।
अश्वेतो७३ऽपाटलो७४ऽश्यामो७५ऽनीलो७६ऽबभ्रु७७रपीतिमा ७८ ॥७॥

---

१. °भावो ७७ जं० ॥ २. °ध्यात्माग्रो ?ज्ञो) ८२ जं० ॥ ३. °ध्यात्मेजो ९४ ध्यात्मेजो(?ज्यो) ९५ जं० ॥ ४. प्राध्याप्यो ९७ य० ॥ ५. °न्मुदे ॥१३॥ श्रीसिद्धकोशेऽष्टम° जं० ॥ ६. अयोगो२९ऽभूमि३०रस्ताभो ३१ जं० ॥ ७ °कायो य० ॥ ८. °रनध्येयो ५८ जं० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अतिक्तो७९ऽमधुरो८०ऽनम्लो८१ऽकषायो८२ऽलवणो८३ऽकटुः ८४ ।
असौगन्ध्यो८५ऽपदौर्गन्ध्यो८६ऽनुष्णो८७ऽशीतो८८ऽखरो८९ऽमृदुः ९० ॥८॥
अस्निग्धो९१ऽगौरवो९२ऽलूक्षो९३ऽसंस्थानो९४ऽलघु९५रस्मयैः ९६ ।
अवेदो ९७ वेदसङ्गीतः ९८ श्रीयुक्तः ९९ श्रीपतिः १०० श्रिये ॥९॥[1]

॥ इति महोपाध्यायश्रीयशोविजयगणिसमुच्चिते [राजनगरवास्तव्य] सङ्घमुख्यसाह'पनजी'सुश्रूपिते श्रीसिद्धनामकोशे नवमशतकप्रकाशः ॥९॥

आदिदेवो १ युगादीशो २ युगेशो ३ युगपो ४ युगः ५।
उपज्ञा ६ समयोपज्ञ७मप्रत्यूहो ८ महाबलः ९ ॥१॥
शिवशाति१०र्महाशान्ति११र्निर्वृतः १२ संवृतो१३ऽवृतः १४ ।
अरहा १५ अरुहो१६ऽरोह १७ आद्यध्येयः १८ पदोत्तरः १९ ॥२।
आत्मरक्षा२०ऽऽत्मकवच२१मात्मत्राता२२ऽऽत्मपञ्जरम् २३ ।
अकुण्ठ२४स्त्र्यम्बकः २५ सार्वः २६ शर्वः २७ सर्वेश्वरो २८ मृडः २९ ॥३॥
आद्येडच ३० आद्यचारित्र३१माद्यमन्त्रः ३२ ऋगादिमः ३३ ।
आद्यवा३४गाद्यभू३५राद्यनेता३६ऽऽद्यर्षि३७र्वृषादिमः ३८ ॥४॥
आद्यमेघः ३९ प्रधानाद्यः ४०क्ष्माद्यो४१ नाद्यो४२ निराक्रियः ४३ ।
नन्द्यो ४४ नादीनवो ४५ नन्द्यावर्तो४६ऽर्हः ४७ स्वस्तिको४८ऽस्तिकः ४९ ॥५॥
प्रोढो५०ऽनूढो ५१ मन्त्रशिखो ५२ दीप्तो५३ऽरिघ्नो ५४ निरन्तरः ५५ ।
भद्रो५६ऽनीद५७गनित्थंस्थो५८ऽयुतसिद्धः ५९ सुसंयुतः ६० ॥६॥
अलोकस्पृग् ६१ लोकमध्यो ६२ लोकमान्यो ६३ विसंशयः ६४ ।
जागरूकः ६५ सदोन्निद्रो ६६ निस्तन्द्रो ६७ निःप्रमीलदृग् ६८ ॥७॥
अनिमेषो ६९ निमेषेन्द्रः ७० प्रमाकर्ता ७१ प्रमाप्यकः ७२ ।
प्रमाणं च ७३ प्रमासम्प्रदानं ७४ शुद्धप्रमाश्रयः ७५ ॥८॥
प्रमापादानः ७६ सम्बन्धी प्रमायाः ७७ स्वप्रमोद्गतः ७८ ।
मार्गो ७९ मार्गप्रभु८०र्मार्गस्वामी ८१ मार्गविशोधकः ८२ ॥९॥

---

१. °यः ९६ । अना९७ऽस्त्र्य९८ऽनपुषा संज्ञः ९९ श्रिये सिद्धान्तदेवता १०० ॥९॥ य० ॥ २. ॥९॥ श्रीसिद्धनाम° जं० ॥ ३. °शतप्र° य० ॥ ४. युगनायकः ४। उपज्ञा ५ जं०, मूलगत 'युगपो ४ युगः ५' इति शब्दद्वयस्थाने जं० प्रतौ 'युगनायकः' इत्येकशब्दोल्लेखाद् या शब्दक्रमाङ्कविषये एकाङ्कन्यूनता जाता सा नवमश्लोकोत्तरार्द्धगतशब्दचतुष्कस्थाने शब्दपञ्चकोल्लेखात् क्रमाङ्कसंवादिनी बभूव ॥ ५. मार्गो ७८ मार्गेश७९सन्मार्गौ८० मार्गदृग्८१ मार्गशोधकः ८२ ॥९॥ जं० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एकधी८३रेकपू८४रेकवेश्मै८५कस्थिति८६रेकभूः ८७।
एकोद्भव८८श्चैकमार्गः ८९ एकधामै९०कशासनः ९१ ॥१०॥
एकातपत्र ९२ एकाज्ञ ९३ एकाग्र९४श्चैकमन्दिरः ९५।
गभस्ति९६स्तरणि९७स्तारः ९८ सविता ९९ ध्वान्तनाशनः १००० ॥११॥
चतुष्कभा१गष्टगुणो २ दीनपो ३ भक्तवत्सलः ४।
कृपालुः ५ स्फीतकरुणो ६ धीरः ७ श्रीरमणः ८ श्रिये ॥१२॥

→[1] ॥ इति महोपाध्यायश्रीयशोविजयगणिसमुच्चिते [राजनगर-वास्तव्य]सङ्घमुख्य-सा'रतन'सुत-सा'पनजी'सुश्रूषिते श्रीसिद्धनामकोशे दशमशतकप्रकाशः ॥१०॥

॥ सम्पूर्णमिदं श्रीसिद्धसहस्रनामप्रकरणम् ॥←

[2]अष्टोत्तरं नामसहस्रमेतत् पठन्ति ये प्रातरपप्रमीलाः।
ते स्वर्गलीलामनुभूय भूयः सिद्धालयं यान्ति न संशयोऽत्र ॥१॥
ग[3]च्छे श्रीविजयादिदेवसुगुरोः स्वच्छे गुणानां गणैः,
प्रौढिं प्रौढिमधाम्नि जीतविजयप्राज्ञाः परामैयरुः।
तत्सातीर्थ्यभृतां नयादिविजयप्राज्ञोत्तमानां शिशु-
स्तत्त्वं किञ्चिदिदं यशोविजय इत्याख्याभृदाख्यातवान् ॥२॥

॥ [4]इति श्रीसिद्धनामानि[5] ॥

---

१. → ← एतच्चिह्नद्वयान्तर्गतः पाठो जं० संज्ञकप्रतौ नास्ति ॥ २. उपेन्द्रवज्राछन्दः ॥ ३. शार्दूलविक्रीडितच्छन्दः । उपेन्द्रवज्रा-शार्दूलविक्रीडितच्छन्दसौ विहाय शेषरचनाऽनुष्टुप्छन्दोमयो ज्ञेया ॥ ४. 'इति श्रीसिद्धनामानि' इति य० प्रतौ नास्ति ॥ ५. °नि ॥ लिखितं राजनगरे सं० १७३९ वर्षे इति श्रेयः ॥ इति जं० प्रतौ लेखकलिखिता पुष्पिकाऽस्ति ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अनुबन्धफलगर्भा श्रीगौतमस्तुतिः ।

संपादक

पं. बाबुभाई सवचंद शाह

पं. हरिशंकर अंबाशंकर पंड्या

भगवान महावीरना प्रथम शिष्य श्रीगौतमगणधरनी स्तुतिरूप आ कृति चमत्कारिक अने आल्हादक छे. गौतमस्वामीनुं नाम जैनसंघमां अनेक रोते मंगळदायक गणवामां आवे छे. आथी ज अनेक स्तुतिओ स्तोत्रो तेमज रासो वगेरे तेमना नामथी उपलब्ध छे.

तेओ जन्मे ब्राह्मण होवा छतां भगवान महावीरनो एक ज वार उपदेश सांभळी तेमणे जैनधर्म अंगीकार कर्यो हतो. अने आजीवन तेनुं पालन करी तेओ मोक्षगामी बन्या हता.

प्रस्तुत कृतिना कर्ता नंदिधर्मगणि छे. कवि प्रतिष्ठासोमविरचित **सोमसौभाग्य काव्य** (प्रकाशक, जैन ज्ञानप्रसारक मण्डळ, मुंबाई, ईस्वीसन १९०५)ना दशमा सर्गना श्लोक ६० (पानुं १९२)मां कर्ता विषे नीचे प्रमाणे परिचय मळे छे. आ सिवाय तेमने अंगे अथवा तेमनी बीजी कृतिओ अंगे माहिती उपलब्ध थई शकी नथी.

सद्व्याख्यानकलाचमत्कृतसभो रत्नप्रभः पण्डितः
शीलप्रोज्ज्वलशीलभद्रविबुधश्चारित्रिणामग्रणीः ।
तत्तद्दुर्गमशास्त्रपाठनकलास्पृक् नन्दिधर्मस्तथा
त्रेताग्निप्रतिमास्त्रयस्त्रिभुवने भान्ति स्म तेजोभरैः ॥६०॥

"उत्तम व्याख्यानकळाथी सभाने चमत्कार पमाडनारा पण्डित रत्नप्रभसूरि, उज्ज्वल शीलनुं आचरण करनार पंडित शीलभद्रसूरि, अने चारित्रीओमां अग्रेसर तथा ते ते दुर्गम शास्त्रोने भणाववानी कळाने धारण करनारा **नंदिधर्मसूरि** आ त्रणे आचार्यो त्रणे जगतमां पोताना अपूर्व तेजना समूहथी त्रेता अग्निनी जेम शोभता हता"

उपरना श्लोकमां "दुर्गम शास्त्रोने भणाववानी कळाने धारण करनारा" आ प्रमाणे विशेषण आपवाथी तेओ अपूर्व कोटिना विद्वान थयेल होय तेम जणाय छे.

प्रस्तुत कृतिनी संक्षिप्त रचनामां पण तेमणे व्याकरणमां आपेल धातुओना मुख्य मुख्य सघळा अनुबंधोनुं फल गर्भित रीते समाई जाय तेवा धातुओना प्रयोगोनी गुंथणी करवा पूर्वक श्रीगौतमस्वामीनी स्तुति करेल छे.

स्तुतिना अवचूरिकर्ता पण असाधारण विद्वान छे. तेओए स्तुतिकारना सघळा प्रयोगोने संक्षेपथी पण विशद रीते अवचूरिमां वर्णव्या छे. तेमणे अंते पोतानुं नाम सूचवेल नथी आथी ते अंगे प्रकाश पाथरी शकायो नथी.

आ कृतिनुं संपादन बे प्रतिओने आधारे करवामां आवेल छे.

(१) लालभाई दलपतभाई भारतीय संस्कृति विद्यामन्दिर, अमदावाद. आ ज्ञानभंडारनी प्रतिनो क्रमांक १५९५४ छे. प्रतिनां पत्र २ छे. परिमाण. २६×११.५ से. मी. छे. प्रति सुवाच्य तेमज आकर्षक रीते लखायेली छे. परंतु पानुं चोंटी गयेल होवाथी केटलाक अक्षरो वांची शकाया न हता जे बीजी पाटणनी प्रतिने आधारे पूर्ण करवामां आव्या छे. प्रति पंचपाठमां लखायेली छे. आ प्रतिनी ला. संज्ञा राखेली छे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(२) आ प्रति श्री हेमचन्द्राचार्य ज्ञानभंडार, पाटणमां रहेल प्रवर्तक श्रीकान्तिविजयजी ज्ञानभंडारनी छे. तेना नंबर १२२९६ छे. पत्र. १ छे. परिमाण २६।५×११।५ से. मी. छे. प्रति सूक्ष्म अक्षरथी पंचपाठमां सुवाच्य रीते लखायेली छे. आ प्रतिनी पा. संज्ञा राखवामां आवेली छे.

प्रथम प्रतिमां नव श्लोकमां स्तुति समाप्त थाय छे. त्रीजी प्रतिमां स्तुतिना दश श्लोक छे. आठमा अने नवमा श्लोकनो भावार्थ लगभग सरखो छे. पण शाब्दिक रचनामां फेरफार छे. दशमो श्लोक उपसंहार-सूचक छे.

ला. द. भा. सं. विद्यामंदिरवाळी प्रतिमां स्तुतिनी अवचूरि विस्तारथी आपवामां आवी छे. परंतु कोई कोई स्थाने साधारण अशुद्धि छे. पाटणवाळी प्रतिमां अमुक अमुक स्थाने अवचूरि संक्षिप्त करेली छे. जे पाठांतर उपरथी जोई शकाशे. पाटणवाळी प्रतिमां आद्यमाथी दशमा श्लोक सुधीनी अवचूरि भिन्नतावाळी छे. जे आमां पाछळ आपवामां आवी छे. अवचूरि होवाथी स्तुतिनो भावार्थ समजवामां सरळता थाय छे.

आ संपादनमां नीचे प्रमाणे पुस्तकोनो उपयोग करवामां आवेल छे.

(१) श्री सिद्धहेमचन्द्र व्याकरण.
(प्रकाशक : आणंदजी कल्याणजी पेढी. अमदावाद. वि. सं. १९९१)

(२) श्री सिद्धहेम शब्दानुशासन. (प्रकाशक : जैन ग्रन्थ प्रकाशक सभा. अमदावाद. वि. सं. १९९८)

(३) श्री हैमप्रकाश महाव्याकरण उत्तरार्ध, (प्रकाशक : श्री श्रुतज्ञान अमीधारा ज्ञानमन्दिर. मु. वेडा. वि. सं. २०१०)

(४) श्री हैमबृहत्प्रक्रिया (प्रकाशक : हेमचन्द्र ग्रन्थमाला, अमदावाद ई. स. १९३१)

(५) सिद्धान्तकौमुदी व्याकरण.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्रीगौतमस्तुतिः अनुबन्धफलगर्भा ।

श्रीगौतमाय नमः ।

श्रीवर्धमानशिष्याग्रणीर्महिमधाम ! गौतमाह्वगुरो ! ।
अनुबन्धफलश्लोकैस्त्वामज्ञोऽपि स्तुवन्नस्मि ॥१॥ आर्या ॥

अस्यावचूरिर्लिख्यते, यथा–

हे *श्रीगौतमाह्वगुरो ! अनुबन्धा अकारादिहैकारपर्यन्तानां यत्फलं तदाधारत्वेनाधारस्याधेयोपचारात् फलमेव ये प्रयोगाः तेषां तैर्वा ये **श्लोका** वृत्तविशेषास्तैः कृत्वा **त्वामज्ञोऽप्यहं स्तुवन्नस्मीति** योगः । अत्र **श्रीवर्धमान-शिष्याग्रणी**रिति पदं श्रीवीरस्येव श्रीगौतमस्यापि भृशं स्तुत्यर्हतां प्रतिपादयति । **महिमे**त्यादि तु **यदज्ञोऽ**प्यनन्तगुणं भगवन्तं स्तोतुं शक्नोति, तत्र [1]भगवद्धेतुरित्यर्थं व्यनक्ति तथा श्लोकैरिति पदं प्राय आर्यानिबद्धायामप्यस्यां स्तुतौ न दुष्टम् ।

"भवइ य इत्थ सिलोगो पेहेइ हिआणुसासणं" इत्यादावपि तथा दर्शनात् । [3]बन्धं वृत्तरचनामनु लक्षीकृत्य ये फलभूताः श्लोका [4]यशांसि [5]तैर्हेतुभिः काव्यं भवतीत्य-र्थान्तरसूचनाच्च । न च [6]यशसां [7]काव्यफलभूतत्वमयुक्तं, "[8]काव्यं यशसे" इत्यादिवच-नात् । अथानुबन्धाः–अकारः सर्वत्र उच्चारणार्थः । यथा "असक् भुवि" (अदा० है. बृ.प्र.पृ.५४२) वर्तमा० मिवि **अस्मी**ति ॥१॥

[9]अथ प्रस्तुतस्तुतिमाह—

भिन्नेधमानमुद् यो भजते [10]नन्दन् भवन्तमस्त्वाऽन्यत् ।
विष्णुमसित्वा तमचिक्रीडत् श्रीर्नीविजच्चै[11]स्मात् ॥२॥

'भिन्ने'त्यादि । स्निह्यद्वर्धमानहर्षो[12]ऽतएव **नन्दन्** समृद्धिमान् । यः [13]कश्चि-दन्यद् गृहकार्यचिन्तनादि **अस्त्वा** क्षिप्त्वा भवन्तं **भजते** । तं नरं **श्रीर्लक्ष्मीर्विष्णुं स्वप्राणप्रियमसित्वा** मुक्त्वा**ऽचिक्रीडत्** व्यलीलसदिति । [14]न(नु) यथा स्वप्राणेशं[15]

*हे गौ० पा. । १. ०हपर्यन्तानाम् पा. । २. भगवानेव हेतु० पा. । ३. अथवा बन्धं पा. । ४. कीर्तयः पा. । ५. ०भिरित्यर्थव्यक्तेः पा. । ६. कीर्त्तीनां पा. । ७. काव्यस्य पा. । ८. काव्यं कुर्वीत कीर्तये इत्युक्तेः पा. ।

काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।
सद्यः परनिर्वृतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे ॥ इति सम्पूर्णा कारिका. (का.प्र.प्रथम उ.–२ का. २)

९. अथ स्तुतिमाह पा. । १०. निन्द्यान्यकृत्यमस्त्वा त्वाम् पा. । ११. त्तस्मा० पा. । १२. 'ऽत......मान्' अयं पाठो नास्ति ला. । १३. कश्चिद् गर्हितापरगृहव्यापारं पा. । १४. ननु पा. । १५. ०शमसित्वा पा. ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मुक्त्वा श्रीरमुं नरमचिक्रीडत्तथाऽमुमपि मुक्त्वा कदाचिदन्यः कश्चित् क्रीडितो भविष्यतीत्याह– नाविजच्चास्मान्न पृथगभूदित्यर्थः । इह हरिप्रियासंपदोरभेदेन उपन्यासः 'कलासंपदोः कामध्वजे मकरमत्स्ययो'रित्यादिना तथा प्रतिपादनात् । भजते इत्यत्र वर्तमानापरो निर्देशो भगवतो मुक्तिप्राप्तत्वेन साक्षादाश्रयणाऽयोगेऽपि मनसाऽऽश्रयणेप्येतत्फलमित्यर्थव्यक्त्यर्थम् । अचिक्रीडदित्यत्र चातीतत्वेन निर्देशश्चेदविनयं भजसि तर्हि दुःशिष्यो जात एवेत्यादाविव भजननैरन्तर्येणावश्यकफलसद्भावव्यापनार्थः । एवमग्रेऽपि स्वयं ज्ञेयम् ॥२॥

न च भजनमेव फलवदपि तु स्तवनमपीति तत्फलमाह–

नेन्दोर्यद्वैक्षीज्जगदगमच्च प्राकटीत्तदस्य यशः ।
योऽनुद्विग्नमनास्त्वाममोहितः स्तोष्यते नेतः ॥३॥

'**नेन्दो**'रिति । **हे नेतः !** स्वामिन् । न मुह्यतीति हे **अमोहितर् मूढतामुक्त !** [**अनुद्विग्नमनाः**] अभग्नचेता **यस्त्वां स्तोष्यते** तस्य जनस्य **तद्यशः प्राकटीत्** प्रकटोऽभूत् । यत् **इन्दो**श्चन्द्रप्रकाशान्नावैक्षीदौज्ज्वल्येन न पृथगभूत् । **जगत्** कर्मतापन्नम् **अगमच्च** व्यापच्चेति । मा भूत् स्तुतिकर्तुः स्वात्मनि यशःप्रकाशनादनौचित्यं स्तुतेरुपलक्षणमात्रत्वं च । न च स्तुतिकाल एव यशःप्रादुर्भावोऽपि तु तदभिप्राये प्रागपीति ज्ञापनार्थं च स्तोष्यते इत्यत्र भविष्यन्तीपरो निर्देशः ॥३॥

भजनस्तुत्योरभावे भगवद्वाक्याराधनेऽपि फलमाह—

त्वदमोग्धृतप्रियङ्कर ! प्रशिश्रियाणापरागवाक्यं यः ।
सेवेतैष ऋतीयितविपदापोत्फुल्लसारर्धिम् ॥४॥

त्वदित्यादि । त्वत्सम्बन्धि । न मुह्यति न शास्त्रार्थे विपर्यस्यतीति **अमोग्धृ** अत एव धातूनामनेकार्थत्वात् । ऋतं सत्यं प्रियङ्करं हितं 'उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते' । इत्युक्तेः **प्रशिश्रियाणं** प्रशान्तम् **अपरागं** नीरागं च **वाक्यं** वचो **यः सेवेत** । **एष** जन **ऋतीयितापद्** गतव्यसनः **सन्नुत्फुल्लसारर्धि**मुल्लसत्स्थिरसम्पदम् **आप** लेभे इत्यर्थः । 'अमोग्धृत' इत्यत्र "ऋतो वा तौ च (सि.हे.सू.१-२-४) इति

१. कदाचिद्० पा. । २. नास्ति 'कदाचिद्' पदम् पा. । ३ ०त्त० पा. । ४. ०र्थः पा. । ५. योऽभग्नचेतास्त्वां पा. । ६. ०टय० पा. । ७. यदिन्दो० पा. । ८. ०श्चन्द्रात् पा. । ९. ०रशक्तौ पा. । १०. ०तीति पा. । ११. तथा 'उप० पा. । सिद्धान्तकौमुद्याम् भूधातुस्थले उद्धृतमिदम् 'प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत्' ॥ इत्युत्तरार्धम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सूत्रेण ऋता सह ऋदेव। न च प्रशिश्रियाणेत्यत्र *रेफसंयुक्तेन पकारेण छन्दोभङ्गः शङ्कनीयः। पादादिस्थित[1]रेफसंयुक्तव्यञ्जनेन प्राग्गुरुत्वायोगात्। '[2]अल्पव्ययेन सुन्दरि! ग्राम्यजनो मिष्टमश्नाति' इत्यादावपि तथादर्शनेन[3]।

अथोदाहरणानि–आत् 'आदितः' (सि.हे.सू.४-४-७१) इति सूत्रेण क्तयोरादौ इट्निषेधार्थो, यथाऽत्र 'ञिमिदाच् स्नेहने' (हे.बृ.प्र.पृ.५५२) मिद्। अकर्मकत्वात् 'गत्यर्थाकर्मक०' (सि.हे.सू.५-१-११)इति [आदिना] कर्तरि 'ज्ञानेच्छार्चार्थञीत०' (सि.हे.सू.५-२-९२) इति [आदिना] [4]सति क्ते इडभावात् क्त[5]स्य दस्य च नत्वे **मिन्नेति**।

इत्। 'इङितः कर्तरि' (सि.हे.सू.३-३-२२) [6]सूत्रेण कर्तर्यात्मनेपदार्थो, यथा-'एधि वृद्धौ' (भ्वा०है.बृ.प्र.पृ.५१६) एध् आत्मनेपदित्वाद[7]ानशि [8]शवि [9]मागमे च **एधमानेति**।

ईत् 'ईगितः' (सि.हे.सू.३-३-९५) [10]इत्यनेन फलवति कर्तर्यात्मनेपदार्थो यथा [11]यथा 'भजीं सेवायाम्' (भ्वा०है.बृ.प्र.पृ.५२४) भज् वर्तमाना ते शव्[12] **भजते** इति।

उत् "उदितः स्वरान्नोन्तः" (सि.हे.सू.४-४-९८) इति नागमार्थो यथा–'टु[13]नदु समृद्धौ' (भ्वा०है.बृ.प्र.पृ.५०४) नद् उदित्वान्नोन्तः शत्रादौ च **नन्दन्निति**। 'ऋदुदितः' (सि.हे.सू.१-४-७०) इत्यनेन च नागमार्थो यथा–नद् शतरि। तथा 'भांकू दीप्तौ' (अदादि.है.बृ.प्र.पृ.५४८) भा 'भातेर्डवतुः'(उणादि.सू.६६. सि.कौ.) इति डवति(तौ) उभयत्र घुटि ऋदित्वादुदित्वाच्च नोन्ते **नन्दन् भवन्तम्** इति च।

ऊत् "ऊदितो वा" (सि.हे.सू.४–४–४२) इति क्त्वादौ इड्विकल्पार्थो यथा। 'असूच् क्षेपणे' (है.बृ.प्र.पृ.५५४)। अस्। क्त्वायां विकल्पादिटि **वाऽस्त्वाऽसित्वा चेति**।

---

* 'प्रह्वेर्वा' इति विकल्पेन गुरुत्वविधानात्। इदं सूत्रं गङ्गादासमहोदयैः स्वकीयछन्दोमञ्जर्यां पिङ्गलसूत्रस्थमिति लिखितं परन्तु पिङ्गलसूत्रे क्वापि न दृश्यते। १. ०स्थेन पा.। २. तरुणं सर्षपशाकं नवौदनं पिच्छिलानि च दधीनि। इति पूर्वार्धम्। पादान्तलघोर्विकल्पेन गुरुत्वे दृष्टान्तरूपेणोद्धृतोऽयं छन्दोमञ्जर्याम्। ३. ०नात् पा.। ४. नास्ति पा.। ५. "रदादमूर्च्छमदः क्तयोर्दस्य च" (सि.हे.सू.४–२–६९)। ६. रीति सू० पा.। ७. (सि.हे.सू.५–२–२०)। ८. शव् मागमादौ च पा. (सि.हे.सू. ३–४–७१)। ९. (सि.हे.सू.४–४–११४)। १०. इति पा.। ११. नास्ति पा.। १२. शवि पा.। १३. 'णिंदु कुत्सायाम्' (है.बृ.प्र.पृ.५०४) निद् 'ऋवर्णव्यञ्जनाद्...'(सि.हे.सू.५-१–१७) इति कर्मणि घ्यणि नोन्ते च निन्द्येति पा.।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ऋत् "उपान्त्यस्यासमानलोपि शास्वृदितो ङे" (सि.हे.सू.४-२-३५) इति ङपरे णौ उपान्त्यह्रस्वाभावार्थो यथा–'क्रीडृ 'विहारे' (है.बृ.प्र.भ्वा.पृ.५०१) क्रीड् णिगि अद्यतन्यां 'णिश्रि....'(सि.हे.सू.३-४-५८) इति ङे [2]द्वित्वादौ च प्राग् ह्रस्वाभावादचिक्रीडत् इति ।

ॠत् '[3]ॠ[दि]द्....'(सि.हे.सू.३-४-६५) इत्यनेन विकल्पेनाङर्थो यथा–'विजृंकी पृथग्भावे' (है.बृ.प्र.पृ.५५०)विज्, अद्यतन्याम् दिवि[4] अङि पक्षे सिचि वृद्ध्यादौ **चाविजदवैक्षीच्चेति** ।

ऌत् । 'ऌदिद्द्युतादि....'(सि.हे.सू.३-४-६४)इत्यङर्थो यथा–'गम्ऌं गतौ' (है.बृ.प्र.पृ.५०८) । गम् अद्यतन्यां [5]दिवि अङि **चागमदि**ति ।

एत् । "व्यञ्जनादेर्वोपान्त्यस्यातः" (सि. हे.सू.४-३-४७) इत्यनेन[6] सूत्रेण प्राप्ताया अपि "न श्विजागृशसि क्षण ह्म्येदितः" (सि.हे.सू.४-३-४९) इत्यनेन वृद्धेर्निषेधार्थो यथा–'प्रपूर्वः कटे वर्षावरणयोः' (है.बृ.प्र.स्वा-५००) कट् अद्यतन्यां दिवि सिचि "इट ईति" सिज्लुगादौ च वृद्धेरभावात् **प्राकटीदि**ति ।

ऐत् । ''डीयश्व्यैदितः क्तयोः' ([8]सि.हे.सू.४-४-६१) इत्यनेनेडभावार्थो तथा **ओत्** "सूयत्याद्योदितः" (सि.हे.सू. ४–२–७०) इत्यनेन क्तयोर्नकारार्थो यथा उत्पूर्व "ओविजैप् भयचलनयोः" (है.बृ.प्र.पृ. ५६८)विज् क्ते इडभावे क्तस्य नत्वे क्तादेशस्यासत्त्वात् विजो [9]जस्य गत्वे पश्चात् नञ्योगे **चानुद्विग्ने**ति ।

औत्–'धूगौदित' (सि.है.सू.४–४–३८)इत्यनेनेड्विकल्पार्थो यथा–'मुहौच् वैचित्त्ये' (है.बृ.प्र.पृ. ५५४) मुह् [10]तृंचि तृनि[11] वा गुणे नञ्योगे इटि पक्षे [12]हस्य घत्वे [13]तुर्धत्वे घस्य[14] गत्वे च **अमोहितृ(तृ) अमोग्धृ** चेति ।

अनुस्वारः । 'एकस्वरादनुस्वारेतः (सि.है.सू.४–४–५६) इत्यनेनेडभावार्थो 'ष्टुंग्क् स्तुतौ' (है.बृ.प्र.पृ.५४६) । ष्टु तस्य स्तु[15] भविष्यन्ती स्यते । तथा 'णींग् प्रापणे' णी 'पाठे धात्वादे........'(सि.हे.सू. २–३–९७) इति नी तृचि उभयत्रेडभावे च गुणे च **स्तोष्यते नेतरि**ति च ।

---

१. विहायसा गतौ पा. । २. 'द्विर्धातुः...'(सि.हे.सू.४–१–१) इत्यादिना । ३. 'ऋदिच्छ्रिव...'पा. । ४. पा. प्रतावयं पाठो नास्ति । ५. ला. प्रताविदं नास्ति । ६. नास्ति पा. प्रतौ । ७. 'इट्' इति ला. । ८. क्तक्तवत्वोः । ९. 'चजः कगम्' (सि.हे. सू.२–१–८६) । १०. 'णकतृचौ' (सि.हे.सू. ५–१–४८) । ११. "तृन् शील..." (सि.हे.सू. ५–२–२७) । १२. भ्वादेर्दादेर्घः (सि.हे.सू.२–१–८३) । १३. "अधश्चतुर्थात्तथोर्धः" (सि.हे.सू. २–१-७९) । १४. "तृतीयस्तृतीयचतुर्थे" (सि.हे.सू.१–३–४९) । १५. "षः सोऽष्ट्यै..." (सि.हे.सू .२–३–९८) ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ककारो गुणाभावार्थो यथा 'ऋं प्रापणे [च]' (है.बृ.प्र.पृ.४९४) क्तप्रत्यये तथा 'प्रीग्ण् तर्पणे' (है.बृ.प्र.पृ.५८४) प्री 'नाम्युपान्त्य श्री-कृ-गृ-ज्ञः कः (सि.हे.सू.५-१-५४) इति के प्रत्ययस्य कित्त्वाद् गुणाभावे 'संयोगात्' (सि.हे.सू.२-१-५२) इति इयि च 'ऋत(क्षेम)प्रिय........'(सि.हे.सू.५-१-१०५) इति च खः ।

ख 'खित्यनव्ययारुषोर्मोन्तो ह्रस्वश्च' (सि.हे.सू.३-२-१११) इत्यनेन मागमार्थो यथा प्रियं करोतीति । 'क्षेमप्रियमद्रभद्रात्खाण्' (सि.हे.सू.५-१-१०५) इति खे मागमे गुणे **प्रियंकरे**ति ।

ग । 'इगितः' (सि.हे.सू. ३-३-९५) इत्यनेनात्मनेपदार्थो यथा प्रात् 'श्रिग् सेवायाम्' (है.बृ.प्र.पृ.५२२) श्रि कर्तरि [3]कानप्रत्यये [4]द्वित्वादौ च **प्रशिश्रियाणे**ति ।

घः । 'क्तेऽनिटश्चजोः कगौ घिति' (सि.हे.सू.४-१-१११) इत्यनेन कत्वगत्वार्थो यथा–'रञ्जो रागे' (है.बृ.प्र.पृ.५२४)रञ्ज् । रज्यतेऽनेन 'व्यञ्जनाद् घञ्' (सि.हे.सू.५-३-१३२) इति करणे घञि(ञ्)'घञ् (ञि) भावकरणे' (सि.हे.सू.४-२-५२) इत्यनुस्वाँरलुकि । 'वचंक् भाषणे' (है.बृ.प्र.पृ.४५०) वच् 'ऋवर्णव्यञ्जनाद् घ्यण्' (सि.हे.सू.५-१-१७) इति घ्यणि उभयत्र प्राग् वृद्धौ गत्वे कत्वे च **रागवाक्यं** चेति ।

ङ "इङितः कर्तरि" (सि.हे.सू.३-३-२२) इत्यात्मनेपदार्थो गुणाभावार्थश्च यथा–'सेवृङ् सेवने' (है.बृ.प्र.पृ.५२०) सेव् सप्तम्या ईत शवि **सेवेते**ति । तथा 'ऋति(त)घृणा–गति–स्पर्धेषु' (है.बृ. प्र.पृ. ५०३) ऋत् "ऋतेर्ङीयः" (सि.हे.सू. ३-४-२) इति ङीये गुणाभावे क्तादौ च **ऋतीयिते**ति ।

ञिः "ज्ञानेच्छा[र्चा]र्था(र्थे)ञीच्छील्यादिभ्यः क्तः" (सि.हे.सू. ५-२-९२) इत्यनेन सति क्तार्थो ञस्तु वृद्ध्यर्थो यथा उत्पूर्वो'दल ञिफला विशरणे' (है.बृ. प्र.पृ.५०९) फल् सति क्ते फुल्लोत्फुल्ल "क्षीव....फुल्लोत्फुल्ल" (हैमप्रकाश.पृ. ८६५) इति निपाते **चोत्फुल्ले**ति । तथा 'सृं गतौ' (है.बृ.प्र.पृ.४९४) । सृ "सर्त्तेः स्थिरव्याधिबलमत्स्ये" (सि.हे.सू. ५-३-१७) इति घञि वृद्धौ च **सारे**ति । अत्र साधनिकाविस्तरः स्वयं ज्ञेयोऽनुबन्धफलमात्रप्रकटनार्थत्वादस्या एवमग्रेऽपि ॥४॥

---

१. नाम्युपान्त्य इ कृ गृ ज्ञः कः ला., नाम्युपान्त्य प्री कृ शृ ज्ञः कः पा. । २. करोति पा. । ३. "तत्र....कानौ" (सि.हे.सू. ५-२-२) । ४. "द्विर्धातुः०" सि.हे.सू. (४-१-१) ५. ञ् पा. । ६. ञि पा. । ७. ०षङि पा. । ८. वर्तमानायामित्यर्थः । ९. अत्र सर्वत्र । १०. अनुबन्धमात्र० पा. ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथ प्रस्तुतस्तुतिमाह–

पुष्पन्धयीमिव स्थितिकरीं तवानन्दथुप्रदेऽङ्घ्रिकजे ।
यः स्वाकृत्रिमभक्तिं चकार तमभक्त भजका श्रीः ॥५॥

यः कश्चित्तवानन्दथुप्रदे समृद्धिप्रदायिनि **अंह्रिकजे** पादपद्मे **पुष्पन्धयीमिव** सौरभलोभोपनतभृङ्गीमिव निजसम्यग्भक्तिं **[स्थितिकरीं]** स्थितिकरणेशीलां चकार तं नरं भजतादित्यशास्यमाना **भजका श्रीर्लक्ष्मीरभक्ताशिश्रियदिति ।** अत्र श्रियाः श्रयणेन श्रीमत्त्वादिपद्मसादृश्यं भगवदंह्रिकजे निश्चीयते अत एवं भृङ्ग्युपमानं युक्तिमत् इति ।

अत्रोदाहरणानि—'**टः**' 'अणञेयेकण्नञ्स्नञ्टिताम्' (सि.हे.सू.२–४–२०) इत्यनेन ङ्यर्थः । टुस्तु "ट्विवतोऽथुः" (सि.हे.सू. ५–३–८३) इत्यथुप्रत्ययार्थो यथा–पुष्पं धयतीति । "शुनीस्तनमुञ्जकुलास्यपुष्पात् ट्धेः" (सि.हे.सू.५–१–११९) इति खशि मागमे धातोष्टित्त्वात् ङ्यां **पुष्पन्धयीमिति**। स्थितिं करोतीति "हेतुतच्छीलानुकूले...." (सि.हे.सू. ५–१–१०३) इत्यादिना टे गुणे टित्त्वाच्च ङ्यां स्थितिकरीति । तथा आङ्पूर्वः "टुनदु समृद्धौ" (है.बृ.प्र.पृ.५०४) नद् भावे अथौ **आनन्दथुरिति ।**

डः "डित्यन्त्यस्वरादेः" (सि.हे.सू. २–१–११४) इत्यनेनान्त्यस्वरलोपार्थः, डुस्तु "ड्वितस्त्रिमक् तत्कृतम्" (सि.हे.सू. ५-३-८४) इत्यनेन त्रिमगर्थो यथा–आनन्दथुं प्रददातीति "प्राज्ज्ञश्च" (सि.हे.सू.५–१–७९) इति डे कं जलं तस्मात् जातं "अजातेः पञ्चम्याः" (सि.हे.सू. ५-१–१७०) इति डे अन्त्यस्वरलोपा**दानन्दथुप्रदे कजे** चेति । तथा करणेन निवृत्ते तमि(ति) त्रिमकि नञि **चाकृत्रिमेति ।**

णस्तु वृद्ध्यर्थो यथा–"डुकृङ् करणे" (है.बृ.प्र.पृ.५२२) कृ परोक्षाणवि णित्त्वाद् वृद्धौ द्वित्वादौ **चकार** इति ।

नस्तु "इच्चापुंसोनित्क्याप्परे" (सि.हे.सू. २–४–१०७) इत्यनेन इदभावार्थो यथा **भजतादिति** "आशिष्यकन्" (सि.हे.सू. ५–१–७०) इत्यकनि स्त्रियां नित्त्वादिदभावे **भजकेति** ॥५॥

---

१. तच्छीलां । २. ०वात्र । ३. "परोक्षे" (सि.हे.सू. ५–२–१२) । ४. "द्विर्धातुः परोक्षाङे प्राः्तु स्वरे स्वरविधेः" (सि.हे.सू. ४-१-१) ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथ विरतस्यापि भगवतः क्रियामात्रस्तुतेर्भोगादिफलमाह—

योऽकृत्यकृत् कान्तपाशदास्या स्वं संप्रयच्छते ।
सोऽपि चेत्पटुजातीयमुत्तया स्तौति ते क्रियाम् ॥६॥

चन्द्रावदातवदना निर्जरलीलावती तमाश्लिष्येत् ।
भवदीयशरणगां मां स्मरार्दितामव वदन्तीति ॥७॥ युग्मम् ॥

यः कश्चिदकार्यकारी निन्द्या कान्ता **कान्तपाशा**, सा चासौ दासी च तया सम्प्रदानभूतया **स्वं** द्रव्यं रागातिरेकादहं त्वद्वशगोऽस्मीत्यात्मानं वा **संप्रयच्छते** दत्ते । **सोऽप्येवं**विधाकार्यकार्यपि पट्वी प्रकारोऽस्याः सा **पटुजातीया** सा चासौ मुच्च तस्या भावो, मुत्ता तया । चेद्यदि कासौ मूलोन्मूलितमारविकारः क चाहं नराधमः स्मरवशगत्वेन दास्याः कामुक इत्येवं स्वकर्म निन्दन् ते तव क्रियां स्तौति प्रशंसयति ॥६॥

तर्हि तं नरमिन्दूज्ज्वलमुखी देवाङ्गना जरारहितान्यस्त्री वा त्वदीय[3]शरणप्राप्तां मदनातुरां मा[4]मव रक्षेति वदन्ती आश्लिष्येत्[5] आलिङ्गेदित्यर्थः ।

अथोदाहरणानि—**पकारो** "ह्रस्वस्य तः पित्कृति" (सि.हे.सू.४—४—११३) इति तागमार्थः । "क्यङ्मानि पित्तद्धिते" (सि.हे.सू. ३—२—५०) इत्यनेन पुंवद्भावार्थश्च यथा—न क्रियत इति "कृवृषि........" इति (सि.हे.सू. ५-१-४२) इति सू[6]त्रेण क्यपि नञो नकारस्याँत्वे अकृत्यं तत्करोति इति क्विपि तल्लुकि पित्त्वादुभयत्र तागमेऽ**कृत्यकृ*त्**[7] इति । तथा निन्द्या कान्ता *"निन्द्ये पाशप् (पि)" (सि.हे.सू.७—३—४) पि*त्त्वात्पुंवद्भावे **कान्त*पाशे**ति ।

मस्तु "दामः[1] सम्प्रदानेऽधर्म्ये आत्मने च[1]" (सि.हे.सू. २-२-५२) इत्यत्र विशेषणार्थः । यथा संप्राभ्यां 'दाम् दाने' (है.बृ.प्र.पृ. ४९०) दा वर्तमाना ते शवि "श्रौति...." (सि.हे.सू. ४—२—१०८) इत्यादिना यच्छादेशे सम्प्रदाने तृतीयायां **दास्या स्वं सम्प्रयच्छते** इति ।

१. "दामः सम्प्रदानेऽधर्म्ये आत्मने च" (सि.हे.सू. २—२—५२) इति तृतीया ।
२. अयं पाठः पा. प्रतिस्थः । ला. प्रतौ तु 'सा पटुजातीयमुत्ता तया' इत्येवमस्ति ।
३. •यं. ला. । ४. यमव. ला. । ५. आलिलिङ्गतमामचिरादेवाश्लिक्षतीत्यर्थः पा. ।
६. नास्ति पा. । ७. "नञत्" (सि.हे.सू. ३—२—१२५) । ८. '* *' एतच्चिह्नान्तर्वर्त्तिपाठो नष्टः ला.प्रतौ । एवं ९-१०-११ अङ्केषु अपि ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रस्तु "रिति" (सि.हे.सू. ३–२–५८) इति सूत्रेण पुंवद्भावार्थो यथा पट्वी प्रकारो अस्याः 'प्रकारे जातीयर्' (रि) (सि.हे.सू. ७–२–७५) पुंवद्भावे च पटुजातीय इति ।

लस्तु "तिलैस्तुलिन्" मिन्न्यनि ण्येणि स्त्र्युक्ताः" (है. लि. स्त्री. अ. का. ६) इत्यनेन स्त्रीलिङ्गार्थो यथा मुदो 'भावे त्वतल्' (सि.हे.सू. ७–१–५५) इति तलि लित्वाद् "आत्" (सि.हे.सू. २–४–१८) इति सूत्रेणाऽऽपि टादौ च मुत्तयेति ।

वः 'उत औविंति व्यञ्जनेऽद्वेः' (सि.हे.सू.४-३-५९) इत्यादौ 'अवौ दा....' (सि.हे.सू. ३-३-१) इत्यादौ च विशेषणार्थो यथा 'ष्टुंग्क् स्तुतौ' (है.बृ.प्र.पृ. ५४६) ष्टु तस्य स्तु वर्तमाना तिवि वित्वाद् गुणे औत्वे च स्तौति इति, तथा अव पूर्वो '³दैंव् शोधने' (है बृ.प्र.पृ.४९५) दै 'आत्सन्ध्यक्षरस्य' (सि.हे.सू.४-२-१) इति 'दा' क्ते वित्वाद्दासंज्ञाभावे दतोऽभावादवदातेति ।

शः 'क्यः शिति' (सि.हे.सू.३-४-७०) इत्यादौ विशेषणार्थो यथा–क्रियते इति, 'कृगः श च् (च) वा' (सि.हे.सू.५-३-१००) शचि (शे) शित्वात् क्ये[4] 'रिः शक्याशीर्ये' (सि.हे.सू. ४-३-११०) इति रित्वे आबादौ च क्रियामिति ।

षः 'षितोऽङ्' (सि.हे.सू.५–३–१०७) इत्यनेनाङर्थो यथा, 'जृष् झृषच् जरसि' (है.बृ. प्र.पृ. ५५१) जॄ षित्वादङि "ऋवर्णदृशोऽङि' (सि.हे.सू. ४–३–७) इति गुणे निर्योगान्निर्जरेति ।

सस्तु "नाम सिदय्व्यञ्जने' (सि. हे.सू.१–१–२१) इत्यनेन पदत्वार्थो यथा–भवत इदं इति ईयसि सित्वात्पदत्वे भवदीयेति ।

आकारः क्वचित भ्वाद्युपलक्षणार्थो[5] यथा–'अव रक्षणे' (है.बृ. प्र. पृ. ५१०] अव् पञ्चम्या हौ भ्वादित्वात् शवि हेर्लुकि अव इति । तथा "वद व्यक्तायां वाचि" (है. बृ. प्र. पृ. ५३१) वद् शतरि भ्वादित्वात् शवि "श्यशवः" (सि. हे. सू. २–१–११६) इति शवः परस्यातुरन्तादेशे वदन्ती चेति । अका-

१. "तिलस्तु" अयं पाठो नास्ति पा. । २. 'ण्यपि स्त्र्युक्ता' अयं पाठः ला. प्रतौ नास्ति पा. प्रतौ तु वर्तते । ३. 'दांव्कृ लवने' (है.बृ.प्र.पृ ५३४) इति पाठः पा. । ४. "क्यः शिति" (सि.हे.सू. ३–४–७०) इति सूत्रेण । ५. "अतः प्रत्ययाल्लुक्" (सि.हे.सू. ४–२–८५) इति सूत्रेण अपि इति अधिकं पा. ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रस्य [1]स्वाद्युपलक्षणेऽनियतत्वादल्पफलत्वाच्च पृथगत्रैव दर्शनम् । अत एवावेति वेदन्तोति न्याय्ये आद्यनुबन्धान्विहायाशेषाणामपि शेषानुबन्धानां समाप्तिद्योतनार्थं इतिशब्दस्यान्त्योपन्यासः । तेनात्र ये *[2]छंजझा ठढ थदध फबभाः तथा अन्त्यविसर्गौ च अ*नुबन्धा नोक्तास्ते न सन्तीत्यवसेयमिति ॥७॥

अथ यस्य भक्त्यादिर्यथाभिलाषमिष्टार्थफलैः पम्फुलीति स भगवानेव किमपि व्यावर्ण्यते—

जहि जाड्यमस्य दोषान् दुनु पङ्कं क्षिप तमांसि रुन्धि शुचम् ।
तनु च मुदं सच्चक्रे मुषाण कुमुदं प्रथय सुपथम् ॥८॥[3]
इत्येव यः समुद्यंयमीति भास्वद्गुणैर्जगत्युदितः ।
स त्वं निजदर्शनतस्तनुतादिन ! सपदि नः सुदिनम् ॥९॥ [युग्मम्]

जहीत्यादि । भास्वद्भिर्दीप्रैर्भास्वतः सूर्यस्य सम्बन्धिभिर्जाड्यापहारादिभिर्गुणैः कृत्वा जगत्युदितः सन् **जाड्यं** जडत्वं शैत्यं च **जहि** हिन्धि । **दोषान्** रागद्वेषादीन् निशां च **अस्य** क्षिप । **पङ्कं** पापं कर्दमं च **दुनु** अपतापय । **तमांसि** अज्ञानानि अन्धकाराणि च **क्षिप** नुद । तथा **सच्चक्रे** विद्वत्समूहे प्रधानकोके च **शुचं** खेदं **रुन्धि** आवृणु **मुदं** प्रीतिं **तनु** च विस्तारय । **कुमुदं** कुत्सितप्रीतिं कैरवं च **मुषाण** लुण्टय । **सुपथं** साधुमार्गं निरपायाध्वानं च **प्रथय** प्रवर्तय ॥८॥

इत्येव यो भगवान् **समुद्यंयमीति** भृशं पुनःपुनर्वा समुद्यच्छति **स त्वं हे इन** ! हे स्वामिन् ! पक्षे हे अर्क ! **निजदर्शनतः** स्वकीयमतात् स्वसाक्षात्कारात् वा **नो**ऽस्माकं **सपदि सुदिनं** तनुतादिति ।

अत्र **जही**त्यादिषु सर्वेषु क्रियापदेषु "प्रत्यये नवा...." (सि. है. सू. ५–४–४३) इति सूत्रेण हिः ।

अथानुबन्धाः—ककारोऽदादेरुपलक्षणार्थो यथा 'हनंक् हिंसागत्योः' । (है. बृ.प्र पृ. ५४१) हन् प्रत्ययाभावे "शाससूहनः शाध्येधिजहि" (सि.है.सू. ४–२–८४) इत्यनेन ह्यन्तस्य हनः **जही**ति ।

---

१. नास्ति ला. । २. * * एतच्चिह्नान्तर्गतपाठस्थाने पूच्छाजाद्य इति पाठः पा. प्रतौ । ३ पा. प्रतौ अस्य श्लोकस्य स्थाने एवं श्लोकोऽस्ति—

हन्ति तमोऽस्यति दोषान् दुनोति पङ्कं च डिपति जडिमानम् ।
सच्चक्रस्योग्रशुचं छिनत्ति तनुते ततश्च मुदम् ॥८॥

४. अदादित्वात् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चस्तु दिवादेर्यथा–"असूचू क्षेपणे" (है. बृ. प्र. पृ. ५५४) अस् हौ दिवादित्वात् श्ये 'अतः प्रत्ययाल्लुक्' (सि. हे. सू. ४–२-८५) इति सूत्रेण हेर्लुकि अस्येति ।

टः स्वादेर्यथा "टुदुंदू उपतापे" (है. बृ. प्र. पृ. ५५९] दु हौ स्वादित्वात् श्नौ 'असंयोगाद् ओः' (सि. हे. सू. ४–२-८६) इति हेर्लुकि दुनु इति ।

तस्तुदादेर्यथा–'क्षिपींत् प्रेरणे' (है. बृ. प्र. पृ. ५६१) क्षिप् हिः तुदादित्वात् शे हेर्लुकि क्षिपेति ।

*पेस्तु रु*धादेर्यथा–'रुधृं*पी[2] आवर*णे' (है. बृ. प्र. पृ. ५६७) रुध् हिः रुधादि*त्वात् 'रुधां स्व*रात्........' (सि.हे.सू. ३–४–८२) इति श्ने "श्नास्त्योर्लुक्" (सि. हे. सू. ४–२–९०) इति अल्लुकि ['हुधुटोहेर्धिः' (सि. हे. सू. ४–२–८३) इति हस्य धादेशे] 'धुटोधुटि....' (सि. हे.सू. १–३–४८) इति रुधो धस्य लुकि च रुन्धि इति ।

यस्तनादेर्यथा 'तनूयी विस्तारे' (है.बृ.प्र.पृ.५६९) तन् हौ तनादित्वादुप्रत्यये हेर्लुकि तनु इति ।

शः क्र्यादेर्यथा–'मुषञ् स्तेये' (है.बृ.प्र.पृ. ५७४) मुष् हौ क्र्यादित्वात् श्नाप्रत्यये 'व्यञ्जनात् श्नाहेरानः' (सि. हे. सू. ३–४–८०) इति श्नायुक्तस्य हेरानादेशे णत्वे च मुषाण इति ।

णश्चुरादेर्यथा 'प्रथण् प्रख्याने' (है. बृ. प्र. पृ. ५७६) प्रथ हौ चुरादित्वात् णिचि शवि गुणे अयिर्लु(लु)कि च प्रथय इति । यङ्लुक् (प्) वेति कि(पि)त्करणं यङ्लुबन्ताः सर्वेऽपि धातवोऽदादौ शवनर्हाः परस्मैपदिनश्चेति ज्ञापनार्थं यथा समुदभ्यां 'यमूं उपरमे' (है.बृ.प्र.पृ.५०८) यम् यङो लुपि तिवि द्वित्वादौ ईति च 'समुद्यंयमीति ॥९॥

इत्यनुबन्धफलगर्भा श्रीगौतमस्तुतेरवचूरिः समाप्तः(प्ता) ।

॥श्रीः॥

[पॉं. प्रतौ तु दश श्लोकाः सन्ति, तत्राष्टमनवमौ भावार्थतः ला. प्रतिस्थाष्टमनवमाभ्यां तुल्यौ केवलं प्रयोगतो भिन्नौ । दशमश्लोके तु गौतमस्वामिनो भक्तिर्याचिता स्तुतिकारेण । अयम् दशमः श्लोको नास्ति ला. प्रतौ ।

---

१. * * एतच्चिह्नान्तर्वर्ती पाठो ला. प्रतौ त्रुटितः । २.–३. * * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः ला. प्रतौ त्रुटितः अनुमानतः पूरितः । ४. પ્રવર્તક કાન્તિવિજયજી જૈન જ્ઞાનભંડાર. પાટણ. ડાબડા નં. २४९. प्रति नं–१२२९६ पत्र-१

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पा. प्रतिस्थाष्टमनवमदशमश्लोकानामवचूरिस्तु इयम्]

अथ भगवतः कांश्चिद् वाग्गुणानाह–

हन्ति तमोऽस्यति दोषान् दुनोति पङ्कं च डिपति जडिमानम् ।
सच्चक्रस्योग्रशुचं छिनत्ति तनुते ततश्च मुदम् ॥८॥ आर्या ॥

हन्तीत्यादि–स्फुरद्गुणैस्तेजस्वित्वादिभिः कृत्वा भास्वतो देदीप्यमानस्य विवस्वतो वा भवतो गवां वाचां पक्षे रुचां च विलासस्तमोऽज्ञानमन्धकारं च **हन्ति** हिनस्ति, **दोषान्** द्वेषादीन् निशां **च अस्यति** क्षिपति **पङ्कं** पापं कर्दमं च पुनर्**दुनोति** उपतापयति, **जडिमानं** जाड्यं शैत्यं च **डिपति** क्षेपयति (क्षिपति)। **सच्चक्रस्य** विद्वत्समूहस्य प्रधानकोकस्य **च उग्रशुचं** तीव्रविषादं **छिनत्ति** खण्डयति । **ततश्च** शुक्छेदनानन्तरं पुनर्**मुदं** हर्षं **तनुते** विस्मा(स्ता)रयति ॥८॥

कुमुदं मुष्णाति पुनः पद्मोल्लासं प्रपञ्चयत्यनिशम् ।
राराष्टि गोविलासः स्फुरद्गुणैर्भास्वतो भवतः ॥९॥ युग्मम् ॥

तथा **कुमुदं** कुत्सितप्रीतिं कैरवं च **मुष्णाति** लुण्टयति । **पद्माया** लक्ष्म्याः पद्मानां कमलानां **चोल्लासं** प्रपञ्चयति प्रकटयतीत्येवमग्रमनिशं निरन्तरं निशाविरामं च गोविलासो **राराष्टि** भृशं शोभते इत्यर्थः ।

अथानुबन्धाः । ककारोऽदादेरुपलक्षणार्थो यथा 'हनंक् हिंसागत्योः' वर्त० तिव् । अदादित्वात् प्रत्ययाभावे **हन्ति** इति । **च**स्तु दिवादेर्यथा 'असूच् क्षेपणे' अस् तिव्, दिवादित्वात् श्ये, **अस्यति** इति । **ट**ः स्वादेर्यथा 'टुदुंट् उपतापे' दु तिव् स्वादित्वात् श्नुः "उश्नोः" (सि.हे.सू. ४–३–२) इति गुणे **दुनोति** इति । **त**स्तु-दादेर्यथा "डिपत् क्षेपे" (है.बृ.प्र.पृ.५६६) डिप् तिव् तुदादित्वात् शे **डिपति** इति । **प**स्तु रुधादेर्यथा 'छिदंपी द्वैधीकरणे' छिद् रुधादित्वात् स्वरात् श्ने **छिनत्ति** इति । **य**स्तनादेर्यथा 'तनूयी विस्तारे' तन् । वर्तमाना ते, तनादित्वात् उः, **तनुते** इति ॥८॥

शः क्र्यादेर्यथा–'मुषश् स्तेये' मुष् तिव् क्र्यादित्वात् श्ना तस्य णत्वे **मुष्णाति** इति । **ण**श्चुरादेर्यथा प्रात् 'पचुण् विस्तारे' (है.बृ.प्र.पृ. ५७४) पच् तिव् चुरादित्वात् णिचि नोन्ते शवि गुणे अयि च **प्रपञ्चयति** इति । यङ्लुक् (पृ) च्चेति कि(पि)त्करणं यङ्लुबन्ताः सर्वेऽपि धातवोऽदादौ शवा(व)नर्हाः परस्मैपदिनश्चेति ज्ञापनार्थं, यथा "राजि(जृ)ग् टुभ्राजि(जृ)ग् दीप्तौ' (है.बृ.प्र.पृ. ५२४) राज् यङो लुपि तिवि द्वित्वषत्वादौ च **राराष्टि** इति ॥९॥ ॥युग्मम्॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इत्यभिनुत्य भवन्तं जगदुत्तम ! गौतम ! प्रशमवन्तम् ।
याचे न किञ्चिदपरं भूयात् त्वयि भक्तिरेव परम् ॥१०॥

इत्यनुबन्धफलेन [युक्ता] श्रीगौतमस्वामिस्तुतिः सम्पूर्णा ॥

देवतानां गुरूणां च नाम नोपपदं विना उच्चरेदित्यादिवचनात् **हे जगदुत्तम ! गौतम !** युगप्रधानेन्द्रभूते ! गौतमेत्यत्र गौतमगोत्रभवत्वेनेन्द्रभूत्यग्निभूतिवायुभूतीनां सामान्यनिर्देशेऽपि **श्रीवर्धमानशिष्याग्रणीरित्यनेनेन्द्रभूतिरेव** गृह्यते । मुख्यगणधरत्वेन तस्यै(स्य) शिष्याग्रणीत्वोपपत्तेः इति प्रागुक्तप्रकारेण **भवन्तं प्रशमवन्तमुपशमरसोपेतम् अभिनुत्य** स्तुत्वा **किञ्चिदपरं** श्रीयशऋद्धिस्वर्गादिकं **न याचे** नाभ्यर्थये **परं** केवलं **त्वयि** भवद्विषये सर्वोपेयार्थसाधनी **भक्तिरेव भूयात्** सम्पद्यताम् इति ।

इत्यनुबन्धफलगर्भा श्रीगौतमस्तवावचूरिः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सिद्धिसूरिकृत पाटण-चैत्य-परिपाटी (सं. १५७६)

संपादक—भोगीलाल ज. सांडेसरा

मध्य कालमां रचायेलुं ऐतिहासिक जैन गुजराती साहित्य भाषा अने साहित्यना विकासनी दृष्टिए तो अगत्यनुं छे, परन्तु ए साहित्य मात्र जैन समाजनी ज नहि, पण तत्कालीन गुजरातनी धार्मिक–सामाजिक स्थिति उपर अनेकविध प्रकाश पाडे छे. व्यक्तिगत आचार्यो के गुरुओ विषे विस्तृत रासाओ उपरांत नानकडां स्तवनो के फागुओ रचायेलां छे. जैन तीर्थोनुं वर्णन करती के एनो वृत्तान्त आलेखती अनेक नानी मोटी कृतिओ मळे छे. जूनी तीर्थमालाओ के चैत्यपरिपाटीओना केटलाक संग्रहो प्रगट थया छे. केटलांक विशिष्ट नगरोनी चैत्यपरिपाटीओ ते ते नगरोना स्थानिक इतिहास माटे पण कामनी छे.

गुजरातनी ऐतिहासिक पाटनगरी पाटण विषे एक करतां वधु चैत्यपरिपाटीओ मळे छे ते, ए महानगरनां स्थळनामोनो अने स्थानिक वसतीमां धार्मिक-सांप्रदायिक फेरफारोनो अभ्यास करवा माटे उपयोगी छे. सं. १६४८ (ई. स. १५९२)मां ललितप्रभसूरिए अने सं. १७२९ (ई. स. १६७३)मां हर्षविजये रचेली 'पाटण-चैत्य-परिपाटी'नुं संपादन मुनि श्री कल्याणविजयजीए कर्युं छे (प्रकाशक–श्री हंसविजयजी जैन लायब्रेरी, अमदावाद, सं. १९८२). सं.१८२१ (ई. स. १७६५)मां उपाध्याय ज्ञानसागरजीए 'तीर्थमाला स्तवन' रच्युं छे, तेमां पाटणनी चैत्यपरिपाटीनो पण समावेश थाय छे (जुओ 'जैन सत्य प्रकाश,' वर्ष ८, अङ्क १२, सप्टेम्बर १९४३). आ मुद्रित चैत्यपरिपाटीओ उपरांत सं. १६१३ (ई. स. १५५७)मां १९३ कडीमां रचायेली, सिंघराजकृत 'पाटण-चैत्य-परिपाटी'नी हस्तप्रत अमदावादमां पगथियाना उपाश्रयना भंडारमां छे.

पाटणनी उपलब्ध चैत्यपरिपाटीओमां सौथी जूनी, सिद्धिसूरिकृत 'पाटण-चैत्य-परिपाटी' पण अप्रगट हती, जे अहीं प्रसिद्ध करवानी तक लउं छुं. सद्‌गत पंन्यास श्री रमणिकविजयजी महाराज पासे जोयेली चार पत्रनी हस्तलिखित प्रत उपरथी एनी नकल सने १९५०मां जेसलमेर खाते में करी लीधी हती. हस्तप्रतमां लेखनसंवत नथी, पण लिपि उपरथी विक्रमना सोळमा सैकाना अंतमां के सत्तरमा सैकाना प्रारंभमां एनी नकल थई जणाय छे. रचनावर्ष परत्वे कृतिने अन्ते—

'छिहुत्तरइ वरसइ, मनह हरिसइ सिद्धसूरिंदइ कही' ए उल्लेखमां 'छिहुत्तरइ' अर्थात् छोंतेर ए, कृतिनुं भाषास्वरूप जोतां, सं. १५७६ संभवे छे.[1] एटले के सिद्धिसूरिकृत 'पाटण-चैत्य-परिपाटी' ई. स. १५२०मां रचायेली गणाय. सं. १६१६ (ई. स. १५६०) मां 'सिंहासन-बत्रीसी' रचनार सिद्धिसूरि[2] आ चैत्यपरिपाटी रचनार सिद्धिसूरिथी अभिन्न हशे के केम ए निश्चितपणे कहेवुं शक्य नथी. 'पाटण-चैत्य-परिपाटी' ए जो सिद्धिसूरिनी प्रारं-

१. चतुर्भुजकृत 'भ्रमरगीता'ने अन्ते 'छिहुतरि कीधु छूटवा भेटवा श्री भगवान' ए उल्लेखमां 'छिहुतरि'ने सं. १५७६ गणवामां आव्यो छे ए सरखावो. ('प्राचीन फागु-संग्रह', काव्यांक–१९).

२. 'जैन गुर्जर कविओ', भाग १, पृ. २०६

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भिक कृति होय तो चालीस वर्ष बाद तेओ 'सिंहासन-बत्रीसी' जेवी रचना करे ए संभवित छे.

एक हस्तप्रत उपरथी संपादन कर्युं होई मूल हस्तप्रतनो पाठ यथावत् अहीं आप्यो छे. एमां महोल्लानां नाम काळां बीबांमां छाप्यां छे. उपर्युक्त सर्व चैत्य परिपाटीओ, स्थानिक जूना दस्तावेजो, हस्तप्रतोनी पुष्पिकाओ, पट्टावलिओ आदिने आधारे पाटण तेमज गुजरातनां अन्य नगरोनां स्थळनामो विषे विस्तृत अध्ययन करवाने अवकाश छे. लंडन आदि पश्चिमनां महानगरो विषे आवां आधारभूत अध्ययन थयेलां छे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सिद्धिसूरिकृत

पाटण-चैत्य-परिपाटी

नियं गुरु पय पणमेवि, सरसति सामिणि मनि धरीय,
होयडइ हरष धरेवि, गोयम गणहर अणुसरिय,
पभणिसु चेतप्रवाडि अणहिलपुर पट्टण तणीय,
मुझ मनि षरीय रहाडि, दिउ मति निरमल अतिघणीय. १
देश शरोमणि देश, गुज्जरधर जगि जाणीयए,
वावि सरोवर कूव वणसइ विविह वखाणीयए,
नयनानंद सुचंग नरसमुद्र पट्टणनगर,
गढ मढ पोलि उतंग, जसु सम महियलि नवि अवर. २
धर्मवंत बहु लोइ निवसइ जत्थ दयासहित,
उवयारी सहु कोई, विनय विवेक गुणे भरित,
दान पुण्यनी वात करइ जिहां अति....रडीय,
पुण्य पुरष विख्यात वसइ ति ऊंची सेरडीय. ३
मनि धरि अविचल भाव, तिहां प्रणमडुं जिण सोलमउ ए,
त्रिभुवन केरु राउ, भवीयां भगतिइं नितु नमउ ए,
अष्ट करम दल भंजि शवरमणी सयवर वरिउ ए,
मोह मयण मद गंजि उपशमरस जिणि आदर्यउ ए. ४
दीठइ परमाणंद, अंगिहिं अतिघण ऊपजए,
वंदिसु पूजिसु चंग, भवभयथी नवि धूजीयए,
संतिकरण जगदेव, सेवा सारइं इन्द्र सवे,
मुनिवर तूं महादेव, दइ दरिसण मुझ भवह भवे. ५

वस्त

संति जिणवर संति जिणवर भावि वंदेवि,
शक्रस्तव थुति तवन भणि, दूरि करवि आसायण निरत्तिहिं,
भवसय संचिय पाप सवि, टालइ सूधइ ध्यानि,
ऊंची सेरी वलि सुपरि भेटया श्रीवर्धमान. ६

हिव भास

हिव साऊकइ पणमिसु पासो, समरथ स्वामी लीलविलासो, दीठइ मनि उल्हासो,
त्रेवीसम जिण पावविहंडण, दुष्ट महारिपु दूरि विहंडन, मंडन सुक्खनिवासो. ७

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अगर कपूर अनइ कस्तूरी, पूजइ चंदनि केसर चूरी,
पूरी मन आणंद,
अतिहि मनोहर जसु प्रासाद, गावइं गायण जिण जसवाद,
सुणियइ नव नव नाद. ८
इणि परि उत्सव उत्तिम करता, सुपरि सुपुण्य भंडार सुभरता,
सरता भेटयउ नेमि,
महूकर मनह मनोरथ पूरइ, पास पंचासरइ भाव विचूरइ,
सार संसारइ छेमि. ९
चम्मह भुवनि संति जिण गरुउ, जाइ सेवंती दमणउ मरुउ,
पूजउ मन उल्हासे,
वासपूज्य वंदउ बहु भावइं, जसु डरता भय मूलि न आवई,
रहइ नित अषय निवासे. १०
सिरि देसलहर तणइ प्रसादइं, भेटिसु पास मनह अवसादइं,
पूरइ प्रत्यासार,
पलीवालउ श्रीआदिजिणेसर, आँबिलीउ स्वामी नेमीसर,
नागभद्रि नमि सुविहार. ११
शांतिनाथ बोकडीयां भुवणइं, थाइसु निरमल अरिहंत थुणणइं,
गुण गाइसु सुविचार,
महावीर भवभावठि भंजइ, भावहडउ त्रिभुवन मन रंजइ,
पीपलइ प्रत्यासार. १२
कोरटवालइ शांतिजिणंदो, चिंतामणि आपइ आणंदो,
चिंतामणि पास जिणंदो,
वासपूज्य पूजउ मन भावइं जिन सुषसंपद निज घरि आवइं,
परा कोटडी सुहावइ. १३
अष्टापदि चंद्रप्रभ देव, नरे नरपति बहु सारइं सेव,
ऊपनउ ऊलट हेव,
अष्ट करम चूरइ अट्ठम जिण, दीठउ नयणे धन्न ति अम्ह दिन,
जगबंधव जगदेव. १४
वाजइं मद्दल अतिहिं रसाल, तिवली ताल अनइ कंसाल,
गावइं अपछर बाल,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आरत्ती मंगले उझमाल, चरचइं चंदनि गुणे विसाल,
प्रभुतनु अति सुकमाल. १५

वस्त

एम सुपरइं एम सुपरइं नमी जिणराइ,
चंद्रप्रभ चंदन समउ, भवह पाप संतापहारण,
त्रिकरण सुद्धें जे नमइं ताह एह आनंदकारण,
षरतर पीपलियां भवनि पणमिउ स्वामी संति,
त्रांगडीयावाडा भणी जिण भेटण मुझ षंति. १६

भास

पदमप्रभ छट्ठउ नमउं ए, परिहरि मनह प्रमाद त,
कुगति कुमति दूरइं गमउ ए, सुणियइ घंटह नाद त,
चणहटडी संतीसर ए सिरि सोलमउ जिणंद त,
दरसणि दोषम बहु हरए, निज कुल केरउ चंद त. १७
भाणसोल्यां[1] षरतर तणउ ए, सिरि संतीसर सामि,
पटूआवाडइ[2] जिण नमिउ ए, जाइं पाप सुनामि त,
सगर कूइ संपइ करए, पास प्रगट अवतार त,
बीजइ भवनि सुकृत भरए, **कंसारवाडइ** गुणसार त. १८
साहवाडइ मुनि सुव्रत ए, वीसमउ पूरइ आस त,
अंगिहिं धरी महाव्रत ए, जिणि कीउ सिद्धिहि वास त,
बाबरकोटिहिं नमिसु जिण, पास गुणे सुविशाल त,
नारिंगपुरि वंछी करण, चरचिसु कुसमह माल त. १९
जोगीवाडइ जागता ए, पास अनइ महावीर त,
वंछीय जन सुख आपता ए, समरथ साहसधीर त,
जलचउकइं जगि जाणीयइ ए, मल्लिनाथ जसवंत,
जीरावलउ वषाणीयए, जिणि नामइं हुइ संति. २०
रातकावाडइ रतननिधि, पास जिणेसर दिट्ठ त,
पाल्हणपुरवाडइ नमउं ए, जसु दरसण गुण इट्ठ त,

---

१. आ स्थान हाल निश्चित थई शकतुं नथी.

२. पाटणना बजारमां चीतारानी खडकी पासे अगाउ पटवावाडो हतो एम सद्‌गत आचार्य विजयमेघसूरिजीए वातवातमां कह्युं हतुं.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विरमवाडइ वंदिसुं ए, जिनवर गुणि अभिराम त,
फोफलियावाडइ निरषिसुं, जाइं पातक नामि त. २१
त्रिहुं भुवने भावठिहरण, गुणगण महि विख्यात त,
मदनमलण वंछितकरण, जसु अधिका अवदात त. २२
खिवंदणीकवाडवाडइ भणउ ए, धर्म्म पयासणहार त,
लहुडपणा लगि गुणनिलउ ए, निजकुलतणउ सिंगार त. २३
भीमषड्डि भणसिउं भल ए, भाभउ पारसनाथ त,
कमठमाण जीणइं मल्यु ए, मुगतिपुरीनउ साथ त,
कुमरपणइ नवकार कही, थापिउ जिणि धरणिंद त,
दीष लेई उपसग्ग सही पहुतउ सिद्धि जिणंद त. २४
मन आणंदइ आपणइ ए, आलस अंगि निवारि त,
पाडइ साह करणा तणइ ए, सीतलनाथ जुहारि त,
अति मूरति रलीयामणी ए, हरष न हीयडइ माइ त,
सामलइ दीठइ रति घणी ए, षेतल वसही थाइ त. २५

वस्त

पास जिणवर पास जिणवर नयणि मइं दिट्ठु,
किरि जाणे सुरतरु फलिउ, कामवेलि मइं वेगि पामीय,
भुवन विचित्र सोहामणउ, नमिउ भावि मइं सीस नामीय,
आससेण रायह कुमर, वम्मादेवि मल्हार,
जसु महिमा जागइ जगति, वंश इस्वाग सिंगार. २६

भाषा

भावन भावइं चंगी, बासी अति नवरंगी,
चामर ढालइं पाखलि, नाचइं छंदिहिं आगली. २७
वाजइं वाजित्र सार, गावइं गुण सुविचार,
इक नर चरचइं चंदनि, इक नर साचवइं मज्जन. २८
इम लेई फूलह माल, करइं इक दीप झमाल,
इक फूल ढोवइं आगलि, इक डहइं धूप अनग्गल. २९

३. सन्दर्भ उपरथी आ स्थान हालनो भाभानो पाडो संभवे छे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चावलि चउक:पूरावइं, नेवज वेगि अणावइं,
ढोवइं जल पुणि आणी, निज निज भाविहि जाणी. २०
घणी विधि निरषीय पूय, शांति मेटण सज हूअ,
सुरहीयावाडइ सुहाणउ, करमहणण सपराणउ. २१
बीजइ भुवणइं पास, नमिसुं धरि उल्लास,
कटकीयावाडइ कउतिग, मूरति दीठो ए झिगमिग. ३२
कंबोयु पास जिणंद, नव नव करइ आणंद,
धवली पर्व सुधन्न, भेटिसु गुणिहि संपुन्न. ३३
जिणवर सारइ काज, सफल जनम मुझ आज,
ढंढेरवाडइ पूनमीया, वीर जिणेसर नमिया. ३४
कोकावाडइ पास, नव नव पूरइ आस,
खेत्रपालवाडइ दीठा, लोचनि अमोय पइट्ठा,
टालइ सगलाइ दुक्ख, आपइ शवपद सुक्ख,
षारी वावि सुहाणी, संभलु बोलउ वाणी,
वीर जिणेसर सार, पामिउ भवनउ पार. ३५
सोवनवरण सोहावउ, भवियण नित मणि ध्यावउ,
सतकर जसु छइ देह, करमनिवारण एह. ३६

वस्त

वीर वंदी वीर वंदी चरम जिणराइ,
जसु मानइं सुरराइ सवि, नर नरिंद बहु सेव सारइं,
धम्मपयासण दयापर, कुगइ कुमइ मिच्छित्त वारइ,
तत्त्व त्रिणि पयास कर, गुण गाव्या संखेवि,
नमिसु देव मनि भाव धरि, **सालवीवाडइ** हेव. ३७

भास

त्रिसेरीइ त्रिभुवनकउ राउ, नमिसु नेमि मनि धरि बहु भाउ,
यादववंशविभूषण सामि, जसु आगलि बल छंडिउ कामि. ३८
कामवेलि सरिसी कामिनी, नवयौवन गजगतिगामिनी,
चंद्रवदनि रतिरूप समान, कमलनयन तन चंपकवानि,
छंडि राजमति नेह निवारि, देइ दान पहुतउ गिरनारि,
रैवतकाचलि सदा सोहंति, दीठउ स्वामो मन मोहंति. ३९

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बीजइ भुवनि जिणेसर नमी, कुमति कदाग्रह सदा अवगमी,
कल्हरवाडइ पणमउं देव, छंडि पाप निर्मल थिउ हेव. ४०
दिनाकरवाडइ देव जुगादि, त्रोडइ कीधा कर्म्म अनादि,
आदि करण नइ समरथ धीर, धांधलवाडइ पणमिसु धीर. ४१
सत्रागवाडइ रिसहेसर सामि, करउं वीनती हिव शर नामि,
पूनावाडइ परगट मल्ल, होयातणा जिणि टाल्या सल्य. ४२
आदि जिणंद नमउं कर जोडि, जेहनइ नामि न आवइ षोडि,
हिव आवी पणमिसु गोलवाडि, सगला काज सिराडइ चाडि. ४३
मूलनायक सवि सुषनउ साथ, पार्खलि वंदउं पारसनाथ,
कर्म्म चिंतामणि चिंता हरइ, पापपंक सवि दूरइं करइ. ४४
पीतलिनउ दीसइ रूयडउ, भाग्यविशाल गुणे गरूयडउ,
भगति करइं तिहां श्रावक भला, दयावंत दीसइ गुणनीला. ४५
नवइ घरि निरषउं नयणे वली, दीठइ दरसणि पूजइं रली,
जइ ए मूरति ताहरी मिली, दूरइं नाठा जाइं अली. ४६

वस्त

एम निरष्या एम निरष्या सयॅल प्रासाद,
अति सचित्र सोहामणा सुरविमाण समवडइं सोहइं,
चंद्रोवा पहिरावणी करि अपुव्व तोरणे मोहइं,
नव नव कविलाई सहित भेटचा श्रीजिनराइ,
घर देवाला मोटका भेटण ऊलट थाइ. ४७

(भास)

पारिषि वंश विभूषण, सा भमरोली, देवालउ अतिचंग त,
नमतां नावइ दूषण सा भम०, नव नव थाइ रंग त. ४८
कोरणी करि अतिरूयडउ, सा भम०, भमरी दंतह सार त,
दीवइ सोहइ सूयडउ, सा भम०, मोहइं मन मोती हार त. ४९
झूमणां झांझा बोलीइ, सा भम०, घंटह तणा निनाद त,
अमर विमाण किअ हिणवउ, सा भम०, दीठइ अमृत सवाद त. ५०
धन विजउ पारषि, सा भम०, जेणि कराव्यु एह,
नमि आणंदइं आपणइ, सा भम०, निरषि शवनउ गेह. ५१

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दीठउ अति रलीयामणउ, सा भम०, स्वामी अति धन धन्न त,
नमिउ जिणेसर मन सुद्धइं, सा भम०, **नरसिंह** नरह रतन्न. ५२
तसु घरि प्रतिमा रूयडी, सा भम०, अलवेसर दातार त,
भणसाली महिपति घरहिं, सा भम०, नमिउ जिणेसर सार त. ५३
अतिहिं अपूरव दीसतउ, सा भम०, सकल जिणेसर सामि त,
ठाकुरसी घरि सुष करइतउ, सा भम०, दीठउ अतिहिं रसाळ त,
धापूनइ घरि ध्याविस्यउं, सा भम०, पास गुणे सुविशाल त. ५४
बे कर जोडी वीनवउं, सा भम०, भरि सुकृत भंडार त,
देवदया परगुण निधि, सा भम०, स्वामी तूं दातार त. ५५
तइं तूठइ सुष संपजइ, सा भम०, तइं तूठइ नवि रोग,
महियलि जस नित विस्तरइ, सा भम०, पामइ सयल संयोग. ५६
वाडी दउलतिपुरि सही, सा भम०, भवियण सारइं सेव,
वडली, वावडी, कउंणगिरइं सा भम०, नमसिउं सीस नमेवि. ५७
कतउपुरि पणमउं सदा, सा भम०, **सगलीपुरि** जिणचंद त,
इण परि चेत्रपवाडि करी, सा भम०, भेटचा संति जिणंद त. ५८
शरणाइतउ समरथ, सा भम०, तुझ नमइं इंद नरिंद त,
चउविह संघह कारणि, सा भम०, दिनि दिन दिउ आणंद त. ५९
पट्टणि प्रसिद्धी, हरषि किद्धी, चेतप्रवाडि सुहामणी,
भणतां गुणतां श्रवणि सुणतां, अतिहिं छइ रळीयामणी,
पभण्या जि केइ नमउं, तइ अवर जे छइं ते सही,
छिहुत्तरइ वरसइ, मनइ हरिसइ **सिद्धसूरिंदइं** कही. ६०

इति श्रीपत्तन-चेत्र-प्रवाडि समाप्ता ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अज्ञातकविकृतम्

जैनविहारशतकम्

सं. नगीन जी. शाह

In the pages that follow a small work entitled Jainavihāraśataka has been edited on the basis of the ms. belonging to the Muni Punyavijaya Collection preserved in the L. D. Institute of Indology, Ahmedabad. The ms. bears the serial No. 4969. Its size is 26 cms. x 11 cms. It has five folios. Each side of the folio has 17 lines and each line has 58 letters. The script is legible. The condition of the ms. is good. It belongs to c. 1550 A. D. It does not contain the normal colophon which always occurs at the end of the ms. The name of the author is not given anywhere in the ms. Only the title of the work occurs at the end of the ms. This is the only ms. of the present work, that I have come across. The ms. seems to have been written by the author himself. In the ms. many quarters and phrases have been rejected by putting yellow paint on them—not because they are grammatically incorrect or otherwise corrupt but because more poetical and better chiselled quarters and phrases have occurred to the mind of the composer. And he has given these newly found quarters and phrases in the margin. The script of these quarters and phrases given in the margin resembles that of the usual writing of the text.

The subject-matter of this short poem is the Jaina temple in general. The poet displays his luxuriant rhetorical skill in describing it. So, the poem has become highly ornate. The poet refers to small *caityas* and says that with these *caityas* around the main temple looks like a fully blown golden lotus having a hundred petals. He mentions *candraśālā* and *raṅgaśālā* and other architectural details. His description of *śālabhañjikās* carved at the ends of *toraṇa* is very interesting. He has composed all the verses (102) in *sragdharā* metre.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अज्ञातकविकृतम्

जैनविहारशतकम्

श्री शारदायै नमः

उद्यन्माणिक्यमालाबहलतरमिलन्निर्यदङ्कूरपूर-
ध्वस्तध्वान्तप्रतानाप्रतिमविरचितानुत्तरोद्दानचैत्यम् ।
काञ्चिल्लक्ष्मीं जगाहे जलनिधिवसनाम्भोधिशायिप्रियाया-
श्चूडारत्नं महोयः शिरसि विनिहितं जह्नुनालीभुवेव (?) ॥१॥

आकाशे पारवश्यान्नलिनतनुरुहो निस्सहायावलम्बो
नित्यप्राचीप्रतीचीजलधिपुलिनभूसीमभूमभ्रमोभिः ।
अन्तःसञ्जातखेदादिव दिवसमणिः शक्नुवन्नाभिगन्तुं
कुत्रापि छद्मनाऽस्या जिनपतिवसतेः क्षोणिमालम्ब्य तस्थौ ॥२॥

ब्रध्नेन[1] स्थास्नुनेव प्रमथिततमसा येन चैत्येन नित्यं
व्यक्तिं भूमौ निशाह्नोः कथमपि न ह्वदा विन्दतां कौतुकेन ।
तल्लक्ष्मीं निर्निमेषं स्वनयनविषयीकुर्वतां कोविदानां
वृन्दं वृन्दारकाणामिव पुरि सुमनोवक्षसां भासते स्म ॥३॥

आशासारङ्गचक्षुःसमुदयसदनप्राङ्गणाध्वन्यदेश्य-
स्फूर्जज्ज्योतिर्वितानप्रकटितपरिधिभ्राजिजैनेन्द्रधाम्ना ।
उद्भिन्नैर्वैभवैः स्वैर्दशशतकिरणो येन मन्येऽभिभूतः
साम्यायाम्भोधिशय्यं परिचरति हरिं सोऽनुसायं समेत्य ॥४॥

रुद्रस्याप्युत्तमाङ्गे हठकृतवसतेर्बिभ्रतोऽपि त्रिशूलं
लक्ष्मच्छिद्रेण राज्ञः समभपि महसां राशिमादाय विभ्रः ।
प्रासादं पद्मजन्मा प्रवणमणिगणाकीर्णमेनं व्यधत्त
स्यान्नैवं चण्डरश्मेरिव हिमकिरणस्यास्य किं न प्रतापः ॥५॥

कोकानामिन्दुकान्ताप्रहरबिरहिणामश्रुभिर्व्याकुलानां
बन्धूनां याचतां स्वां वसतिमनुदिनं तत्कृपालुर्धरायाम् ।
उद्यन्माणिक्यवप्रोपधिपरिधियुगाधाय मूर्तिं द्वितीयां
विभ्रः प्रासाददम्भाद्गगनमणिरसौ निर्मिमीते स्म वासम् ॥६॥

---

१ सूर्यः ब्रध्नः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्वत्पादस्पर्शभाग्यैरभवमहमहो नन्दनोल्लासिलक्ष्मी-
र्विस्फूर्जद्भद्रशालो घनकनकमयः देवराजाभिगम्यः ।
शम्भो ! चैतन्यभूयं प्रवितर किमदो वक्तुकामः सुमेरु-
र्मन्ये प्राकारदम्भादररियुगगरुत्कुण्डलीभूय भेजे ॥७॥

मूर्छद्गर्जानिनादप्रबलजलभरानन्तराम्भोदमाला-
माद्यद्विद्युद्विलासैः स्फुरदुरुकिरणैः सोदरत्वं दधानः ।
रौप्यैश्चैत्यैरनुच्चैः स्फुरति परिवृतः सर्वतो यो विहारः
प्रोन्मीलत्कुन्दवृन्दैरिव परिकलितश्चम्पको जृम्भमाणः ॥८॥

निर्याताम्भोदरोधप्रसृमरकिरणप्रस्फुरत् शारदीन-
श्यामारामोपयन्तुर्विशदिमललितज्योत्स्नया स्पर्धमानैः
क्षुद्रैश्चैत्यैः परीतः कमपि नयनयोर्यस्तनोति प्रमोदं
प्रोत्फुल्लत्पुण्डरीकैरिव कनकमयः कुड्मलः शातपत्रः ॥९॥

पारावाराम्बरेयान्तरनिचितकृतस्थाप्तभूमीन्दुगेहो
नीचैःप्रस्थापितस्याशनिमणिपटलीक्लृप्तपाटस्य दम्भात् ।
उश्मः(?) संसाररङ्गाङ्गणनटनजुषां यातनाः कुर्वतीनां
सप्तानां दुर्गतीनां प्रतिघघनमनाः यः प्रहर्तुं प्रवृत्तः ॥१०॥

क्षिप्तैर्यत्पादकाधःकनकनिधिघटैरित्यमुष्मिन्ननन्ये
जाते जैनेन्द्रगेहे प्रणयतु सुजनोऽमुं परावृत्य कश्चित् ।
कुक्ष्यन्तर्लब्धलीलैरिव सुतमणिभिर्वाहिनी कान्तकाञ्ची
मन्ये तैरेव कुम्भैः समजनि भुवने पद्मगर्भेति नाम्ना ॥११॥

विस्फुर्जद्वज्रराजीं जिनपतिसदनोद्दामपादप्रपञ्चां
यस्मिन् संभाव्य भव्या इति निजमनसा तर्कमातन्वते स्म ।
सर्वासां दुर्गतीनां विदलयितुमना भूधराणामिवायं
वज्री श्रीमद्विहारः सममुदितरुषा प्राहिणोद् वज्रलेखाः ॥१२॥

भास्वत्स्वर्णाद्रिमुख्यान्निजविभवभरैः स्पर्धमानांस्त्रिलोकी
जैत्रान्निर्जित्य जिष्णुः क्षणमिह निखिलान् वीरमानी विहारः ।
पातालं पादकेनासममहिमजुषा स्वात्मना भूमिलोकं
शृङ्गैरभ्रंकषैः स्वैर्निखिलदिवमिवाक्रम्य मन्येऽधितस्थौ ॥१३॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दीपैर्गेहेषु भेदैर्गिरिगहनगुहास्वौषधीभिर्बिलेषु
व्यालस्फूर्जन्मणीभिः शशिमिहिरकरैर्नक्तमह्नीति खिन्नम् ।
नालंभूष्णुर्निवस्तुं क्वचिदपि तमसां सङ्करः कांदिशीको
यस्मिन् मन्ये शरण्ये शरणमिव गतो नीलभित्तिच्छलेन ॥१४॥

यस्मिन् विस्मेरलीलाचलदलपटलारब्धकेलीमराली-
निस्यन्दिस्यन्दबिन्दून्मिषितकुमुदिनीगौरिमस्पर्धिधर्मा ।
रेजे सोपानपङ्क्तिः पवितुमिव विभोर्नित्यभक्त्या नभस्त
उच्चैरुच्चैस्तरङ्गीभवदमलपया जह्नुकन्योत्ततार ॥१५॥

प्रीत्या पौरन्दरीयालयपरपदवीचन्द्रशालां विशाला-
मारोढुं कामुकानां वृषभरसुभगं भावुकानां जनानाम् ।
निर्वर्ण्यागण्यनानामणिगणकलितस्फीतसोपानदम्भा-
च्चक्रे निश्रेणिकेवावनिबलिनिलयस्वर्ललामेन येन ॥१६॥

उद्वेलानन्दपाथोनिधिबहलपयःशुद्धभावावरुद्धा
यस्मिन्नभ्येत्य भक्तिं भगवति विदधत्यङ्गभाजां समूहाः ।
तेषां न स्यात् कदाचित् कुगतिगतिरिति व्याहरन् यो विहारो
रेखाश्चक्रे किमष्टोत्तरशतगणिताः स्वीयसोपानदम्भात् ॥१७॥

त्वत्पादाम्भोजभक्तिप्रणयनवशतः सर्वतस्तुङ्गभावा
धुर्यत्वं दानभाजां वसतिरपि पुनर्यावदाशावसानम् ।
लेभेऽस्माभिः पुनस्त्वं प्रणयजिनमहानन्दलीलानिवासं
जानीमो दिग्गजेन्द्रा इति गदितुमदश्चित्रदम्भाद् भजन्ते ॥१८॥

प्रासादे तोरणान्तःपरिलिखितवपुःशालभञ्जीप्रसून-
श्रेणीसन्दर्भमालाङ्कितकरकमला यत्र लीलायते स्म ।
शङ्के स्वायंवरस्रक्वलितकरतला सिद्धिशातोदरीयं
तिष्ठत्यस्मिन् वरीतुं वरमभिलषितं सञ्चरद्यज्जनेषु ॥१९॥

प्रेङ्खन्माणिक्यमालाबहलतरमिलल्लोललीलार्चिरम्भः-
स्तोमप्रक्षालितोर्वीतलमलिनतमोजालजम्बालमालः ।
प्राकारो धाम्नि शम्भोरवचनविषयवैभवं स्माऽऽबिभर्ति
स्वर्भाणोभीरुभानू रचितचय इव क्षोणिपीठेऽध्युवास ॥२०॥

१. बलिनियम् पातालम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दुर्जेयो जैत्रभावासहचरपटलीकीलनाव्याकुलानां
निर्णश्यत्प्राणभाजामिह निजशरणीभावमभ्यागतानाम् ।
एतद्द्वेष्यानिवान्तर्दलयितुमसावीहमानो विहारः
प्राञ्चद्वज्रोपलानां निचयपरिचितं निर्मिमीते स्म दण्डम् ॥२१॥

निर्यज्ज्योतिर्जटालज्वलदनलशिखालोललीलायमानः
स्वीयप्राञ्चद्विभूषाविदलितनलिनीनायकाखर्वगर्वः ।
यस्मिन्नुद्दामरत्नप्रकरपरिचितो मण्डपो दीप्यते स्म
शङ्के सङ्केतगेहः सहमिलितुमदः कामुकैः सिद्धिलक्ष्म्याः ॥२२॥

स्फूर्जद्गर्जन्नभस्योन्नतसजलमीलन्नूतजीमूतमाला-
धिक्कारिध्वानघण्टाबधिरितभुवनो मण्डपोऽस्मिंश्चकासे ।
मन्ये स्वर्लोकभूमीतलबलिनिलयक्षीरसिन्धूद्वहायाः
उत्तालं सूत्रधार्याः कनकमणिमयी नर्तितुं रङ्गशाला ॥२३॥

अन्तर्नीलोपलश्रीस्फुरदरुणमणीश्रेणिसंदर्भगर्भा
यस्मिन् ज्योतिस्तरङ्गोभवदेमलपयश्चान्द्रभूमी बभासे ।
मन्ये मत्तालिमाला बहलतरदलल्लोललीलादलाली
शोणाम्भोजन्मपुञ्जा शिवहरिणदृशः खेलितुं केलिवापी ॥२४॥

पूर्वं निर्मथ्य सारं कनकशिखरिणा दत्तवानेष शेषं
गुप्तं यत् किञ्चिदास्ते तदपि पुनरितो विष्णुरादातुकामः ।
तद् दुःखं मे कृपालो व्यपनय निखिलं वक्तुमित्याजगाम
काप्यस्मिन् दुग्धपाथोनिधिरिव विधुरः स्फाटिकोर्वीमिषेण ॥२५॥

प्रासादे कुम्भ-भद्रासन-शफरयुगाऽऽदर्शक-स्वस्तिकाद्यै-
रष्टाभिः सान्द्रचन्द्रोपलदलकलितैर्वस्तुभिर्भद्रकृद्भिः ।
दध्रे काचिद् विभूषा शिवपुरनिगमाध्वन्यलीलाधराणां
प्रत्यूहव्यूहबाधं सममिव जगतीजन्मनां कर्तुकामैः ॥२६॥

दुर्जेयान् पञ्चबाणप्रबलतममदाद्वैतदुष्टाष्टकर्म-
द्वेषाज्ञानानुरागासहचरनिवहान् हेलयैवाभिभूय ।
नानामाणिक्यवर्णस्फटिकसमुदयोत्तम्भितस्तम्भदम्भात्
कीर्तिस्तम्भान् जयाङ्कान् जिनगगनमणिः स्थापयामास मन्ये ॥२७॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आलम्बा अन्धसंसृत्यवटनिपततां सर्वथा बोभवामोऽ-
धःकर्तुं शक्तिमन्तो नरकपरि[ग]तान् कुम्भिकानां समूहान् ।
क्रान्त्वा कुम्भीरधस्ताद् घनकनकमयाः स्तम्भवारा विहारे
स्फूर्जन्निर्यत्करैः स्वैर्जगति मतिमतां व्याहरन्तीति मन्ये ॥२८॥

यस्मिन्नुत्तुङ्गपीनस्तनकलशशिखाऽऽभोगभुग्नाङ्गभागाः
स्वर्णस्तम्भावनद्धा विदधति कुतुकं नेत्रयोः शालभञ्ज्यः ।
मन्ये यत् पौरनीलोत्पलदलनयनावैभवेनाभिभूता-
स्तत्साम्यं प्राप्तुकामा इव सुरललना देवदेवं भजन्ते ॥२९॥

मुक्ताप्रालम्बलम्बीकृतकरकमलाः सालभञ्जीसमूहा
लीलायन्ते जिनेन्दोर्वसतिविलिखिताः स्तम्भसम्बद्धकायाः ।
अभ्येत्यैतास्त्रिदश्यः परिभवितुमदः सन्ततीरीहमानाः
मन्ये पुर्याः पुरन्ध्रीविभवभरजिता मन्त्रमाराधयन्ति ॥३०॥

सर्वाङ्गीणानुरूपानणिमलवणिमाद्वैतवादाभिभूत-
स्वर्वामा मालिकाभिः शरदमृतकरप्रत्यनीकाननाभिः ।
जित्वा बन्दीकृताः किं जिनवृषभगृहस्तम्भलीलायितानां
व्याजात्यां चालिकानां भुजगपरिवृढप्रौढपारिप्लवाक्ष्यः ॥३१॥

यस्यां संस्पर्धमाना निजविभवभरैर्वर्णिनोवर्ण्यवर्णा-
निर्वर्ण्यानन्यचित्रीकृततनुलतिकाः पुत्रिकाणां मिषेण ।
आजग्मुः कर्तुकामा रहसि हृदि निजे तज्जयोपायमन्त्रं
शङ्के सम्भूय भूमीवलिसदनदिविस्मेरदम्भोरुहाक्ष्यः ॥३२॥

त्रैलोक्याजेयमोहत्रिपुररिपुरिपुद्वेषविद्वेषभाजां
संप्रापय्यातिदृप्तानिह जगति यशःशेषभूयं समूहान
प्रासादे सालभञ्जीकरकमलचलच्चामरच्छत्रराजी
व्याजात् तद्राजचिह्नान्ययमिव भगवानग्रहीदाग्रहेण ॥३३॥

काश्चिच्चङ्गेरिकाभिर्विलिखितवपुषो व्यग्रहस्ता विहारे
पाञ्चाल्यस्त्वत्पदाम्भोरुहपरिचरणात् स्वर्गवासं प्रपन्नाः ।
आप्तेन्दो ! देहि बद्धाञ्जलय इव महानन्दसौख्यश्रियं नो
जानीमो वक्तुकामा इति विबुधवशाः स्वर्गलोकादुपेयुः ॥३४॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मोहालस्योन्मदिष्णुप्रतिभटपटलैस्ताड्यमाना प्रचण्डै-
र्दण्डाघातैरखण्डैर्विषयसुखमयैः काप्यशक्ता निवस्तुम् ।
यस्मिंश्चित्रीकृतोर्वीतलबलिनिल[य]स्वस्त्रयाणां मिषेण
प्रासादस्यावनीन्दोरिव शरणमगात् कान्दिशीका त्रिलोकी ॥३५॥

श्यामत्वाश्लिष्टमास्यं वपुरपि सविषं दुर्दिनं कारिता च
शून्याकाशे निवासो जगति मदयशो देव ! निर्णाशमेति ।
अन्तःसम्बद्धशोणोपलदलविलसन्नीलभित्तिच्छलेना-
श्लिष्यद्विद्युत्कलत्रो गदितुमिति घनः शीलयामास शम्भुम् ॥३६॥

कुर्वाणा स्पर्धिभावं सहमहिमविभावैभवैः स्वैरसह्यैः
स्वर्णाद्रिश्वेतरोचिर्दिवसमणिमुखा नैष जैत्राङ्ककारान् ।
श्रीमज्जैनो विहारः परिभवपदवीं तान्निनीषुर्विशेषा-
न्मन्ये सैन्यं ससज्ज क्वचन विलिखिताऽनीकिनोकैतवेन ॥३७॥

रोचीरोचिष्णुसान्द्रामृतकिरणमणीधोरणीसंनिबद्ध-
प्रासादाधित्यकायां प्रतिमितरजनीनायको निर्बभासे ।
उद्वेलोल्लोलल्लोलज्जलपटलमिलद्दुग्धपाथोधिवस्तु-
र्जातभ्रान्त्या विमुग्धः किमु मिलितुमना आजगामेन्दुसूनुः ॥३८॥

उद्दण्डाखण्डचण्डद्युतिमणिकिरणश्रेणिसङ्कीर्णभित्ति-
निर्वर्ण्य स्पर्धमानं स्वपरमविभवैर्द्वादशात्मीयबिम्बम् ।
दृप्तस्तं जेतुकामो जिनवृषभगृहोऽभ्रङ्कषैः शेखरैः स्वैः
रोषात् संरुध्य तस्यानिलपथपदवीं तस्थिवानेष मन्ये ॥३९॥

निर्धूतामुक्तमुक्तासरनिकरलसत्कण्ठपीठोपकण्ठचोऽ-
न्योऽन्येनोत्पीडिपीनस्तनकलशयुगात् क्रान्तकान्तोर्ध्वकायाः ।
शोभन्ते शालभञ्ज्यस्त्रिदशपतिपुरीयत्पुरी निर्जितश्री-
स्तस्याः संसेवनायाप्सरस इव निजाः प्राहिणोन्मेनकाद्याः ॥४०॥

प्रासादे शेखराणामुपरि विरचितस्वर्णकुम्भावलीनां
सार्धं प्रेङ्ख[द्]ध्वजेनासितनभसि बभे सङ्गतार्चि[र्वि]भाभिः ।
सङ्गोऽभूद वाहिनीनामिव दिवि तिसृणां स्मेरहैमाब्जराजी-
निस्यन्दिस्यन्दपिङ्गीकृतकमनसुता सूर्यजा जाह्नवीनाम् ॥४१॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रासादे स्वर्णकुम्भा दधति दिविरुचिं बर्हिबर्हप्रबर्हा
माङ्गल्यस्मेरदूर्वाङ्कितजलकलशाः सूचयन्तः शिवानि ।
सिद्धेः सम्प्रस्थितानामिव पथि मथिताऽनेकदुष्कर्ममर्म-
ध्यानार्चिर्मालिकीलाहुतविषयिहविःशेमुषीभूषितानाम् ॥४२॥

मुक्त्वा संसारकारां शिवपुरगमने वः समीहा यदि स्या-
दभ्येताभ्येत लोकाः सपदि तदखिलं लीलया कर्तुमीशे ।
श्रद्धध्वं चेन्न विष्णोः पदि विधृतकरः स्पर्शनं चित्रभानो
कुर्वेऽदः किङ्किणीनां कणनकपटतो भाषते जैनगेहः ॥४३॥

कुत्राप्युल्लेखकर्मीकृततुरगगजस्पन्दनोन्मत्तपत्ति-
श्रेणीलीलायमानप्रबलबलयुतोऽलङ्कृतो नैकरत्नैः ।
श्रीमत्प्रासादचक्री निचिततमतमःकन्द[रा]या इवासौ
द्वारं निर्वाणपुर्या इव वहतितमां दण्डमुद्घाटनाय ॥४४॥

आलम्बीकृत्य कश्चित् प्रसरति भुवने निम्नगानाथनेर्मी
वान्यः पातालमूलं गलदवधितया स्वैरलीलायमानः ।
वाहस्त्रिस्रोतसोऽन्यो नभसि विगलितालम्बसञ्जातखेदः
प्रेङ्खोलद्वैजयन्तीपटपटुकपटाद् यं समालम्ब्य तस्थौ ॥४५॥

रम्भाभिः श्रीभिरीशैः कविगुरुविबुधैर्नैकसन्तानकल्पै-
र्गौरीभिर्जिष्णुवृन्दैः समुदितपुरुषेषूत्तमैः शेवधीशैः ।
सङ्ख्यातीतैरितीवानणुनिजविभवैर्निर्जराणां नगर्या
विश्वावस्वोकसारा किमु हसितमदः केतुना निर्मिमीते ॥४६॥

तुङ्गिम्ना ज्योतिषा वा परमसुखमया वात्मना स्पर्धमानान्
सर्वान् जैत्रीककारानभिभवपदवीं लम्भयित्वाऽभियातीन् ।
प्रासादः सार्वभौमः स्वशिरसि वहते स्माग्रहग्रन्थिबद्ध-
प्रेङ्खल्लीलापताकापटमिव विजयोद्दीपकोद्दामचिह्नम् ॥४७॥

प्रेङ्खोलत्किङ्किणीनां मधुरिमललितध्वानदत्तावधानं
नादन्ते नो पिबन्ते न च तृणपयसी वीक्ष्य सारङ्गशावम् ।
एणाङ्कः प्राप चित्ते मुदमिति यदसौ पानवल्भे[1] न कुर्वन्
गन्ता प[ ]त्वमन्ते ननु भवति पुरां कक्षितिर्मे यशश्च(?श्च) ॥४८॥

---

१. वल्भो भोजनम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भूमौ द्वीपान्तरे वा निखिलबलिगृहे वासगेहे मघोनो
भूतो भावी भवन् वाऽपरिमितमहिमा मत्सदृक्षोऽत्र कश्चित् ।
भ्रातस्त्वं याहि पश्येत्युपहृतवचनो निक्वणैः किङ्किणीनां
मैत्र्यं कृत्वेव कान्त्या मिथ इति मिहिरं प्रेषयत्याप्तगेहे ॥४९॥

कैवल्योत्फुल्लनीलोत्पलदलनयना दूरदेशाधिवासा-
मौत्सुक्यादीहमानं सहृदयनिवहा भावमन्तर्वहन्तः ।
यत्शृङ्गे किङ्किणीनां बहलितनिनदैः प्रीतिसन्देशमस्या
विज्ञः सम्प्रापयन्त्युत्कलिकितहृदया अन्तराकृत्य चैत्यम् ॥५०॥

पातालं शैलमौलीन् जलनिधिपुलिनान् वाहिनीनां प्रवाहान्
तारामार्गं दिगन्तान् घनगहनगुहाः पौरहूतांश्च गेहान् ।
प्रासादे किङ्किणीनां निनदसमुदयाः सर्वतः पूरयन्तः
श्रीमच्चैत्यावनीन्दोस्त्रिभुवनविजयोद्दीपिनी घोषणेव ॥५१॥

यस्मिन्नुन्निद्रसान्द्रेषु मणिमणिघ्राणोत्कीर्णकुडयौघदर्चिः-
स्तोमस्तम्बेरमारिप्रतिहततिमिरोन्मत्तमातङ्गराशेः ।
लीलाशय्यालिकायां जिनैरजनिपतेर्मुक्तिमत्तेभगत्या
गर्भागारस्य दम्भादिव विरचयितुं नैकधाः स्वैरकेलीः ॥५२॥

तावद् भर्ता पुराणः स वसति जलधौ दृप्तयादोभिरुग्रैः
शेते वा दुष्प्रसह्यः स्मरघनसमये नागराजाधिशय्यः ।
मुद्रास्तव्याकुलास्यां सरसिजशशिनोर्यामि चेत् तात ! लक्ष्म्या
धात्रेतीवार्थितेन स्वसुखवसतये जैनधाम व्यधायि ॥५३॥

उन्मीलच्चञ्चुचित्रीकृतकुमुदवनानन्दनाम्भोजबन्धु-
स्तोमैः संसेवितेनामररमणपुरीलेख्यलीलायितेन ।
वाचां पारप्रयातैर्विभवसमुदयैश्चैत्यभूमी मघोना
मन्ये निर्जित्य बन्दीकृत इव सुमनोभूधरश्चित्रदम्भात् ॥५४॥

कं वा संसक्तनीलोत्पलदलविलुलन्मालिकालब्धलीलैः
कुम्भैराशावसानप्रसृमरकिरणाकीर्णचान्द्रावनद्धैः ।
यस्मिन्नक्षत्रताराग्रहमिलदुदयावृत्तिमार्गावलग्नै-
रभ्युद्गच्छत्सहस्रामृतकिरणमिव व्योम संजायते स्म ॥५५॥

---

१. उत्कलिका संजाता यस्मिन् तत् उत्कलिकितम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अन्तःसञ्जातकौतूहलकलित इवानन्तमप्यन्तरिक्षं
श्रीमञ्जनेन्द्रगेहः परिमितविषयीभावमानेतुकामः ।
अन्योन्याश्लिष्यदुद्यद्दिवसमणिमणीधोरणीधूतनूता-
नन्तध्वान्तप्रसर्पद्द्युतिकृतपरिधिभ्राजि दण्डं बिभर्ति ॥५६॥

स्त्यानीभूतामृतांशुद्युतिहरशिखरिस्फीतकर्पूरपारी-
मुक्ताक्षोदावदाता घनपवनचलत्केतवो यत्र रेजुः ।
निक्वाणैः किङ्किणीनामवनिवलिगृहस्वर्गिणां जह्नुकन्या
मन्येऽनेकप्रवाहा इह समुपगताः कुर्वते किंवदन्तीः ॥५७॥

निस्तन्द्रज्योतिरुद्यद्विधुमणिललितोत्तुङ्गशृङ्गान्तराले
वातूलोल्लोलकेतूल्लिखितमकरिकाबिम्बिकायश्चकास्ते ।
आरुह्यात्मीययानं मकरमिव विभोर्गेहमार्गेण गङ्गा
भूमीगङ्गां सगोत्रां मिलितुमिव महीमुत्तरन्ति नभस्तः ॥५८॥

यस्मिन्सान्द्रेन्द्रनीलोपलकृतशिखरश्रेणिलीलाविनिर्यद्-
राजज्योतिःप्ररोहैः परिवृतमभितो भासते केतुवासः[1] ।
शङ्के संरूढशष्पाङ्कितपुलिनतला सिद्धसिन्धुर्वहन्ती
चित्ते रङ्गत्त्रियामापतिहरिणशिशोर्भ्रान्तिरित्याविरासित् ॥५९॥

वक्षःपीठान्मुरारेः स्मितनलिनवनात् स्वःसदां वासगेहात्
प्राणेशात् कौमुदीनामनणुमणिगणात् श्रीमतां वा समूहात् ।
आदायाम्भोजयोनिः सरसिजसदनां भिन्नभिन्नप्रतिष्ठा-
मेकत्रायं दिदृक्षुः कुतुकितहृदयः किं विहारं व्यधत्त ॥६०॥

वेगेनानन्ततारापथचरणवशादन्तरुद्भूतखेदो
भावादालम्बनस्य स्वनिपतनभिया बान्धवोऽम्भोरुहाणाम् ।
यस्मिन्नुत्तुङ्गशृङ्गाङ्गणशिखरशिखाभोगसंलग्नरोचि-
र्व्याजेनेवावलम्बं निजकरनिकरैराददानो विहस्तः ॥६१॥

प्रासादेन प्रसर्पन्निजकरनिकरैः स्पर्धिभावं दधानो
न्यच्चक्रे लीलयाऽसौ बहलकमलया तं पुनर्जेतुकामः ।
तुङ्गिम्ना वा श्रियाऽस्मात् कमपि गुरुतरं भ्राम्यतीवेक्षमाणो
नैवं चेत् किं नु पूर्वापरजलधिभुवि भ्राम्यति द्वादशात्मा ॥६२॥

---

१. वासो वस्त्रम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रासादेनाप्तभर्तुः परमसुषमया लोकचक्षुश्चकोर-
ज्योत्स्नालीलां दधत्या मरुदवनिधरो धिक्कृतिं लम्भितोऽसौ ।
कर्तुं तस्मै प्रसत्तिं पुनरपि किमसौ सर्वतः क्षुद्रचैत्य-
प्रस्थश्रेणीमिषेण व्यरचयदुपदां रत्नसानून्यमूनि ॥६३॥

भूमीपीठावकुण्ठीकृतकठिनहठध्वान्तसन्तानहेतु-
र्यस्मादंशैः प्रवृद्धस्तमपि खरकरं स्वीयभासा जिगाय ।
तस्मादेतत्पुरस्तात् किमणुरहमिहेत्युद्भवद्भूरिभीतेः
पीयूषान्तःप्रवाहै रजनिवरयिता निःसृतैः स्विद्यतीव ॥६४॥

यस्मिन् कुत्रापि नीलोपलकृतशिखरान्निःसृताभांशुदूर्वा-
नव्याङ्कुरभ्रमेणानणुमणिघटितानेकवाहच्छलेन ।
राज्ञा मुक्तावनावात्मन इव तुरगा रक्षितास्ते दशैवा-
शेषाशालङ्घनायै किमुत परिमितास्तस्य नोचेद् भवेयुः ॥६५॥

यस्मिन्निर्यन्मरीचिप्रसृतिपरिचितानेकदिक्खञ्जनाक्षी-
सम्बद्धस्वर्णकुम्भा मरकतनिकरैः कल्पितोत्तानभित्तिः ।
शङ्गश्रेणीविहारो मदयति नयने प्राणिनां प्रावृषेण्या
विद्युद्गर्भेव वर्षोन्मुखसलिलनमन्नूतनाम्भोदमाला ॥६६॥

अन्तःसन्दर्भगर्भीकृतघनकनकोद्दीप्रदीपावमाना-
मानासामान्यनद्धारुणमणिशिखरैरम्बरं गाहमानः ।
सौवर्णाद्रेर्दिदृक्षां शिथिलयितुमहः कौतुकिप्राणभाजा-
मुच्चैरूहे प्रवृद्धस्त्रिभुवनतिलकीभूतजैनेन्द्रगेहः ॥६७॥

शीतांशो ! राजधानी क्वचिदपि तव नो संस्थितिः शून्यदेशे
राज्ञो दर्पं दधानो बलमपि तुरगास्ते दशैते कलङ्किन् ! ।
रात्रौ स्तेयीव चारी सकलगुणभृता किं मया लज्जसे न
स्पर्धिष्णुश्चैत्यराजस्तमिति किमु वदन्निक्वणैः किङ्किणीनाम् ॥६८॥

द्वैराज्यभ्राजिनित्योदयिरजनीकराम्भोजिनीजीवितेश !
द्वैतेनालोक्य शून्यं ग्रहसहितमरुन्मार्गमस्येर्ष्ययेव ।
प्रासादस्येव दम्भादहरहरुदयाद्वैतराज्या स्म धत्ते
बिम्बं पाथोजबन्धोरनणुगुणगणैर्गर्भिता रत्नगर्भा ॥६९॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भूमीरामाललामत्रिभुवनजनताकीर्तितानन्तकीर्तिं
दृष्ट्वा जैनं विहारं हृदि समभिलषन्नेतदीयोपमानम् ।
दोषाभिव्यक्तिभावव्यपनयकरणाबद्धलोलाभियोगी
नित्यत्यागैर्वसूनां द्विजपतिमरुणः प्रीणयामास मन्ये ॥७०॥

ज्योतिर्दण्डैः प्रचण्डैर्नभतलमिलितैस्ताडयन्तं निजं तत्–
स्पर्धिष्णुं श्रीविहारं स्वनयनयुगयोर्गोचरीकृत्य दृप्तम् ।
वह्निं निर्वर्तयित्वा किमु परिधिनिभात् सर्वतस्तं जिगीषु–
र्मध्ये संतिष्ठमानो ज्वलदनलतपः साधयत्यंशुमाली ॥७१॥

प्रासादे जैनचन्द्रे प्रसृतकरभराम्भःप्लवप्लाविताया
विस्फूर्जत्स्फाटिकोर्व्यां प्रतिमितशशभृन्मण्डलं द्योतते स्म ।
मुग्धः प्रोत्फुल्ललीलासरसिजसरसीविभ्रमभ्रान्तचेता
अङ्कप्रक्षालनायाऽऽत्मन इव वियतोऽवातरत् शीतकान्तिः ॥७२॥

शाणाग्रोल्लेखितान्तर्मणिमयमुकुरस्वच्छसच्छायकायो–
द्दामार्चिःपद्मरागोपलपटलकृताधित्यकालम्बिबिम्बः ।
प्रासादेनाभिभूतो ग्रहपथपथिकस्तं पुनर्निर्जिगीषुः
सोऽयं तस्मिन्निलीय स्म वसति किमदः सर्वदोषान् दिदृक्षुः ॥७३॥

निर्वर्ण्योर्जस्वलानां प्रकरपरिभवारम्भलुम्पाकशीलं
कीलश्रेणीकरालज्वलदनलमिलज्जातवेदप्रतापम् ।
वासागारं जिनेन्दोरिदमुदितभयव्याकुलीभूतचेताः
विघ्नः प्राकारगुप्तं धृतपरिधिनिभात् स्वं व्यधत्तांशुमाली ॥७४॥

यातेऽन्यत्रावनौ मामपि परिभवतादन्धकाराभियाति–
र्मुक्तेति स्थावरां स्वामिह जिनपगृहच्छद्मना मूर्तिमेकाम् ।
आशाप्रान्तान्तरीपान्तरघनकुतुकालोकनोत्कण्ठचेता
रङ्गन्मूर्त्याऽन्ययाऽसौ भ्रमति कमलिनीनायकः कौतुकीव ॥७५॥

अन्योन्येनाङ्गलग्नप्रसृतनिजकरैर्गाढमाश्लिष्य हर्षात्–
कर्षैः श्रीमद्विहारः सविधिमभिसरत्पद्मिनीनायकेन ।
व्यक्तीकुर्वन् स्वमैत्र्यं गगनतलमरुद्वेगवेल्लत्पताका-
वेलान्तःकिङ्किणीनां मृदुमधुररवैः स्वागतं पृच्छतीव ॥७६॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लीलाकल्लोलितान्तःप्रसृमरकिरणश्रेणिनिर्वर्ण्यवर्ण-
स्वर्णस्तोमावनद्धान्तरविविधमणीकर्मकिर्मीरितश्रीः ।
पातालक्षोणिपीठत्रिदिवविजयिनो यः पराभूय लक्ष्म्या
विभ्रो वेल्लत्पताकापटकपटमयीं कीर्तिलेखां बिभर्ति ।।७७।।

उद्यच्चण्डांशुरोचीरुचिररुचिमणीस्वर्णसम्बद्धभित्ति-
निर्गच्छद्धूपधूमं विहसितसुमनःश्रेणिलीलाभिरामम् ।
तूर्यध्वानैरमानैर्निखिलमपि जगत् पूरयत् पौरहूतं
शेषैर्भाग्यैः सुराणामवनितलमिव प्रापदेतद्विमानम् ।।७८।।

क्रामन् पादेन शेषं दधदचल इवोत्तुङ्गताचङ्गिमानं
कामाधस्तिर्यगुच्चैःप्रसृतकरवरो रोमगुच्छाभिरामः ।
वाद्यद्घण्टाकलापप्रतिनिनदजितोद्गर्जदम्भोदनादः
प्रासादो दानवारिप्रकरपरिचितो यः करीवाबभासे ।।७९।।

भूमीं स्रोतस्विनीं यः शशिकरनिपतच्चन्द्रपाथःप्रवाहैः
संबिभ्रज्जैनमूर्तिं प्रमुदितकमलां चान्तरा स्वर्णकायम् ।
नानारत्नप्रशस्तप्रसृतरुचितनिस्फीतकल्लोलशाली
प्रासादः क्षीरपाथोनिधिरिव समभूद् वाद्यगम्भीरघोषः ।।८०।।

आशासञ्चारिरोचिर्निचयविरचितानेकमाहेन्द्रनील-
स्तोमाप्रोल्लेख्यकर्मीकृतगगनतलोत्तुङ्गशृङ्गश्चकासे ।
मन्ये यद्वर्त्मनाऽसौ निजचिरविरहव्याकुलाङ्गीं धरित्रीम्
त्रस्यत्सारङ्गनेत्रां मिलितुमवतरन्नम्बुमुक्जीवितेशः ।।८१।।

कान्त्या येनाभिभूयाखिलखरकिरणानात्मना स्पर्धमानान्
भीत्येकप्राप्तविष्णुक्रमकजशरणानुद्धृतांस्तानशेषान् ।
द्वेष्यान् सञ्जातरोषादिव घनमिलिताभीशुरज्जुप्रसारैः
संयम्यानन्यहैमान्निपनिवहनिभात्(? न्) रक्षिता जैनधाम्ना ।।८२।।

पारावारान्तरालान् सिकतिलपुलिनान् कन्दरान् गह्वराश्चा-
शेषाशाः दन्दशूकाश्रयसुरसदनक्षोणिपीठप्रदेशान् ।
भ्रान्त्वा श्रान्तान्तरात्मा क्वचन न वसतेरात्मनो योग्यलाभात्
पिण्डीभूय प्रतापः किमिह भगवतो यन्मिषेणाधितस्थौ ।।८३।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गन्ता नित्यास्तभावं शमनजनयिता चाक्षुषः स्वान् करांश्च
प्रत्यूषे प्राणभाजां प्रथयसि पुरतोऽर्थीव निव्रीडभानो !
निर्दोषेऽनाप्तदोषस्त्वमपि सह मया स्पर्धसे किङ्किणीनां
निर्ह्रादैर्भाषमाणः किमिति रचितवांस्ताडनायास्य दण्डम् ॥८४॥

यः शम्भुर्वामदेवः शमनशमयिताऽप्यन्धकारातिहन्ता
पर्यन्यैर्नीलकण्ठः शिखरपरिचितैर्नव्यनाट्यप्रियश्च ।
ईशानासूययान्तःसितघटकपटाद्वा चलद्वैजयन्ती-
व्याजान्मूर्ध्नीव धत्ते शशिसुरसरितोर्द्वन्द्वमाप्तेन्दुगेहः ॥८५॥

ध्वान्तानि ध्वंसमानो धृतचयपरिधिर्गाहमानो विहायः
विस्फूर्जद्व्योमकेतुर्निधिरिह महसां गर्विगन्धर्ववर्गः ।
दोषाविर्भावभेत्तोपगतहरिपदोपास्तिनित्योदयश्रीः
कुर्वाणो यः प्रबोधं किमवनिमगमन्मूर्तिमानंशुमाली ॥८६॥

पौष्पापानोन्मदिष्णुभ्रमदलिपटलश्यामलच्छायमध्या-
श्लिष्यल्लीलाबलाकाततियुगलमिलत्प्रावृषेण्याब्दमाला ।
रेजे यस्योपरिष्टात् त्रिभुवनविजयोद्भूतगर्वं दधानोऽ-
न्तर्मेघाडम्बरं यश्चलचमरयुगच्छत्रमूहे बिभर्ति ॥८७॥

यस्मिन् पुष्पोपचारः क्वचन विरचितः सञ्चरच्चञ्चरीक-
श्रेणीझङ्कारगीतध्वनितपरिचितानेकवीणाविनोदः ।
सर्वो नक्षत्रताराग्रहनिवह इव श्वेतरोचिर्विभूषा-
सामान्यं याचमानः प्रभुमिव भजतेऽभ्येत्य नक्षत्रवीथ्याः ॥८८॥

उत्फुल्लत्पर्णमालागलदमलमधुस्यन्दलुभ्यद्द्विरेफं
प्रासादे पुण्डरीकं विलसति परितः क्लृप्तकान्तोपचारम् ।
स्वर्भाणोर्भीरुचेता निजमखिलपरीवारमादाय सार्धं
मन्ये यस्मिन्निलीया स्थितिमयमतनोत् कौमुदीनामधीशः ॥८९॥

उद्भ्राम्यद्भृङ्गरामासमुदयविविधानोकहोन्निद्रनिर्यत्-
पौष्पौघस्यन्दबिन्दूपचितसुमनसां भाति यत्रोपचारः ।
निर्जित्याद्वैतवीरं कुसुमशरमहीपालमेतस्य शक्तेः
शस्त्राण्यादाय वासौकसि किमु भगवद्भूभुजा धारितानि ॥९०॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आत्मीयाभातिरेकैर्विहसितविगलद्वारिवाहोपरोध-
स्मेरार्चिःशारदीनोदिततुहिनकरं यत्र शृङ्गं बभस्ति ।
भूमिभृत्पक्षभेत्तुः प्रबलबलभिदः स्वं लघूकृत्य भीत्या
शैलः शीतांशुमौलेरिव शरणमगादर्हतो वासवाम्नः ॥९१॥

ज्योतीराजीनिबद्धाग्रहनिवहचलत्केतुचक्रान्धकार-
च्छेत्तारश्चान्द्रवारा हरिपदपटलीस्ववंहा वैजयन्त्यः ।
सन्त्येते मय्यनेके मदुपरि तदरेऽस्थाः कथं ताडनायै
कुर्वन्नुद्योगमर्हद्गृह इव कृतवान् दण्डमुद्दण्डमुच्चैः ॥९२॥

चञ्चद्झाङ्काररावाधरितसुरवधूधोरणीनृत्यगीत -
प्रोन्माद्यद्भृङ्गमालाकलितसुमनसां राशिरस्मिश्चकासे ।
संप्रापं सौमनस्यं तव परिचरणादेतदुच्चैः पदं मां
देहि श्रीमज्जिनेन्दोरगमदिति महानन्दकाङ्क्षीह मन्ये ॥९३॥

शोचिःश्रेणीसनाभीकृतनिखिलमिलत्पद्मिनीप्राणनाथ-
प्राञ्चन्नानामणीभिर्घटितयुदवनीनूतनाधित्यकायाम् ।
शोभां कामप्यनन्यां कलयति नलिनीवल्लभो बिम्बबिम्बः
लक्ष्मीं मन्येऽदसीयां मितिविषयमिवानेतुमुद्यच्छतेऽसौ ॥९४॥

निर्धूतानेकमुक्तास्तबकसमुदयाश्लिष्टलीलान्तराल-
श्चञ्चच्चन्द्रोदयोऽस्मिन् क्वचिदसितमणीकान्तसंपृक्तकान्तः ।
बिम्बेनोवाह शोभां व्यपकुरु जिन ! मे शून्यतां सग्रह ! त्वं
मन्ये नक्षत्रवीथी गदितुमिदमहोरात्रमेनं निषेवे ॥९५॥

स्थाने स्थाने प्रलम्बीकरणपरिचितान्यात्तभूचन्द्रवासे
जालान्युन्मीलदिन्दुद्युदमृतमिहिकाकान्तमुक्तावलीनाम् ।
निर्वर्ण्यानन्यनिर्यद्बहलतरमधुस्यन्दसन्दोहलिप्सु-
र्भ्राम्यन्ती फुल्लपुष्पस्तबकततिधियेवाभ्यगाद् भृङ्गमाला ॥९६॥

येनानङ्गीकृतं स्वं प्रणयिनमवनीनायकं पद्मवासा-
सूनुं दृष्ट्वेदमीया विमुदितपरमाणूदरी व्याकुलाङ्गी ।
आदायेवात्मनीनं सकलमपि परीवारमङ्गं स्वपत्युः
पञ्चालीकैतवेनार्थयति पुनरसौ यत्र शम्भोः पुरस्तात् ॥९७॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आप्तक्षोणीतलेन्दोरमललवणिमानन्यसामान्यरूपं
सर्वाङ्गीणं त्रिलोकीविजयकृदतिथीकृत्य नेत्रोत्पलाभ्याम् ।
व्याजात् पाञ्चालिकानां भयतरलमृगीलोचना निर्झरणा–
माश्चर्याकूतभावादिव सममभवन् स्तम्भिता जैनगेहे ॥९८॥

वल्गल्लावण्यलीलावगणितफणिभृल्लोकनीलोत्पलाक्ष्यः
कल्लोलं ह्वन्मुदम्भोनिधिपयसि नृणां शालभञ्ज्यः सृजन्ति ।
खेलल्लीलायमानाम्बुधिशयनशरच्चन्द्रविद्वेषिवक्त्रा
स्नेहेनाभ्याजगाम प्रवरसहचरीवाप्सरोमालिकेयम् ॥९९॥

यस्मिन् विस्मेरदम्भोरुहदलनयनाः स्तम्भनद्धा नताङ्ग्यः
पाञ्चाल्यः फुल्लयन्ति स्म नयनकुमुदां वृन्दमिन्दोरिवाल्यः ।
प्रान्तावासं जिनेन्दो ! व्यपनय किमिदं वक्तुकामाः पुरस्ता–
दाशासारङ्गनेत्रा इव जिनसदने यत्र सम्भूय तस्थुः ॥१००॥

धौतस्फीताश्मगर्भप्रकरपरिचितानन्यसोपानपङ्क्तिः
प्रोच्चैर्यत्कुट्टिमान्तः किमपि नयनयोः कौतुकं तन्तनीति ।
कालिन्दीवोत्तरङ्गा कनककृतशिखालम्बिकुम्भेऽब्जबन्धो–
र्भ्रान्त्या वप्तारमेनं मिलितुमिव मुदोपक्रमं कुर्वतीह ॥१०१॥

यस्मिन्नुर्जस्वलश्रीः क्षपितघनतमःकोटिविस्पष्टरोचिः
सौवर्णस्तम्भमालाशितिमणिकिरणश्रेणिमिश्रान्तराला ।
श्रीमत्स्याद्वादिगेहे पुलकयति तनूं कौतुकालोककानां
बिभ्राणा नीलवासो दिवसपतिसुता प्रत्यनीका इवैते ॥१०२॥

इति श्रीमज्जैनविहारशतकम्

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्रीसोमसुन्दरसूरिकृतं

श्रीवीरजिनस्तवनम् ।

संपादक. पं. बाबुभाई सवचंद शाह

अद्यावधि अप्रगट आ चमत्कारिक श्रीवीरस्तवनरूप लघु स्तवनन कर्त्ता प्रसिद्ध तपगच्छीय आचार्य श्रीसोमसुन्दरसूरि छे. तेओश्री भगवान महावीरना पचासमा पटधर थया. वि.सं. [1]१४५७ मां तेओ सूरिपदे स्थापित थया. तेमनो समय वि. सं. १४३० थी १५०० सुधीनो सुनिश्चित छे. तेमणे नाना मोटा अनेक ग्रंथो रच्या छे.[2] तेमांना घणा छपाई गया छे.

आ कृतिनुं संपादन लालभाई दलपतभाई भारतीय संस्कृति विद्यामंदिरमां रहेल पंन्यास श्रीकल्याणविजयजी संग्रहनी प्रति नंबर ५४५/४ उपरथी करेल छे. प्रतिनुं परिमाण २६. ३ × ११. ४ से. मी. छे. प्रति सत्तरमा शतकमां सुवाच्य अक्षरे लखायेली छे. एक पत्रमां लगभग पंदर पंक्तिओ छे. एक पंक्तिमां सरेराश ५६ अक्षरो छे.

आ कृतिना शरूआतना सात श्लोको उपजाति छंदमां अने छेल्ला बे श्लोको शार्दूलविक्रीडित छंदमां छे. सातमा श्लोकमां श्लेषगर्भित यमकबद्ध रचना छे. अंतिम श्लोकमां नाणा, घाणक, नंदिवर्धनपुर, हस्तिकुंडीपुरी, ब्राह्मणवाटक वगेरे तीर्थोनो उल्लेख करेल छे. वळी ते ज श्लोकमां जीवति श्रीवीरे आ पद मूकीने श्रीवीर भगवंतनी विद्यमानतामां आ तीर्थोमां स्थापन करायेली मूर्तिओने नमस्कार करेल छे.

श्रीसोमसुन्दरसूरिकृतं
श्रीवीरजिनस्तवनम् ।

छत्रत्रयालङ्कृतमौलिमण्डनम्
संवीज्यमानं चमरैः सुरेश्वरैः ।
जिनाधिराजं मृगराजविष्टरो–
पविष्टमेकं प्रभुवीरमानुमः ॥१॥

गङ्गातरङ्गा इव चङ्गशुद्धताः
त्रिलोकलीलाक्रमविक्रमोद्धताः ।
गुणास्तुरङ्गाः कियतोऽपि यांस्तव
श्रितैः सुखाप्यः कविसादिभिर्जयः ॥२॥

१. पट्टावली समुच्चय पृ. ६४–६५. (प्रका० चारित्रस्मारक ग्रंथमाला, वीरमगाम.)
२. जैन साहित्यनो संक्षिप्त इतिहास. मो. द. देसाई. पृष्ठ ४५१ थी ४६१.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तव प्रभावस्तनुभूरजल्पतोऽ—
प्यनल्पसङ्कल्पितरोषतोषणः ।
त्वदङ्गणाग्रे युवराजवज्जवाद्
यात्रामिषाल्लोठयते जगत्त्रयीम् ॥३॥

आज्ञा परेषां न रराज निर्जरे—
श्वरादिकानां प्रभवेत् सचेतने ।
अचेतनैरप्यनलाम्बुविद्युदा—
दिकैस्त्वदाज्ञा तु न लङ्घ्यतेऽद्भुतम् ॥४॥

स्यादैहिकानेकपदार्थसिद्धये
श्रद्धा जिनाधीश ! यथा प्रथावती ।
तथाऽत्रपारत्रिकशर्मनिर्मिता—
वुपायभूता त्वयि सा ममाऽनिशम् ॥५॥

पुरः स्फुरद्धूपजधूमडम्बरम्
चिरं सृजन्तोऽपि तवेह देहिनः ।
स्वमुज्जज्वलैः पुण्यदलैर्वरीभ्रति
त्रिलोकमात्मीययशोभिरप्यहो ! ॥६॥

न राजयक्ष्मादिकदूषिताः स्युः
नरा जयक्ष्मादिकराज्यऋद्धाः ।
प्रभावतस्ते रवितोऽतिशायि—
प्रभावतस्तेन न के स्तुयुस्त्वाम् ॥७॥

तेजोभिर्विजितो रविः सह परीवारेण बद्धाञ्जलिः ।
पादाग्रे तव सेवनां विरचयत्येकाग्रचित्तः सदा ॥
तत् किं तस्य सुतः शनिस्तनुभवा भद्रा तनूजस्तथा ।
कीनाशस्तदधिष्ठिता च भरणी त्वद्भाक्तिकां(कानां) पुरः ॥८॥

नाणद्याणकनन्दिवर्द्धनपुरश्रीहस्तिकुण्डीपुरी—
श्रीमद्ब्राह्मणवाटकेषु बृहति ग्रामे तथा जीवति ।
श्रीवीरे क्षितिपालमुख्यविपुलप्रासादसंस्थापिताः
तन्मूर्तीः गुरुसोमसुन्दरमहःकीर्त्तिर्नमाम्यन्वहम् ॥९॥

———

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રિયામિલન

ઉજાણીએથી પ્રત્યાગમન

પછી વાવને કાંઠે બેઠેલી અને સ્નાન, શણગાર વગેરે કરવામાં રચીપચી અમ્માને જોઈને હું તેની પાસે ગઈ. (૪૦૪). ભૂંસાઈ ગયેલી બિંદીવાળું, સહેજસાજ બચેલા આંજણ યુક્ત રાતાં નયનવાળું, ખિન્ન બનેલું ને પ્રભાતકાળના ચંદ્ર સમુ ફીકું એવું મારું વદન જોઈને વિષાદ પામતી અમ્માએ કહ્યું, 'બેટા, ઉદ્યાનમાં ભમવાના થાકથી તું કરમાયેલી ઉત્પલમાળાના જેવી શોભાહીન બની ગઈ કે શું ?' (૪૦૫–૪૦૬). એટલે પ્રિયતમના વિયોગે દુઃખી, સર્વસ્વ હરાઈ ગયું હોય તેવી હું આંસુ ભરેલી આંખે બોલી, 'મારું માથું દૂઃખે છે.' (૪૦૭). 'તો બેટા, તું નગરમાં પાછી જા,' 'મારાથી એક ડગલું પણ દઈ શકાય તેમ નથી. મને દુઃખના નિધાન સમો તાવ ચડયો છે.' (૪૦૮). એ વચન સાંભળીને અત્યંત ખિન્ન બનેલી મારી વત્સલ માતાએ કહ્યું, 'તું સ્વસ્થ થાય તે પ્રમાણે કરીશું. (૪૦૯). હું પણ નગરીમાં ન આવું, તો આવી દુર્દશામાં તને એકલી કેમ મૂકું ? મારી પુત્રી આખા કુળની... '(૪૧૦). એ પ્રમાણે કહીને પુત્રી પ્રત્યેના અતિશય સ્નેહવાળી અમ્માએ શયનવાળું એક ઉત્તમ વાહન મારે માટે જોડાવ્યું. (૪૧૧). પછી પેલી મહિલાઓને તેણે કહ્યું, 'તમે સૌ સ્નાનશણગાર કરી, ભોજન પતાવીને વેળાસર પાછી આવી જજો, હોં, મારે જરા નગરમાં જવાનું છે, કાંઈક તાકીદનું અનિવાર્ય કામ છે, પણ તમે કશી ચિંતા ન કરશો.' એ પ્રમાણે તે બધીને સારું લાગે તેમ કહ્યું. (૪૧૩). ઉજાણીના આનંદોત્સવમાં સ્ત્રીઓને કશો અંતરાય ન પડે એ દૃષ્ટિએ અમ્માએ પોતાનું નગરીમાં પાછા ફરવાનું ખરું કારણ ન કહ્યું. (૪૧૪). સાથેના સૌ રક્ષકો, દેખરેખ રાખનારા વૃદ્ધો અને કંચુકીઓને પોતપોતાના કાર્યમાં બરાબર સાવધ રહેવાનું કહીને, થોડાક પરિવારને અને અનુભવી પરિચારકોને સાથે લઈને તે વાહનમાં બેસીને અમ્મા મારી સાથે નગરીમાં આવી. (૪૧૫–૪૧૬). વાસભવનમાં તળાઈવાળા...(૪૧૭). ગળાના હાર ફેંકી દઈને...કાનનું કુંડળયુગલ... (૪૧૮). એટલે અમ્માએ કહ્યું. 'તરંગવતીના શરીરમાં તોડ છે. માથું પણ સ્વસ્થ નથી. એટલે ત્યાં તેને વધુ રહેવાનું ગોઠયું નહીં.' (૪૧૯). જેના નિમિત્તે હું ઉદ્યાનમાં ગઈ, તે સપ્તપર્ણનું વૃક્ષ સરોવરની સમીપમાં ઊગેલું અને ફૂલથી ઢંકાઈ ગયેલું મેં જોયું. (૪૨૦). સૌ સ્ત્રીઓને ઉદ્યાનમાં રમણભ્રમણ કરવામાં કશું વિઘ્ન ન થાય એ હેતુથી મેં મારા પાછા ચાલી આવવાનું સાચું કારણ તેમને નથી જણાવ્યું.' (૪૨૧). એ વચન સાંભળીને મારા પર પુત્રો કરતાં પણ વધુ સ્નેહબંધવાળા બાપુજી અધિક વ્યાકુળ અને દુઃખી થયા. (૪૨૨).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

महिला-जणस्स विग्धो मा होज्जा उववणम्पि रमउं ति ।
आगमण-कारणं तो न मए सब्भावओ कहियं ॥४२१
एयं निसग्ग वयणं संभंतो अहिय-दुक्खिओ ताओ ।
अइरेय-बद्ध-नेहो पुरोहिंतो · मह उवरि ॥४२२

❀

अम्मा-कहिए नायम्मि आणिओ नय-विहण्णुओ वेज्जो ।
विज्जा-गुणेण जो नयरे सयले खाय-कित्तीओ ॥४२३
उत्तम-कुल-प्पसूओ गंभीरो सील-पच्चय-समिद्धो ।
सुह-हत्थो सिव-हत्थो लहु-हत्थो सत्थ-कुसलो य ॥४२४
सो सव्व-वाहि-लक्खण-नियाण-निग्गह-पओग-विहि-कुसलो ।
पुच्छइ सुहासणत्थो विवरिय-अत्थं ममं तत्थ ॥४२५
किं ते बाहइ बलियं जरो य सिरवेयणा य तं साह ।
पत्तिय(?) तं वेलं जा ते सव्वं पणासेमि ॥४२६
केरिसओ आहारो कल्लं आसी य अवि य ते जिण्णं ।
निहावण यण-मुद्दा (?) कह ते रत्ती गया अज्जं ॥४२७
कहिओ मे आहारो सारसियाए निद्दाए पज्जंतो ।
उववण-गमणं च महं जाइ-स्सरणं विणा घरिणि ॥४२८
दट्ठूण पुच्छिऊण य आलक्खेउं ममं च गहियत्थो ।
सो जंपिउं पवत्तो सत्थावत्था इमा कण्णा ॥४२९

❀

जं लोए जिमिय-मेत्तो होइ जरो सिंभिओ मुणेयव्वो ।
पित्तं (?) जरो जरत जिण्णंते बाइओ होज्जा ॥४३०
एएसु तिसु वि कालेसु हवइ सो सण्णिवाइओ होइ ।
तस्स वि य पबल-सेसो (?) बहुया दोसा मुणेयव्वा ॥४३१
दोसा अहवा तिण्णी एत्तो किर लक्खणाणि सयराह' ।
दीसंति जत्थ सो सण्णिवाय-जरओ मुणेयव्वो ॥४३२
दंड-कस--सत्थ-पत्थर-पहार-दुम-पडण-पेल्लणादीहि ।
संभवइ जो विसेसेण सो उ आगंतुओ जरओ ॥४३३
एतेसिं एक्कयरं अहयं जं लक्खणं न पेक्सामि ।
सत्था हु होह तुब्भे सत्थ-सरीरा इमा कण्णा ॥४३४
जाण-क्खोभेण धुया उववण-परिहिंडणा[ए] किलम्मिया ।
जाणइ जरो त्ति बाला परिस्सममिमं सरीरस्स ॥४३५
अहवा चित्त-वियारो कोई एयाए सोग-डर-जणिओ ।
तेणुव्विग्गा बाला लक्खिज्जइ नण्णहा एसा ॥४३६
इय भाणिऊण य तहिं अम्मं तायं च हेउ-जुत्तीहिं ।
कय-सम्माणो भक्णाओ नीइ विसज्जिओ वेज्जो ॥४३७

❀

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વૈદરાજનું આગમન

અમ્માની સલાહથી વૈદ્યને બોલાવ્યો. તે વિવેકબુદ્ધિવાળો અને પોતાની વિદ્યાના ગુણે આખા નગરમાં પ્રખ્યાત હતો; ઉત્તમકુળમાં જન્મેલો, ગંભીર સ્વભાવનો અને ચારિત્રવાન હતો; શાસ્ત્રનો જાણકાર હતો, અને તેનો હાથ શુભ, કલ્યાણકારી અને હળવો હો. (૪૨૩–૪૨૪). બધા પ્રકારની વ્યાધિઓના લક્ષણ, નિદાન અને નિગ્રહમાં તથા તેમતેને લગતા પ્રયોગવિધિમાં કુશળ એવો તે વૈદ્ય નિરાંતે આસન પર બેસીને મને વિગતે પૂછ-પરછ કરવા લાગ્યો (૪૨૫): 'મને કહે, તને વધારે કષ્ટ શેનાથી થાય છે—તાવથી કે માથાના દુઃખાવાથી? તું વિશ્વાસ રાખ. આ ઘડીએ જ તારું બધું કષ્ટ હું દૂર કરી દઈશ. (૪૨૬). તેં ગઈ કાલે ભોજનમાં શું શું લીધું હતું? તને ખાધેલું બરાબર પચ્યું હતું? તારી રાત કેવી રીતે ગઈ, આંખોને બીડી દેતી ઊંઘ બરાબર આવી હતી?' (૪૨૭). એટલે સારસિકાએ મેં જે કાંઈ રાત્રે આહાર કર્યો હતો તે, તથા પૂર્વ જન્મના સ્મરણ સિવાયની ઉજાણીએ ગયાની વાત કહી જણાવી. (૪૨૮). એ પ્રમાણે પૂછીને અને મને જોઈતપાસીને વસ્તુસ્થિતિનો મર્મ પામી જઈ વૈદ્ય કહેવા લાગ્યો, 'આ કન્યાને કશો રોગ નથી.

જ્વરના પ્રકાર

લોકોને જમ્યા પછી તરત આવતો જ્વર કફજ્વર હોય, પાચન થતાં જે જ્વર આવે તે પિત્તજ્વર અને પાચન થઈ ગયા પછી આવતો જ્વર તે વાતજ્વર હોય. (૪૩૦). આ ત્રણેય વેળાએ જે જ્વર આવે તે સન્નિપાત-જ્વર હોય, જેમાં ઘણા પ્રબળ દોષો રહેલા હોવાનું જાણવું. અથવા તો જેમાં ઉક્ત ત્રણેય પ્રકારના જ્વરના દોષ અને લક્ષણો વરતાય તેને સન્નિપાત-જ્વર જાણવો. (૪૩૧–૪૩૨). વળી દંડ, ચાબુક, શસ્ત્ર, પથ્થર વગેરેના પ્રહારને લીધે, ઝાડ પરથી પડવાથી કે ધકકેલાવાથી—એવા કોઈ વિશિષ્ટ કારણે ઉત્પન્ન થતા જ્વરને આગંતુક જ્વર જાણવો. (૪૩૩). આ જ્વરોમાંથી એકેયનું લક્ષણ મને અહીં દેખાતું નથી. માટે તમે નિશ્ચિંત રહો, આ કન્યાનું શરીર તદ્દન સ્વસ્થ છે. (૪૩૪). લાગે છે કે તમારી પુત્રી ઉદ્યાનમાં ભ્રમણ કરીને અને વાહનની અથડામણથી થાકી ગઈ છે. આ શારીરિક પરિશ્રમ છોકરીને જાણે કે જ્વર હોય એવો લાગે છે. (૪૩૫). અથવા તો પછી ભારે શોક કે ડરને લીધે આને કશો ચિત્તવિકાર થયો હોય, જેથી કરીને આ છોકરી ખિન્ન બની ગઈ હોય. આમાં બીજું કશું કારણ નથી.' (૪૩૬). એ પ્રમાણે અમ્માને તથા બાપુજીને કારણો તથા દલીલોથી સમજાવીને, સન્માનપૂર્વક વિદાય કરાયેલો વૈદ્ય અમારે ઘેરથી ગયો. (૪૩૭).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अहयं पि तत्थ दुहिया सोग-भरक्कंत हियय-दुक्खत्ता ।
जेमाविया स-सवहं अम्माए वरण्ह-कालम्मि ॥४३८

मज्जण-जेमण-मंडण-पमोय-संभोय-वइयर-विसेसे ।
साहंति य विलयाओ उज्जाणाओ नियत्ताओ ॥४३९

सायर-रंग-परंगिय-तलम्मि सयणम्मि मे असरणाए ।
निद्दा-वु(तु?)च्छच्छीए किच्छेण अइच्छिया रत्ती ॥४४०

पुरिस-सया किर कल्लं ममं वरेउं उवट्ठिया तायं ।
जे मयण-बाण-विद्धा दट्ठूण ममं गुरू तेसिं ॥४४१

ते य किर असरिसे मे सील-व्वय-नियम-पोसह-गुणेहिं ।
ललिया वि अत्थइत्ता पडिसिद्धा सेट्ठिणी सव्वे ॥४४२

तस्स कहा-गुण-कित्तण-पसंग-परिवत्तिओ पुणो बहुसो ।
अच्छीसु ओयरिज्जइ पाणिय-रूवो महं सो उ ॥४४३

धणियमणुसंभरंतीए मज्झ तं पुव्व-देह-संबंधं ।
सा कुद्धा य रुट्ठा(?) भोयण-सद्धा परद्धा मे ॥४४४

मज्जामि पसाहेमि य अकामा(?) मे विसं व तं घरिणि ।
गुरुयण-परियण-चित्त-परिरक्खणत्था दुहट्टा वि ॥४४५

खणमवि न हु जीवेज्जा तेण विणा तस्स लंभ(?)-परिहीणा ।
जीविय-कल्लोला मे मणोरह-मया जइ न होज्जा ॥४४६

बाहइ मं उउ-चंडो वम्मह-कंडो पकाम-हिंडणओ ।
सुहिय-जण-निव्वुइ-करो सत्तच्छय-गंधिओ वाओ ॥४४७

तिमिर-पडिनासयाणं खणमवि मयण-सर-सण्णिवायाणं ।
न चएमि ठाइउं जे आवाए चंद-पायाणं ॥४४८

कुमुय-वण-अमय-वुट्ठी मंदर-घट्ठी पगाम(?)-परितुट्ठी ।
तह सीयला वि जोण्हा उण्हा विव मे डहइ अंगं ॥४४९

पंचविह-इंदियत्था इट्ठा विसय-सुह-निव्वुइ-करा मे ।
ते पिययमेण रहिया य घरिणि सोयं उईरंति ॥४५०

सव्व-मणोरह-संपूरयं व संकप्पियं मए तत्थ ।
तस्स समागम-हेउं विहियं आयंबिलट्ठ-सयं ॥४५१

सव्व-दुह-विणासणयं पभवं च सव्व-सोक्खाणं ।
अणुमण्णइ य गुरु-यणो तं मज्झ वयं अणुणयंतो ॥४५२

आयंबिल-वय-करणेण दुब्बलं सयण-परियणो मज्झं ।
जाणइ न हु मं जाणइ वम्मह-सर-सोसियं तणुइं ॥४५३

❀

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિરહાવસ્થાની વ્યથા

પછી ભારે શોકથી તપ્ત હૃદયવાળી અને દુઃખાર્ત બનેલી મને અમ્માએ સોગંદ દઈ ને બપોરે જમાડી. (૪૩૮). ઉજાણીએથી પાછી ફરેલી પેલી મહિલાઓ પણ સ્નાન, શણગાર, ભોજન ને આનંદપ્રમોદના અનેક પ્રસંગો વર્ણવા લાગી. (૪૩૯). નીલરંગી શયનમાં અશરણ બનીને સૂતાં, નિદ્રારહિત આંખોએ મારી એ રાત્રી કેમેય કરીને વીતી. (૪૪૦). કહે છે કે આગલે દિવસે મને જોઈ ને જેઓ મદનનાં બાણથી વીંધાઈ ગયા હતા, તેમના જેઓ વડીલ હતા તે સેંકડો પુરુષો બાપુજી પાસે મારું માગું કરવા આવેલા. (૪૪૧), પરંતુ ઉમેદવારો રૂપાળા હોવા છતાં, શીલ, વ્રત, નિયમ અને ઉપવાસના ગુણોમાં તે બધા મારા સમોવડ ન હોવાથી, હે શેઠાણી, તેમનો બાપુજીએ અસ્વીકાર કર્યો. (૪૪૨). એને લગતી વાતોના અને ગુણકીર્તનના પ્રસંગોમાં વારંવાર નિર્દેશ પામતો મારો પ્રિયતમ જ મારી આંખોમાં પાણી રૂપે ઊતરી આવ્યા કરતો હતો. (૪૪૩). પહેલાંના એ મારા દેહસંબંધનું વારંવાર સંસ્મરણ કરતી એવી મારા ઉપર જાણે કે ક્રોધે ભરાઈને-રિસાઈને મારી ભોજનરુચિ ચાલી ગઈ. (૪૪૪). હે, ગૃહસ્વામિની, હું દુઃખીદુઃખી હોઈ ને, સ્નાન અને શણગાર મને ઝેર જેવા લાગતાં; તોપણ, વડીલો અને કુટુંબીજનોથી મારો હૃદયભાવ છુપાવવા, હું તે નીરસપણે કર્યે જતી. (૪૪૫) જો મનોરથરૂપી તરંગો મારા જીવિતમાં પ્રસરેલા ન હોત, તો હું તેના સંગથી વિયુક્ત રહીને એક ક્ષણ પણ જીવી ન શકત. (૪૪૬). સ્વૈરપણે ભ્રમણ કરતો, કામદેવના બાણ જેવો, સપ્તચ્છંદની સૌરભ-વાળો, સુખી લોકોને શાતા આપતો, ઋતુને લીધે પ્રચંડ એવો પવન મને પીડતો હતો. (૪૪૭). કંદર્પના બાણની વર્ષા થતાં જેમને કામજ્વરનો સંનિપાત થઈ આવ્યો છે, તેવા, તિમિરની પ્રતિમા સમાં (?) લોકોને ચંદ્ર એક ક્ષણ પણ રુચતો નથી. (૪૪૮). કુમુદવનને અમૃતવૃષ્ટિ સમી...અત્યંત પરિતૃપ્તિ કરતી શીતલ જ્યોત્સ્ના પણ ઉષ્ણ હોય તેમ મારા અંગને દઝાડતી હતી. (૪૪૯). હે ગૃહસ્વામિની, વિષયસુખની તૃપ્તિ કરવતા પાંચ પ્રકારના ઇષ્ટ ઇંદ્રિયાર્થો, મારા પ્રિયતમ વિના મને શોક ઉપજાવતા હતા. (૪૫૦). તે વેળા મેં પ્રિયતમને પામવા માટે, સર્વે મનોરથ પૂરા કરનાર એકસો ને આઠ આયંબિલ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. (૪૫૧). સર્વે દુઃખનું વિનાશક અને સર્વે સુખનું ઉત્પાદક એવું એ વ્રત કરવા માટે, મારું મન રાજી રાખતા વડીલોએ મને સંમતિ આપી. (૪૫૨). હું આયંબિલ વ્રત કરવાથી દૂબળી પડી ગઈ હોવાનું મારા સ્વજનો અને પરિજનોએ માન્યું; કામદેવના બાણથી હું શોષાઈને કૃશ બની ગઈ હોવાનું તેઓ ન કળી શક્યા. (૪૫૩).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तो दुक्ख-वेद-संतावियाए मे हियय-सोग विस्सामो ।
आलेक्ख-कम्म-जोग्गो निम्मविओ पट्टओ घरिणि ॥४५४

दढ-पासिय-मसिणाओ जुत्तीएहि दिण्ण-माण-वद्धाओ(?) ।
कासि म्हि वट्टिआओ बहु-वण्णा-सण्ह-वण्णाओ ॥ ४५५

उभओ तिक्खग्गाओ अवक्खडा तह पमाण-जुत्ताओ ।
परिसण्ह-निद्ध-लेहा पाणीसु वि उज्जमंतीओ ॥४५६

ताहि य मे तं लिहियं तम्मि पडे चक्कावाय-जाईयं ।
जं मे पिएण सहियाए समणुभूयं पि(?) निरवसेसं ॥४५७

जह रमियं जह चरियं विद्धो य मओ य सहयरो जह मे ।
जह खामिओ य वाहेण अणुमया तं जहा अहयं ॥४५८

तत्थेव मए लिहिया भागीरहिणोवइट्ठ-गइ-मग्गा ।
गंगा उयहि-तरंगा रहंग-नामा उलि(?) विहंगा ॥४५९

हत्थी य सो वयत्थो वाह-जुयाणो य गिहिय-कोयंडो ।
तत्थ लिहिया मए तो कमेण वट्टीए चित्तम्मि ॥४६०

पउमसरो य बहु-विहा रुक्ख-कडिल्ला य दारुणा अडवी ।
कमल-सहस्साकिण्ण-उउ-काल-समण्णिया लिहिया ॥४६१

अच्छामि य पेच्छंती कुंकुम-वण्णं तयं रहंगं च ।
मह मण-रमणं चित्त-गयं(?) अणण्ण-चित्ता हं ॥४६२

❀

× × × तइया वि दिणे गुण-विविह-नियम-विवेल्लिया ।
× × × × × गुण-पवित्तो आसण्णा कोमुई-रत्ती ॥ ४६३

लागदाराणि अवंगु-पाणिमाधाय(?) घोसणा वत्ता ।
धम्मो विव सुह-करणी निण्हय-करणी य अहम्मस्स ॥४६४

उववास-दाणमइयं वदाणि संघस्स(?) तेण तत्थ जणो ।
कुणइ विहि-निप्पकंपं(?) दिय-भोय-विमाण-सोमाणं(?) ॥४६५

कोमुइ-पुण्णिम-दिवसो जं आओ(?) घरिणी कमेण संपत्तो ।
धम्मस्स कारवणओ दिय-जण-दोगच्च-नासणओ ॥४६६

अम्मा-पिईहिं (सहिया) कांसी चाउम्मासाइयार-सोहणयं ।
खमणं पडिकमणं पारणं च अहयं पियेच्छीयं (?) ॥४६७

हम्मिय-तल-ओलोयण-गया य पव्वावरण्ह-कालम्मि ।
ओलोएमि पुरवरिं सग्ग-विमाणोवम-सिरीयं ॥४६८

पेच्छामि दुद्ध-धवले विण्णाणिय-सुकय-चित्तिय-क्खंभे ।
गयण-तलमणुलिहिंते विमाण-पडिरूवए भवणे ॥४६९

❀

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચિત્રપટનું આલેખન

પછી હે ગૃહસ્વામિની, વિરહદુઃખે સંતપ્ત બનેલી મેં હૃદયના શોકથી વિસામો મેળવવા, ચિત્રકર્મ માટે યોગ્ય એવો એક પટ્ટ તૈયાર કરાવ્યો. (૪૫૪). મજબૂત પાસથી બાંધેલી, યોગ્ય માપની, ઝીણા વાળ વાળી, મસૃણ, સુંદર પીંછીઓ તૈયાર કરાવી; બંને બાજુ તીક્ષ્ણ અગ્રવાળી, ઉપસ્કૃત, સપ્રમાણ, ઝીણી, સ્નિગ્ધ રેખા પાડતી અને હાથમાં ઉત્સાહ પ્રેરે તેવી તે હતી (૪૫૫–૪૫૬). તેમના વડે મેં તે ચિત્રપટમાં જે કાંઈ ચક્રવાકી તરીકેના ભવમાં મારા પ્રિયતમની સાથે મેં અનુભવ્યું હતું તે બધું જ આલેખ્યું. (૪૫૭) : જે રીતે અમે રમતાં અને વિહરતાં, જે રીતે મારો સહચર વિંધાયો અને મરણ પામ્યો, જે રીતે વ્યાધે તેને ખમાવ્યો, અને જે રીતે મેં તેની પાછળ અનુમરણ કર્યું. (૪૫૮). વળી મેં ભાગીરથીનાં વહેણ, સમુદ્રસમા તરંગવાળી ગંગા અને તેના પટમાં રથાંગ નામધારી (=ચક્રવાક) વિહંગો, હાથી, જુવાનજોધ ને ધનુષ્યધારી વ્યાધયુવક—એ બધું ક્રમશઃ તૂલિકા વડે ચિત્રપટમાં આલેખ્યું. (૪૫૯–૪૬૦). વળી પદ્મ-સરોવર, અનેક પ્રકારના વૃક્ષોની ગીચ ઝાડીવાળી દારૂણ અટવી, અને ત્યાંનો હજારો કમળો વાળો ઋતુકાળ ચીતર્યાં. (૪૬૧). ચિત્રમાં રહેલા તે મારા કુંકુમવર્ણા, મનોરમ ચક્રવાકને હું અનન્ય ચિત્તે જોતી જ રહી. (૪૬૨).

કૌમુદીમહોત્સવ

એ સમયે વિવિધ ગુણ અને નિયમવાળી, પવિત્ર શરદપૂર્ણિમા નજીકમાં જ હતી. (૪૬૩) ...ધર્મના જેવી શુભકર, અને અધર્મની પ્રતિબંધક એવી ઘોષણા કરવામાં આવી. લોકોએ આ વ્રતનિમિત્તે ઉપવાસ અને દાન આદર્યાં. (૪૬૪–૪૬૫). આમ, હે ગૃહ-સ્વામિની દ્વિજોની દુર્દશા દૂર કરવાવાળો અને ધર્મ કરાવાવાળો શરદપૂનમનો દિવસ ક્રમે કરીને આવી લાગ્યો. (૪૬૬). અમ્માએ તથા બાપુજીએ ચોમાસાના અતિચારનું શોધન કર્યું, તથા મેં પણ પિતાજીની ઇચ્છાનુસાર ઉપવાસ, પ્રતિક્રમણ અને પારણાં કર્યાં. (૪૬૭). પર્વદિવસે બપોરને સમયે હું અગાસી ઉપર જોવા માટે ગઈ અને સ્વર્ગીય વિમાનોની શોભા ધરી રહેલી નગરીને જોવા લાગી. (૪૬૮). દૂધ જેવાં ધવળ, કળાકારોએ કુશળતાથી ચીતરેલા સ્તંભોવાળાં, આકાશને અડતાં, વિમાન જેવાં ભવનો મારી દૃષ્ટિએ પડયાં. (૪૬૯).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वर-भवण-पडिहार-ट्ठिया य कणयमय-भरिय-भिंगारा ।
घोसंति दाण-वइणं वर-वरियं दाण-कय-सद्दं ॥४७०
कणगं-कण्णा-गो-लक्ख-दूस-भूमी-किमिच्छग-पयाणो ।
सयणासण-जाणाणि य असणाणि जणो तहिं देह ॥४७१
ताओ अम्माए समं चेइय-सक्कारगं करेइ पुणो ।
विविह-गुण-जोग-जुत्तेसु देइ साहूसु दाणाइं ॥४७२
नव-कोडी-परिसुद्धं उग्गम-दोसेहिं दसहिं वि विमुक्कं ।
उप्पायण-दोसेहिं च सोलसहिं वि विवज्जिययं ॥४७३
तं वत्थ-पाण-भोयण-सयणासण-लेण-भायणादीयं ।
देमो अहियं दाणं उवग्गह-करं सु-विहियाणं ॥४७४
जिणवर-घरेसु य पुणो नाणा-मणि-कणय-रयण-रुप्पाणं ।
कुणिमो पयाणं(?) परस्स लोयस्स महप्फलं घरिणि ॥४७५
दिण्णस्स नत्थि नासो दाणस्स सुभासुभस्स सव्वत्थ ।
होइ सुभे पुण पुण्णं होइ अपुण्णं च असुभम्मि ॥४७६
विविह-गुण-जोग-जुत्तेसु विउल-तव-संजमेण जुत्ते सु ।
दिण्णं फासुय-दाणं सद्धा-सक्कार-विणएहिं ॥४७७
तं सेयं विउल-फलं पसवइ तत्तो निरामयं च पुणो ।
सुकुलम्मि समुप्पत्तिं माणुस-भव-सोभणिं कुणइ ॥४७८
एएण कारणेणं देमो तव-नियम-दंसण-धराणं ।
पत्तम्मि हवइ उ पत्त-दाणं संसार-मोक्ख-करं ॥४७९
रायावगारि-तक्कर-वितह-वयण-कारि-पार-दारीसु ।
होइ पुण अणिट्ठ-फलं फासुय-दाणं पि जं किंचि ॥४८०
अणुकंपाए निमित्तं बहुयाणं तत्थुवत्थियाणं तो ।
माहण-किविण-वणीमग-सयाण दिण्णा[इ] दाणाइं ॥४८१
दुरणुचर-नियम-बहुलो विकिट्ठ-खवणोववास दाण-रुई ।
अइरेग-धम्म-सीलो कोमुइ-दिवसे जणो आसी ॥४८२

❀

एव य पेच्छामि अहं नाणावत्थंतरे पुरवरीए ।
संखित्त-रस्सि-जालो सूरो य समोत्थरइ अत्थं ॥४८३
पुव्व-दिसा-पिय-कामिणि-परिभोग-किलंत-पंडुर-च्छाओ ।
अवर-दिसा-विलयाए निवडइ वच्छ-त्थले सूरो ॥४८४
नइयल-हिंडण संतो निम्मल-तवणिज्ज-रज्जु-भूयाहिं ।
ओयरइ व भूमि-तलं सूरो निययाहिं रस्सीहिं ॥४८५
सूरम्मि य अत्थमिए तिमिर-कलंकिज्जमाण-सामाए ।
पडिवण्णो जिय-लोओ सव्वो वि य साम-भावेण ॥४८६

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દાનપ્રવૃત્તિ

સુંદર ભવનોનાં દ્વાર પર મૂકેલા જળ ભરેલા સુવર્ણકળશો જાણે કે દાનેશ્વરીઓની મોંમાગ્યું દાન આપવાની શ્રદ્ધાની ઘોષણા કરી રહ્યા હતા. (૪૭૦). લોકો યથેચ્છ સોનું, કન્યા, ગાય, ભક્ષ્ય, વસ્ત્ર, ભૂમિ, શયન, આસન અને ભોજનનું દાન દેતા હતા. (૪૭૧). બાપુજી અને અમ્માએ ચૈત્યવંદન કરીને વિવિધ સદ્ગુણ અને સત્પ્રવૃત્તિવાળા સાધુઓને દાન દીધું.(૪૭૨). નવ કોટિએ કરીને શુદ્ધ, દસ પ્રકારના ઉદ્ગમદોષોથી મુક્ત, સોળ પ્રકારના ઉત્પાદનદોષોથી રહિત, એવું વસ્ત્ર, પાન, ભોજન, શયન, આસન, રહેઠાણ, પાત્ર વગેરેનું પુણ્યકારક પુષ્કળ દાન અમે સુચરિતોને દીધું. (૪૭૩-૪૭૪). જિનમંદિરોમાં પણ હે ગૃહસ્વામિની, અનેક પ્રકારના મણિ, રત્ન, સુવર્ણ અને રૂપાનું અમે દાન કર્યું, જેથી પરલોકમાં તેનું મોટું ફળ મળે. (૪૭૫).

જે કાંઈ દાન દેવામાં આવે છે—પછી તે શુભ હોય કે અશુભ—તેનો કદી પણ નાશ થતો નથી: શુભ દાનથી પુણ્ય થાય છે, તો અશુભથી પાપ (૪૭૬). વિવિધ ગુણ અને યોગથી યુક્ત, વિપુલ તપ અને સંયમવાળા સુપાત્રોને શ્રદ્ધા, સત્કાર અને વિનયથી યુક્ત થઈને આપવામાં આવેલું અહિંસક દાન અનેક ફળવાળું શ્રેય ઉત્પન્ન કરે છે. તેને પરિણામે ઉત્તમ મનુષ્યભવથી શોભતા ઊંચા કુળમાં જન્મ અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. (૪૭૭-૪૭૮). આ કારણે અમે તપસ્વી, નિયમશીલ અને દર્શનધારીઓને દાન દીધું. સુપાત્રને આપેલું દાન સંસારમાંથી મુક્તિ અપાવે છે. (૪૭૯). હિંસાકારી, ચોર, અસત્યવાદી અને વ્યભિચારીઓને જે કાંઈ અહિંસક દાન પણ આપવામાં આવે તો તેથી અનિષ્ટ ફળ મળે છે (૪૮૦).

અમે અનુકંપાથી પ્રેરાઈને, ઉપસ્થિત થયેલા સેંકડો બ્રાહ્મણો, દીનદુઃખિયાઓ અને માગણોને દાન દીધું. (૪૮૧). લોકોએ તે શરદપૂનમને દિવસે અનેક દુષ્કર નિયમ પાળ્યા, ચાર દિવસના ઉપવાસ કર્યા, દાનવૃત્તિવાળા થયા, અને એમ અત્યંત ધર્મપ્રવણ બન્યા. (૪૮૨).

સૂર્યાસ્ત

એ પ્રમાણે હું નગરીમાં થતી વિવિધ ચેષ્ટાઓ જોઈ રહી હતી, ત્યાં તો પોતાની રશ્મિજાળને સંકેલી લેતો સૂરજ અસ્તાચળ પર ઊતરવા લાગ્યો. (૪૮૩). પૂર્વ-દિશારૂપી પ્રેયસીના પરિપૂર્ણ ઉપભોગથી થાકેલો અને ફીકી પડેલી કાંતિવાળો સૂરજ પશ્ચિમ દિશારૂપી સુંદરીના વક્ષઃસ્થળ પર ઢળી પડ્યો. (૪૮૪). ગગનતળમાં ભ્રમણ કરીને શ્રમિત થયેલો સૂરજ શુદ્ધ સુવર્ણના દોરડા જેવા પોતાના રશ્મિથી ભૂમિતળ પર જાણે કે ઊતર્યો. (૪૮૫). સૂરજ આથમતાં, તિમિરે કલંકિત કરેલી શ્યામા(=રાત્રી)એ સમગ્ર જીવલોકને શ્યામતા અર્પી: (૪૮૬).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अम्हे वि पडिद्दारम्मि रंग-पदेशो कओ अणण्णमओ ।
भवण-कय-कण्णपूरो केऊरो रायमग्गस्स ॥ ४८७

तस्सेव एक्क-पासम्मि उद्धिओ वेइआ-परिक्खित्तो ।
कंबल-रयण-वियाणो सो मज्झं पट्टओ घरिणि ॥ ४८८

तत्थ उवयार-कारी विस्सास-निही सिणेह-भायणं मे ।
पिययम-मग्गण-पणिही चित्त-पदे चेडिया ठविया ॥ ४८९

महुर-पडिपुण्ण-पत्थुय-साइसया रसिय-वयण-भावण्णू ।
घरिणी सारसिया सा भणिया य मए इमं वयणं ॥ ४९०

❀

आयारिंगिय-भावेहिं जाणसि तं परस्स हियय-गयं ।
मह जीवियव्वयत्थं हिययत्थं ते इमं होउ ॥ ४९१

जइ होही आयाओ पिओ महं सो इहं पुरवरीए ।
दट्‌ठूण तो पडमिणं सरिही पोराणियं जाइं ॥ ४९२

जं जीए सह पियाए जत्थणुभूयं सुहं च दुक्खं च ।
तं तीए विप्पओगे दट्‌ठूणुक्कंठिओ होइ ॥ ४९३

सूएइ अच्छि-रागो जं पिययममप्पियं च लोयम्मि ।
पुरिसस्स अणु-निव्वरियं हिययाकूयं निगूढं पि ॥ ४९४

रुदस्स खरा दिट्ठी निम्मल-धवला पसण्ण-चित्तस्स ।
विलियस्स(?) य सनियत्ता मज्झत्था वीयरायस्स ॥ ४९५

पर-बसण-दरिसणेण वि साणुक्कोसो जणो हवइ दीणो ।
अणुभूय-पच्चक्खो (?) विहट्टिओ भोग-सल्लेण ॥ ४९६
इणमो लोए वि सूई पोराणिं संभरेत्तु किर जाइं ।
× × × × मुच्छं सुदट्ठु वि जो दारुणो होइ । ४९७
सो पुण सभाव-वच्छल–मिउ-हियओ अप्पणो अणुभवित्ता ।
पडिभाविय-दुक्खो दट्ठूण इमं गच्छिहिइ मुच्छं ॥ ४९८
आवडिय-सोग-हियओ किलिण्ण-नयणो य होहिई सज्जो ।
तत्ताणुगमण-तुरिओ पुच्छिहिइ इमस्स कत्तारं ॥ ४९९
पर-लोय-विप्पभट्ठं इय दट्ठूणं महं हियय-नाहं ।
जाणाहि चक्कवायं तं माणुस-जाइमायायं ॥ ५००
तं नामेण वि गुण-वण्ण-रूव-वेसेहिं सु-प्परिण्णायं ।
काऊण मज्झ कल्लं साहसु जइ तो अहं जीयं ॥ ५०१
होही मे तेण समं वयंसि तो हियय-सोग-निट्ठवणो ।
सुरय-रइ-संपओगो आसंगो काम-भोगाणं ॥ ५०२
जइ न विहत्थिहिसि सही तं नाहं मज्झ मंद-पुण्णाए ।
जिण-सत्थवाह-पहयं तो मोक्ख-पहं गहिस्सामि ॥ ५०३

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અમે પણ મુખ્ય દ્વાર પાસે એક અનુપમ રંગમંડપ રચ્યો— અમારા વાસભવનના કર્ણપૂર સમો, રાજમાર્ગના બાજુબંધ સમો. (૪૮૭). તેની એક બાજુએ, હે ગૃહસ્વામિની, વિશાળ વેદિકા બનાવી, ઉપર રત્નકંબલનો ચંદરવો બાંધીને ત્યાં મારું પેલું ચિત્રપટ ખુલ્લું કરવામાં આવ્યું. (૪૮૮).

સારસિકાને સોંપેલી દેખરેખ

ત્યાં ચિત્રસ્થાને, મેં મારા પ્રિયતમના શોધ માટે મારા પ્રતિનિધિ લેખે, મારી વિશ્વાસપાત્ર, સ્નેહપાત્ર અને ઉપકારકારી ચેટીને મૂકી. (૪૮૯). મધુર, પરિપૂર્ણ, પ્રસ્તુત, પ્રભાવશાળી અને રસિક વચનો અને ભાવોની જાણકાર સારસિકાને, હે ગૃહસ્વામિની, મેં આ પ્રમાણે કહ્યું (૪૯૦), 'આકાર, ઇંગિત અને ભાવ દ્વારા તું અન્યનો હૃદયગત અર્થ જાણી શકે છે. તો મારા પ્રાણને ખાતર આટલું તું તારા હૃદયમાં ધારણ કરજે. (૪૯૧). જો મારો એ પ્રિયતમ આ નગરીમાં અવતર્યો હશે તો તેને આ ચિત્રપટ જોઈને પોતાના પૂર્વભવનું સ્મરણ થશે. (૪૯૨). જેણે પોતાની પ્રિયા સાથે જે સુખદુઃખ અનુભવ્યું હોય તે તેના વિયોગે જોવામાં આવતાં તે ઉત્કંઠિત થતો હોય છે. (૪૯૩). વળી જગતમાં, માણસનો ઊંડામાં ઊંડો હૃદયગત પ્રિય કે અપ્રિય ગૂઢાર્થ પ્રકટપણે ન કહેવાયા છતાં પણ, તેની આંખોના ભાવથી સૂચિત થઈ જાય છે. (૪૯૪). ચિત્તમાં ઉગ્ર ભાવ હોય ત્યારે દૃષ્ટિ પણ તીખી હોય છે. ચિત્ત પ્રસન્ન હોય ત્યારે દૃષ્ટિ નિર્મળ, શ્વેત હોય છે. લજ્જિત થયેલાની દૃષ્ટિ પાછી વળેલી હોય છે. તો વીતરાગની દૃષ્ટિ મધ્યસ્થભાવવાળી હોય છે. (૪૯૫). જેણે ભોગમાં અંતરાય પડ્યાનું દુઃખ પ્રત્યક્ષ અનુભવ્યું હોય તે માણસ પારકું દુઃખ જોઈને પણ અનુકંપાવાન અને દીન બને છે. (૪૯૬). અને લોકોમાં પણ એવી કહેતી છે કે પૂર્વભવનું સ્મરણ થતાં, જે અત્યંત દારુણ સ્વભાવનો હોય તેને પણ મૂર્છા આવે છે. (૪૯૭).

પ્રિયતમની ઓળખનો પ્રસ્તાવ

પરંતુ એનું હૃદય તો સ્વભાવે જ વત્સલ અને મૃદુ છે, એટલે તે આ ચિત્રપટ જોતાં, પોતે જે અનુભવેલું તે જ આ દુઃખ છે એમ જાણીને મૂર્છિત થઈ જશે (૪૯૮), અને એકાએક તેનું હૃદય શોકાકુળ અને આંખો ભીની થઈ જશે. તે ખરી હકીકત જાણવાને આતુર થઈને આ ચિત્રપટ બનાવનારને વિશે પૂછપરછ કરશે (૪૯૯). તેને જોઈને તું, પરલોકથી ભ્રષ્ટ થઈને મનુષ્યયોનિમાં અવતરેલા મારા પ્રાણનાથ ચક્રવાક તરીકે તેને ઓળખી લેજે. (૫૦૦). તેનું નામ, ગુણ, વાન, રૂપ અને વેશભૂષા બરાબર જાણી લઈને તું જો કાલે મને કહીશ તો તો હું જીવી જઈશ. (૫૦૧). તો, હે સખી, મારો હૃદયનો શોક નષ્ટ થશે અને હું કામભોગ ભોગવતી તેની સાથે સુરતસુખ માણીશ. (૫૦૨). પરંતુ જો મારા અલ્પ પુણ્યે તે મારો નાથ તારે હાથ નહીં આવે તો સખી, હું જિનસાર્થવાહે ખેડેલા મોક્ષમાર્ગનું શરણ લઈશ. (૫૦૩).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सुट्ठु वि दीहं(?) कालं निरत्थयं तस्स जीवियं होइ ।
जं च पिय-विप्पओगे जं च विणा धम्म-चरणेणं ॥ ५०४

पियंयम-समागम-उस्सुयाए अप्पाहिया मए एवं ।
घरिणी सा सारसिया पडयं घेत्तूण गच्छंती ॥ ५०५

❀

सूरम्मि य अत्थमिए तिमिर-कलंकिज्जमाण-सामाए ।
तत्थ य तं वेलमहं पोसह-सालं गया घरिणी ॥ ५०६

अम्मा-पिउहिं समं अरहंते सु-विहिए य नमिऊणं ।
देसिय-चाउम्मासिय-पडिक्कमणयं पडिक्कंता ॥ ५०७

भूमि-सयणा निसण्णा य मज्झ सयणस्स पासओ घरिणि ।
× × × × × ॥ ५०८

× × × × × ।
× × × × × ॥ ५०९

मणि-रयण-धाउ-चित्तं दिव्वोसहि-देवरुक्ख-चिंचइअं ।
गयणतल-विवरमइयं तुंग-सिहरयं गिरिं रम्मं ॥ ५१०

सुमिणम्मि किर गया हं तस्स य पव्वर-सिहरं समारूढा ।
तत्थ य पडिबुद्धा हं दाही किं मे फलं सुमिणो ॥ ५११

❀

तो भणइ तत्थ ताओ जह दिट्ठं सुमिण-सत्थम्मि (?) ।
धण्णो मंगल्लो पुत्त होइ एसो य ते सुमिणो ॥ ५१२

लाभालाभं दुक्खं सुहं च मरणं च जीवियं जं वा ।
उप्फुसइ अंतरप्पा सुगिणे नर-नारि-सत्थस्स ॥ ५१३

आमिसं(?) मच्छा अहुच्छेओ (?) य सरुहिरो य वणो ।
रुंदाणि कंदियाणि य आलित्तो जो य विद्धां (?) ॥ ५१४

गय-वसह-भवण-पव्वय-खीर-दुमाणं च आरुहणयाइं ।
सागर-नदि-संतरणं च जाण दुक्ख-प्पमोक्खाय ॥ ५१५

पुण्णामयस्स लाभे लाभो पुण्णामयस्स दव्वस्स ।
तस्सेव विणासम्मि विणासो पुण्णामधेयस्स ॥ ५१६

थी-नामयस्स लाभे लाभो थी-नामयस्स दव्वस्स ।
तस्सेव विणासम्मि विणासो थी-नामधेयस्स ॥ ५१७

जं जेण पावियव्वं पुव्व-कयं सुंदरं व पावं वा ।
तं सुमिण-दरिसणेण उ अप्पा सूएइ सव्वस्स ॥ ५१८

पाओसिओ उ सुमिणो छम्मासा अड्ढं-रत्तिओ तिण्णि ।
गोसग्गिओ दिवड्ढ आसण्ण-फलो पभायम्मि ॥ ५१९

निच्चिंतस्स सुह-निव्वुयस्स सुत्तस्स जे भवे सुमिणा ।
ते सफला नायव्वा सेसा सफला वा अफला वा ॥ ५२०

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જેનું જીવતર પ્રિયથી વિરહિત અને ધર્માચરણથી રહિત છે, તેનું દીર્ઘકાલીન (?) જીવતર નિરર્થક છે.' (૫૦૪). હે ગૃહસ્વામિની, પ્રિયતમનો સમાગમ કરવાને ઉત્સુક બનેલી મેં, ચિત્રપટ લઈને જતી તે સારસિકાને એ પ્રમાણે સંદેશ આપ્યો. (૫૦૫).

સ્વપ્નદર્શન

સૂર્યાસ્ત થતાં અને અંધકારથી રાત્રી ઘેરાવા માંડતાં, તે વેળા, હે ગૃહસ્વામિની, હું પૌષધશાલામાં ગઈ. (૫૦૬). અમ્મા અને પિતાજીની સાથે મેં દૈવસિક અને ચાતુર્માસિક પ્રતિક્રમણ કરીને પવિત્ર અરિહંતોને વંદ્યા. (૫૦૭). હું ભોંય પર શયન કરતી હતી. મારા શયનની પાસે............બેઠી.(૫૦૮)...............(૫૦૯). સ્વપ્નમાં હું એક વિવિધ ધાતુથી ચિત્રવિચિત્ર, દિવ્ય ઔષધિઓ અને દેવતાઈ વૃક્ષોથી સુશોભિત, આકાશના પોલાણ સુધી પહોંચતા ઊંચા શિખરવાળા, રમ્ય પર્વત પર ગઈ, અને તેના ઊંચા શિખર પર ચડી. પણ તેટલામાં તો હું જાગી ગઈ: તો એ સપનું મને કેવું ફળ આપશે?' (૫૧૦–૫૧૧).

સ્વપ્નફળ

એટલે બાપુજી સ્વપ્નશાસ્ત્રને આધારે આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા, 'બેટા, તારુ એ સ્વપ્ન ધન્ય અને માંગલિક છે. (૫૧૨). સ્વપ્નમાં સ્ત્રીપુરુષોનો અંતરાત્મા તેમનાં ભાવિ લાભાલાભ, સુખદુઃખ ને જીવનમરણનો સ્પર્શ કરે છે .(૫૧૩). માંસ, મત્સ્ય, લોહી-નીંગળતો વ્રણ, દારુણ વિલાપ, બળતા હોવું, ઘાયલ થવું (?), હાથી, બળદ, ભવન, પર્વત, કે દૂઝતા વૃક્ષ ઉપર ચડવું, સમુદ્ર કે નદી તરીને પાર કરવાં એવાં સ્વપ્ન દુઃખમાંથી મુક્તિનાં સૂચક હોવાનું તું જાણજે. (૫૧૪–૫૧૫). પુંલ્લિંગ નામવાળી વસ્તુના લાભથી પુંલ્લિંગ નામવાળા દ્રવ્યનો લાભ થાય છે. તેવા નામવાળી વસ્તુ નષ્ટ થતાં, તેવા જ નામવાળી વસ્તુ નષ્ટ થાય છે. (૫૧૬). સ્ત્રીલિંગ નામવાળી વસ્તુના લાભથી તેવા જ નામવાળા દ્રવ્યનો લાભ થાય છે. તેવા નામવાળી વસ્તુ લુપ્ત થતાં, તેવા જ નામવાળી વસ્તુ લુપ્ત થાય છે. (૫૧૭). પૂર્વે કરેલા શુભ કર્મ કે પાપકર્મનું જે ફળ જેને મળવાનું હોય તે, સૌને તેમનો અંતરાત્મા સ્વપ્નદર્શન દ્વારા સૂચવતો હોય છે .(૫૧૮).

રાત્રીની શરૂઆતમાં આવતું સ્વપ્ન છ માસે ફળ આપે, અર્ધ રાત્રે આવતું સ્વપ્ન ત્રણ માસે, મળસકે આવતું સ્વપ્ન દોઢ માસે, અને સવારે આવતું સ્વપ્ન તરતમાં જ ફળ આપે. (૫૧૯). નિશ્ચિંત અને નિરાંતવા જીવે સૂતેલાને આવતાં સ્વપ્ન ફળ આપનારાં હોય છે. તે સિવાયનાં સ્વપ્ન ફળ આપે કે ન યે આપે. (૫૨૦).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पव्वय-सिहरारुहणे उत्तम-गुण-रूव-संपउत्तस्स ।
कण्णाए पइ-लाभो सेसस्स जणस्स धण-लाभो ॥ ५२१

सत्ताहब्भंतरओ होही ते पुत्त पहरिसो विउलो ।
रोत्तव्वयं च होही विण्णायं तव्विओगम्मि ॥ ५२२

❀

चिंतेमि अण्ण-पुरिसं जइ लहिहं जीविउं न इच्छामि ।
तेण वि चिंतिएण विणा को लाभो मज्झ इह भोए ॥ ५२३
इय मे चिंता जाया नवरि य गोवामि गुरु-सगासम्मि ।
हियय-गयं च रहस्सं मा होज्ज पयासियमिहं ति ॥ ५२४
ता ताव अहं पाणा धरेमि जा सा न एइ सारसिया ।
तीसे सोऊण तहा ताहे अप्प-क्खमं काहं ॥ ५२५
ताएण य अंबाए अभिनंदिय पूइया अहं तत्थ ।
भूमी-सयणाहिंतो उट्ठिया नमिय सिद्धाणं ॥ ५२६
तत्थालोइय निंदिय राईए संभवं अतीयारं ।
विच्छलिय-पाय-करयल-मुहे य गुरु-चंदणम्मि कए ॥ ५२७
सागर-समं सचित्तं मणि-कंचण-रयण-मंडियमुदारं ।
हम्मिय-तलमारूढा परियण-रहिया तहिं वरिणि ॥ ५२८
वज(हु ?)याणि विचिंतेंती एवमहं तत्थ संठिया वरिणि ।
हियएण उव्वहंती तं चक्कायं अगण्ण-मणा ॥ ५२९

❀

तो पव्व-काल-पभवो निद्ध-आयंब-बिंब-विपुलो (?) ।
केसुय-कुसुम-सवण्णो सहस्स-रस्सि जग-पदीवो ॥ ५३०
उइओ य विलिंपंतो लन्ह-द्दव-कुंकुमेण जिय-लोए ।
पउमागर-पडिबोहण-कय-वावारुद्धुरो सूरो ॥ ५३१

❀

भावि-सिणेह-मइयाए तत्थ दिट्ठीए मं पियंति व्व ।
सफल(?) [-प्पयास-] परिओस-हसंत -मुह-पउमा ॥ ५३२
महुरोवयार-महुर-वयण-खाणी रइय-करतलामेला ।
उवसरिया सारसिया मज्झ सकासं इमं चेव(वेइ ?) ॥ ५३३
सो मेह-रहिय-वितिमिर-सरय-निसायर-समत्त-मुह सोहो ।
दिट्ठो चिर-प्पणट्ठो मण-रमणो ते मए(?) रमणो ॥ ५३४
आसंससु सीहोरुंजिय-भय-संतट्ठ-बाल-हरिणच्छि ।
तेण समयं पमुइया कामं कामस्स पूरेहि ॥ ५३५
एव भणेंति य मए सहसा निय-वयण-मुद्दिय-हिययाए ।
तुट्ठाए समवगूढा अब्भुट्ठिय-रोमकूवाए ॥ ५३६

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પર્વતશિખરના આરોહણથી કન્યાને ઉત્તમ રૂપગુણવાળો પતિ મળે. જ્યારે બીજાઓને ધનલાભ થાય (૫૨૧). એટલે હે પુત્રી, એક અઠવાડિયામાં તને એ અતિશય આનંદ પ્રસંગ આવશે, વળી એમ પણ સૂચવાય છે કે પતિવિયોગે તારે રડવાનું પણ થશે. (૫૨૨).

તરંગવતીની ચિંતા

આ સાંભળીને મારા મનમાં થયું : જો બીજો કોઈ પુરુષ પતિ તરીકે મને મળશે તો મારી જીવવાની ઇચ્છા નથી. જેનું હું ચિંતવન કરી રહી છું, તેના વિના મને અહીં ભોગ ભોગવવામાં શો રસ ?' .(૫૨૩). મને એ પ્રમાણે ચિંતા થવા લાગી. પરંતુ વડિલોની સમક્ષ મેં મારા આકારનું ગોપન કર્યું—રખેને મારું અંતર્ગત રહસ્ય પ્રકટ થઈ જાય. (૫૨૪) ' એ સારસિકા પછી ન આવે ત્યાં સુધી તો હું પ્રાણ ધારણ કરીશ. તેની પાસેથી વૃત્તાંત સાંભળીને તે પછી મારાથી થઈ શકશે. તે હું કરીશ ' એમ મેં વિચાર્યું. (૫૨૫). બાબાપુજીએ મને અભિનંદન આપીને મારો સત્કાર કર્યો. ભોંયપથારીએથી ઊઠીને મેં સિદ્ધોને વાંદ્યા. (૫૨૬). આલોચન કરીને અને રાત્રીના અતીચારની નિંદા કરીને, હાથપગ અને મોં ધોઈને અને ગુરુવંદના કરીને, હે ગૃહસ્વામિની હું પરિચારકો વિના એકલી જ, સાગરના જેવા ' સચિત્ત ' (૧. જળચર પ્રાણીવાળા, ૨. ચિત્રવાળા) મણિકાંચન અને રત્નથી શોભતા, અને વિશાળ હર્મ્યતળ (અગાશી) પર ચઢી. (૫૨૭–૫૨૮). હે ગૃહસ્વામિની. સંકલ્પવિકલ્પ કરતી અને એકાગ્રચિત્તે તે ચક્રવાકને હૃદયમાં ધરતી હું ત્યાં ઊભી રહી. (૫૨૯).

ત્યાં તો પર્વકાળનો ઉદ્ભાવક, રતાશ પડતા સ્નિગ્ધ અને વિસ્તીર્ણ બિંબવાળો, કિંશુકવરણો, જગતનો સહસ્રરશ્મિ દીપ, સૂર્ય, જીવલોકને મસૃણ કુંકુમના દ્રવથી લીંપતો અને કમળસમૂહને વિકસાવતો ઊગ્યો .(૫૩૦–૫૩૧).

સારસિકાનું પ્રત્યાગમન

તેટલામાં ભાવી સ્નેહભાવભરી દૃષ્ટિ વડે મને જોતી હોય તેમ, પ્રયાસની સફળતાના સંતોષથી હસતા વદનકમળ વાળી, મધુર વિનય ને મધુર વચનની ખાણ સમી સારસિકા શિરપર અંજલિ રચીને મારી પાસે આવી અને આ પ્રમાણે કહેવા લાગી. (૫૩૨–૫૩૩). વાદળરહિત અને અંધકાર વિનાશક એવા સંપૂર્ણ શરચ્ચંદ્ર સમા મુખથી શોભતા, લાંબા સમયથી ખોવાયેલા અને તારા મનમાં રમી રહેલા એ તારા પ્રિયતમને મેં જોયો. (૫૩૪). સિંહગર્જનાથી ભયગ્રસ્ત બનેલી બાલ હરિણીના જેવાં નેત્ર વાળી હે સખી, તું હવે આશ્વાસન લે અને તેની સાથે આનંદપૂર્વક રહીને કામભોગની કામના પૂરી કર. (૫૩૫). એ પ્રમાણે બોલતી તેને હું સંતોષથી આંખ બીડી દઈને. રોમાંચિત થઈને, એકામેક હૃદયપૂર્વક ગાઢપણે ભેટી પડી. (૫૩૬).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भणिया य मए पिय-सहि कह विण्णाओ तए महं नाहो ।
जम्मंतर-चक्काओ परियट्टिय-देह-संठाणो ॥ ५३७
तो भणइ सुणसु सररुह-विउद्ध-ससिणिद्ध-गब्भ-सरि-वण्णा ।
लद्धं (?) जहाणुपुव्वीए सुयणु जह दंसणं तस्स ॥ ५३८

❀

तुमए वि अहं सामिणि कल्लं अवरण्ह-काल-समयम्मि ।
अप्पाहिया स-सवहं पडयं घेत्तूण गच्छंती ॥ ५३९
उड्डामि डूस-(?) महुयरि-मंडिय-पउम-सस्सिरीयम्मि ।
तं चित्तपट्टयं ते घरसालाए विसालाए ॥ ५४०
तेणंतरेण अरविंद-नंदणो गयण-वंदाण (?) ।
घेत्तूण गओ सामिणि आलोयं जीयलोयस्स ॥ ५४१
महिय-नीसंदो वम्मह-कंदो उमदजुण्हाउ (?) ।
उण्णमइ पुण्ण-चंदो सामिणि रत्ती-मुहाणंदो ॥ ५४२
आयास-तलाए निम्मलम्मि पप्फुल्ल-चंद-पउमस्स ।
मय-भसल-चलण-पप्फंदियस्स जोण्हा-रओ पडइ ॥ ५४३
तत्थ वर-जाण-वाहण-समस्सिया सच्छ-गहिय-नेवच्छा ।
इड्ढि-विलास-पगब्भा रायाणं ते अणुकरेंति ॥ ५४४
पर-पुरिस-दिट्ठि-विसय-परिवज्जिया जाण-संदण-गयाओ ।
पेच्छंति रत्तिचारं ईसालुय-मंद-महिलाओ ॥ ५४५
केई य पायचारेण तत्थ चारं करंति वर-तरुणा ।
हत्थेसु समालग्गा हिययालग्गाण तरुणीण ॥ ५४६
केई य इट्ठ-गोट्ठिय-समागमातुर-माणसाबद्धा (?) ।
सामिणि अविणय-पिंड छलिय-छइल्ला जुयाण पडन्ति (?) ॥ ५४७
पाउस-महा-नदीण व उयहिमइंतीण विउल-जल-वेगा ।
दीसंति पुरिं पत्ता जण-वेगा राय-मग्गम्मि ॥ ५४८
पेच्छंति सुहं दीहा मडहा पुण उप्फिडंति दट्ठुं जे ।
जण-निवह-पेल्लिया आरसंति थूला विसेसेणं ॥ ५४९
रत्ति-क्खयं कहेंति विव मज्झ-गय-झाम-वामण-सिहागा ।
उव्वत्त-वत्ति-नेहा अज्झायग-सच्छहा दीवा ॥ ५५०
जह जह परिगलइ निसा तह तह निद्दा-कलंकियच्छीओ ।
पेच्छय-जणोवसरिओ पविरल-पुरिसो पडो जाओ ॥ ५५१
तत्थ जणं पेच्छंती अहमवि दीव-पडिजग्गण-मिसेणं ।
अच्छामि तुज्झ सामिणि आणाए स-बहु-माणाए ॥ ५५२

❀

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને મેં કહ્યું પ્રિય સખી, 'બદલાયેલી દેહાકૃતિવાળા એ મારા પૂર્વજન્મના ચક્રવાક પતિને તેં કઈ રીતે ઓળખી કાઢયો ?' (૫૩૭). તે બોલી, 'વિકસિત કમળના સ્નિગ્ધ ગર્ભ જેવા વાનવાળી હે સખી, મને તેનું કઈ રીતે દર્શન થયું તે વાત હું માંડીને કહું છું, તો તું સાંભળ. (૫૩૮) :

સારસિકાનો વૃત્તાંત

ચિત્રદર્શન

હે સ્વામિની, ગઈ કાલે બપોરના સમયે જ્યારે હું ચિત્રપટ લઈને જતી હતી ત્યારે તેં મને શપથ સાથે સંદેશો આપેલો. (૫૩૯). મેં તે ચિત્રપટને તારા ઘરના વિશાળ આંગણા પાસેના, ભ્રમરમંડિત કમળની શોભાવાળા મંડપમાં રાખ્યું. (૫૪૦). તે વેળા હે સ્વામિની, કમળોને આનંદ આપતો સૂર્ય જીવલોકનું તેજ હરી લઈને ગગનમાંથી અદૃશ્ય થયો. (૫૪૧). પછી હે સ્વામિની, દહીંના નિસ્યંદ (=માખણ) જેવો, મન્મથના કંદ સમો, જ્યોત્સ્ના પ્રસારતો, રાત્રિના મુખને આનંદિત કરતો પૂર્ણ ચંદ્ર ઊગ્યો. (૫૪૨). નિર્મળ ગગનસરોવરમાં પ્રફુલ્લિત, મૃગભ્રમરના ચરણથી ક્ષુબ્ધ એવા ચંદ્રકમળનો જ્યોત્સ્નાપરાગ ખરવા લાગ્યો. (૫૪૩). ત્યાં ચિત્રના પ્રેક્ષકોમાં ગર્ભશ્રીમંતો પણ હતા, જેઓ ભભકાદાર વાહનોમાં બેસી મોટા રસાલા સાથે આવતા હોઈને રાજવીઓ જેવા લાગતા હતા. (૫૪૪). પરપુરુષની દૃષ્ટિથી અસ્પૃષ્ટ રહેતી ઈર્ષ્યાળુ મહિલાઓ પણ રથમાં બેસીને રાત્રિવિહાર કરવા નીકળી પડી હતી. (૫૪૫). કેટલાક તરવરિયા જુવાનડા પોતાની મનની માનેલી તરુણીની સાથે, હાથે હાથ ભીડીને, પગે ચાલતા ફરી રહ્યા હતા. (૫૪૬). તો વળી કેટલાક પોતાના મનગમતા ગોઠિયાને મળવાની આતુરતા સેવતા, અવિનયના પિંડ સમા, છેલબટાઉ જુવાનિયા ફરતા હતા (?) (૫૪૭). વર્ષાકાળમાં જેવા સમુદ્ર તરફ જતી મહાનદીઓના વિપુલ જળપ્રવાહો હોય, તેવા નગરીમાં આવી પહોંચેલા જનપ્રવાહો રાજમાર્ગ ઉપર દીસતા હતા. (૫૪૮). લાંબા લોકો સુખે જોતા હતા; ઠીંગુજીઓ ઊંચાનીચા થતા હતા; જાડાઓ માણસોની ભીડથી ધકેલાતા બૂમાબૂમ કરી રહ્યા હતા. (૫૪૯). વચ્ચે કાળાશ પડતી નાની શગવાળા, અને વાટમાંથી ખલાસ થયેલા તેલવાળા દીપકો, (માથા) ઉપર રહેલી કાળી નાની શિખાવાળા અને નષ્ટ થયેલી સ્નેહવૃત્તિવાળા અધ્યાપકો હોય તેમ રાત્રી પૂરી થવા આવી હોવાનું સૂચવતા હતા. (૫૫૦). જેમ જેમ રાત ગળતી જતી હતી તેમ તેમ ચિત્રપટને જોવા આવનારા લોકો, આંખ નિદ્રાથી ઘેરાતી હોઈને, ઓછા ને ઓછા થતા જતા હતા. (૫૫૧). હું પણ તારી અત્યંત માનનીય આજ્ઞા પ્રમાણે ત્યાં રહીને દીપકને બળતો રાખવાને બહાને લોકોનું નિરીક્ષણ કરતી હતી. (૫૫૨).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एयम्मि देस-काले अणुकूल-वयंस-वंद्र-मज्झ-गओ ।
कोइ तरुणो सुरूवो आगच्छइ पट्टगं दट्ठुं ॥ ५५३
पीण-पइट्ठिय-संधि-पसत्थो कुम्मोवमाण-मिउ-चलणो ।
कुरुविंद्-चत्त-कद्दम (?)-पसत्थ-जंघो थिरोरूओ ॥ ५५४
कणय-सिलायल-समतल-विसाल-मंसल-विभत्त-पिहु-वच्छो ।
भुयगवइ-भोग-दीहर-पीवर थिर-बाहु-संघाओ ॥ ५५५
सो बीय-चंद-भूओ अडयण-वयण-कुमुए विबोहिंतो ।
चंदाइरेग-पिय-दंसणेण मुह-पुण्ण-चंदेण ॥ ५५६
सो नियय-रूव-जोव्वण-लायन्ना(?)-पीण-पीवर-सिरीओ ।
सुरयारंभ-निमित्तं पत्थिज्जइ तत्थ तरुणीहिं ॥ ५५७
सा तत्थ नत्थि जुवती मणम्मि पविट्ठो न होज्ज सो जीसे ।
सारइय-रयणि-वितिमिर-समत्त-चंदाणणो तरुणो ॥ ५५८
देवेसु आसि णो किर तेयस्सी ता ण होज्ज एक्कयरो ।
इणमो त्ति इमो (?) वण्णिज्जंतो बहु-जणेणं ॥ ५६९
सो पट्टगं उवगओ पेच्छइ कम-पिन्छियव्वय-सरीरो ।
तं चित्तयम्म-करणं पसंसमाणो इमं भणइ ॥ ५६०

❀

किह सुट्ठु निण्णय-त्थिय-आसंमावत्त-वित्त(?)-खुभिय-जला ।
उद्धोय-धवल-पुलिणा समुद्द-कंता इहं लिहिया ॥ ५६१
सुट्ठु कया पउम-सरा य बहल-मयरंद-पउम-वण-किण्णा ।
दारुण-रूक्खा य इमा नाणावत्थंतरा अडवी ॥ ५६२
सुट्ठु वि सरयाईया हेमंत-वसंत-गिम्ह-पज्जंता ।
नियय-गुण-पुप्फ-फलया वणेसु सुनिरूविया रियवो ॥ ५६३
चक्काय-जुवलयमिणं नाणावत्थंतरं कयं सुट्ठु ।
ठाणक-विसुद्धि-वियडं (?) अवरोप्पर-नेह-संबद्धं ॥ ५६४
सलिल-गयं पुलिण-गयं गयणयल-गयं च पउमिणि-गयं च ।
काम-निरंतर-जोइय-समाणुरागं अभिरमंतं ॥ ५६५
पवर-रहस्स-ग्गीवो(?) निव्वकूलो(?) सकल-संहय-सरीरो ।
सुट्ठु कओ चक्काओ किंसुग-निगरोवम-सरीरो ॥ ५६६
सुकुमाल-तणु-ग्गीवा अगलिय-कोरंट-नियर-सरि-वण्णा ।
रमणमणुयत्तमाणी सुट्ठु कया चक्कवाई वि । ५६७
रूवेण रूविय-गुणो सुट्ठु य संभग्ग-पायव-पयारी ।
हत्थीं वि इमो लिहिओ जेट्ठ-पमाणेण माणेण ॥ ५६८
ओयरमाणो य नदिं मज्जंतो य सलिले जहिच्छाए ।
मज्जिय-मेत्तो मत्तो किलिण्ण-गत्तो य उत्तिण्णो ॥ ५६९
वइसाह-ठाण-ठियओ आयण्णायड्ढिएक्क-बाण-करो ।
हत्थिं पत्थेमाणो सुट्ठु वयत्थो कओ वाहो ॥ ५७०

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક અનન્ય તરુણ પ્રેક્ષક

એવો દેશકાળ હતો ત્યારે મનગમતા મિત્રોના વૃંદથી વીંટળાયેલો કોઈક સ્વરૂપવાન તરુણ ચિત્રપટ જોવા આવ્યો. (૫૫૩). તેનાં અંગોના સાંધા દૃઢ, સુસ્થિત અને પ્રશસ્ત હતા; ચરણ કાચબા જેવા મૃદુ હતા; પીંડી કુરુવિંદ રોગની ખામીથી મુક્ત, પ્રશસ્ત હતી; સાથળ સુપ્રમાણ હતા (૫૫૪). વક્ષઃસ્થળ સોનાની પાટ જેવું સમતલ, વિશાળ, માંસલ, વિભક્ત અને પહોળું હતું; બાહુયુગલ સર્પરાજની ફણા જેવું દીર્ઘ, પુષ્ટ અને દૃઢ હતું. (૫૫૫). જાણે બીજો ચંદ્ર હોય તેવો, પૂર્ણ ચંદ્ર સમા મુખ વડે ચંદ્ર કરતાં પણ વધુ પ્રિયદર્શન હોઈ તે સ્વૈરિણીઓના વદનકુમુદને તે વિકસાવતો હતો. (૫૫૬). રૂપ, યૌવન અને લાવણ્યની સમૃદ્ધ શ્રીને લીધે ત્યાં રહેલી તરુણીઓ તેની પાસે સુરતક્રીડાની માગણી કરવા લાગી. (૫૫૭). ત્યાં એવી એક પણ યુવતી ન હતી જેના ચિત્તમાં એ શરદરજનીના અંધકારવિનાશક પૂર્ણ ચંદ સમો તરુણ પ્રવેશ ન પામ્યો હોય. (૫૫૮). 'દેવોમાં આવો તેજસ્વી કોઈ હોતો નથી એટલે આ કોઈ દેવ નથી લાગતો,' એ પ્રમાણે અનેક લોકો તેની પ્રશંસા કરતા હતા. (૫૫૯).

જેનું આખું અંગ ક્રમશઃ દર્શનીય છે તેવો તે પેલા ચિત્રપટ પાસે આવીને તે જોવા લાગ્યો અને ચિત્રકલાની પ્રશંસા કરતો તે આ પ્રમાણે બોલ્યો (૫૬૦) : 'ચોતરફ ઊછળતાં વમળોથી ક્ષુબ્ધ જળવાળી, સ્વચ્છ ધવલ તટપ્રદેશવાળી આ સાગરપ્રિયા નદી કેટલી સરસ આલેખી છે ! (૫૬૧). ભરપૂર મકરંદવાળા કમળવનથી વ્યાપ્ત કમળસરોવરો, તથા પ્રચંડ વૃક્ષોવાળી ને વિવિધ અવસ્થા વ્યક્ત કરતી આ અટવી પણ સુંદર ચીતરી છે. (૫૬૨). વળી વનમાં શરદથી માંડીને હેમંત, વસંત અને ગ્રીષ્મ સુધીની ઋતુઓનું પોતપોતાનાં ફળફૂલ સાથે સરસ આલેખન કર્યું છે. (૫૬૩). આ ચક્રવાકયુગલ પણ, પરસ્પર સ્નેહબદ્ધ અને વિવિધ અવસ્થાઓ દર્શાવતું સુંદર ચીતર્યું છે—જળમાં, કાંઠા પર, અંતરિક્ષમાં અને પદ્મિની પાસે રહેલું, તે નિરંતર સમાન અનુરાગવાળું ને રમતુંભમતું બતાવ્યું છે. (૫૬૪–૫૬૫). સુંદર, ઊંચી ગ્રીવાવાળો, સ્નિગ્ધ મસ્તકવાળો, દૃઢ અને કિંશુક પુષ્પના ઢગ સમા શરીરવાળો ચક્રવાક સરસ કર્યો છે. (૫૬૬). તો ચક્રવાકી પણ તે જ પ્રમાણે પાતળી ને સુકુમાર ગ્રીવાવાળી, તાજા કોરંટપુષ્પના ઢગ જેવા વાનવાળી અને પોતાના પ્રિયતમને અનુસરતી સરસ ચીતરી છે (૫૬૭). આ હાથી પણ ભાંગેલાં વૃક્ષો પર થઈને જતો, આકૃતિ દ્વારા તેના ગુણો વ્યક્ત થાય તેમ અને પ્રમાણની વિશાળતા જાળવીને સરસ આલેખ્યો છે. (૫૬૮). તેને નદીમાં ઊતરતો, જળમાં યથેચ્છ નહાતો, મદમસ્ત બનીને તરબોળ શરીરે બહાર નીકળતો બતાવ્યો છે. (૫૬૯). આ જુવાન શીકારીને પણ વૈશાખસ્થાનમાં ઊભો રહેલો અને હાથીને પ્રાપ્ત કરવા કાન સુધી ખેંચેલા ધનુષ્યબાણને હાથમાં ધરેલો બરાબર દોર્યો છે. (૫૭૦).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इणमो य सरस-केसर-सालि-कणिस-पिंजरुज्जल-सरीरो ।
विद्धो मुद्धय-सउणो कडि-देसे वाह-कंडेण ॥ ५७१

इणमो य चक्कवाई करुणं पइ-मरण-विक्कवा लिहिया ।
सालि-कणिसंग-रुई पडंत-उक्कव मुक्क(?) सव्वंगी ॥ ५७२

वाहेण नदी-कच्छे झामिज्जंतो इमो य चक्काओ ।
कय-पाण-परिच्चाओ पस्स विणामो कओ एसो ॥ ५७३

इणमो य कलुणं (?) चक्काइ अइगया इहं अग्गिं ।
पइ-मग्गं मग्गंती सोयग्गि-पलीविया लिहिया ॥ ५७४

चित्तं जरो(?) मणहारि कोमुइ-पेच्छणय-सार-सव्वस्सं ।
चित्तस्स उग्गमं न पुण यावि जाणेज्ज जं एत्थ ॥ ५७५

❀

सो कोऊहल-नडिओ पुरिसाणं दाविऊण दाणं (?) ।
चरियमिणंतं पेच्छिउणं चित्तेणं (?) गओ मोहं ॥ ५७६

तो पवर-रज्जु-मुक्को व्व इंदकेऊ धसत्ति सो पडिओ ।
सयराहं धरणियले पेच्छग-पइरिक्क सुणम्मि ॥ ५७७

पडिओ चिरेण नाओ तेहिं वयंसेहि जइ वि आसण्णो ।
सो चित्तकम्म-पेच्छण-पसंग-वक्खित्त-चित्तेहिं ॥ ५७८

तेहि य पणट्ठ-चेट्ठो उक्खित्तो लेप्प-कम्म-जक्खो व्व ।
नेउण एग-पासे पवाय-देसे य तो मुक्को ॥ ५७९

दट्ठूण चित्त-पट्टं इमो हु पडिओ त्ति जाणियं तेहि(?) ॥
अहमवि तत्थेव गया तस्स पडिय-कारणं णाउं ॥ ५८०

हिययं च मे पसण्णं सहसा परिओस-धारियं तत्थ ।
लाभालभ-सुभासुभ-संपत्तीए जह निमित्तं ॥ ५८१

अवि नाम चक्कवाओ सो होज्ज इमो त्ति एव चिंतेमि ।
अमू खु अणुग्गहीया तो गहवइ-बालिया होज्जा ॥ ५८२

सोग-समुद्द-विगाढा अह केण वि पुव्व-सुकय-कम्मेण ।
गुण-रयण-पट्टणमिणं पावेज्ज वरं गय-करोरु ॥ ५८३

❀

एव य चिंतेमि अहं सो य समस्सासिओ वयंसेहिं ।
वाह-पडिरुद्ध-कंठो कलुण-परुण्णो इमं भणइ ॥ ५८४

हा मज्झ पिए मयण-सरुद्दविए रुइर-कुंकुम-सवण्णे ।
सुरय-प्पिए सहयरि कत्थच्छसि निद्ध-कसिणच्छि ॥ ५८५

गंगा-तरंग-रंगिणि चक्काइ मज्झ पेम्म-मंजूसे ।
किह णं अणुद्धर-दुहं तुमे विहूणो धरीहामि ॥ ५८६

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જુઓ આ શાળના કણસલાના સુંદર કેસર જેવા ચળકતા કેસરી શરીરવાળો તે ભોળો પક્ષી શીકારીના બાણથી કમ્મરે વીંધાયેલો અહીં દેખાડયો છે. (૫૭૧). અને આ પતિસ્મરણે વ્યાકુળ અને કરુણ દશાવાળી, શાળના કણસલા જેવી કાંતિવાળી અને પડતી ઉલ્કાની જેમ શરીરને પડતું મૂકતી ચક્રવાકી આલેખી છે. (૫૭૨). મરણ પામેલા આ ચક્રવાકને નદીકાંઠે દાહ દેતા શીકારીએ, જુઓ, તેને નામશેષ બનાવી દીધો. (૫૭૩). તો અહીં શોકાગ્નિથી બળતી કરુણ દશામાં આવી પડેલી ચક્રવાકી પતિના પંથને અનુસરતી અગ્નિમાં પ્રવેશ કરતી આલેખી છે. (૫૭૪). કેવું મનોહર ચિત્ર છે! શરદપૂનમની સર્વ દર્શનીય વસ્તુઓનું આ સારસર્વસ્વ છે, પરંતુ આ ચિત્રની ઉત્પત્તિ કઈ રીતે થઈ હશે તે જણાય તેવું નથી.' (૫૭૫).

તરુણની મૂર્છા : પૂર્વભવસ્મરણ

કુતૂહળથી ઘેરાઈ ને મિત્રોને બતાવતાં બોલાવતાં આટલે સુધીનું ચિત્રમાંનુ ચરિત્ર જોઈને તે એકાએક મૂર્છિત થઈ ગયો. (૫૭૬). મજબૂત દોરડાનો બંધ છૂટતાં નીચે પડતા ઇંદ્રધ્વજની જેમ તે એકદમ, વિરલ પ્રેક્ષકોને કારણે સૂના બનેલા ધરણીતલ પર ધબ દઈ ને પડયો.(૫૭૭). તેના મિત્રો બાજુમાં જ હોવા છતાં, ચિત્રકર્મને જોવામાં તેમનું ધ્યાન ચોંટેલું હોઈ ને તેમને તેના પડવાની તરત જાણ ન થઈ. (૫૭૮). નિશ્ચેષ્ટ બનેલા તેને તેઓએ લેપ્યમય યક્ષમૂર્તિની જેમ ઊંચકયો, અને લાવીને એક બાજુએ હવાવાળા સ્થાનમાં મૂકયો. (૫૭૯). ચિત્રપટને જોઈને જ એ પડી ગયો છે એવું તેઓ સમજી ગયા. હું પણ તેનું પડવાનું કારણ શું છે તે જાણવાને ત્યાં જઈ પહોંચી. (૫૮૦). મારું હૃદય પણ એકાએક સંતોષનો ભાવ અનુભવતું પ્રસન્ન બની ગયું : લાભાલાભ અને શુભાશુભની પ્રાપ્તિનું આ નિમિત્ત હોય છે. (૫૮૧). હું વિચારવા લાગી, 'આ જો પેલો ચક્રવાક જ હોય તો કેવું સારું! તો આ શેઠની પુત્રી પર ખરેખર મોટો અનુગ્રહ થાય. શોકસમુદ્રમાં ડૂબતી, હાથીની સૂંઢ સમા સુંદર ઉરુવાળી તે બાલાને, તો આ ગુણરત્નના નિધિ સમો વર પ્રાપ્ત થાય.' (૫૮૨–૫૮૩).

હું એ પ્રમાણે વિચારતી હતી. તેટલામાં પેલાની તેના મિત્રોએ આસનાવાસના કરી. ગદ્ગદ કંઠે કરુણ રુદન કરતો તે આ પ્રમાણે બોલવા લાગ્યો. (૫૮૪). 'રુચિર કુંકુમના જેવો વાન ધરતી, સ્નિગ્ધ શ્યામ નેત્રવાળી, મદનબાણે પીડનારી, રે મારી સુરતપ્રિય સહચરી! તું ક્યાં છે? (૫૮૫). ગંગાના તરંગ પર વિહરતી, પ્રેમની મંજૂષા સમી મારી ચક્રવાકી, તારા વિના ઉત્કટ દુઃખ હું કેમ ધારણ કરી શકીશ? (૫૮૬).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अणुयत्तण-पत्तट्ठे पेम्म-गुण-पडाइए कहं सुयणु ।
मज्झं निच्च-बहुंमए हा मज्झ कए इह मया सि ॥ ५८७

सो एव विलवमाणो अंसु-किलिण्ण-वयणो विगय-लज्जो ।
दुक्खाहिं चत्त-नियय-घस्सयमच्चंत-सव्वंगो (?) ॥ ५८८

हा कट्ट किं णु भुल्लो सि जंपमाणेहिं तेहिं मित्तेहिं ।
मा एरिसाणि जंप त्ति भणिय नित्तज्जिओ भणइ ॥ ५८९

भो मित्ता न वि भुल्लो किं खु पलवसि त्ति तेहि सो मणिओ ।
तो भणइ एंह सुणह य धरह रहस्सं इमं मज्झं ॥ ५९०

जं चक्कवाय-सिंगारापगरणं एत्थ पट्टऐ लिहियं ।
तं चक्कवाय-जाई-गएण सव्वं मए पत्तं ॥ ५९१

कह ते एयं पत्तं ति पुच्छिओ तेहिं पिय-वयंसेहिं ।
जाईसरो त्ति विम्हिय-मुहेहि सम्मुह-निविट्ठेहि ॥ ५९२

जं च ते मइ (? तए मह ?) कहियं सो अणुभूयमप्पणो तेसिं ।
साही य रोयमाणो ते चेव गुणे विकत्थेंतो ॥ ५९३

तइया य वाह-कंड-प्पहार-पडिसिद्ध-जीविओ संतो ।
तीसे नवरि मयाए जपवा(?) चक्कवाईए ॥ ५९४

दट्ठूण चित्त-पट्टे ममं अणुगयं तहिं सिणेहेण ।
सोगो हियय-वणदवो सुट्ठुतरं मे समुज्जलिओ ॥ ५९५

ता राग-वण-समुट्ठियएणं पिय-विप्पओग-कलुणेण ।
दुक्खेण झूरिय-मणो किह व न-याणामि हं पडिओ ॥ ५९६

एयं जहाणुभूयं सव्वं कहियं मए समासेण ।
चित्तालोयण-संभारिएण (?) भारियं दुक्खं ॥ ५९७

आरूढो मि पइण्णं न मए अण्ण-महिला मणेणं पि ।
पत्थियव्वा (?) तीसे अणुपालण-कारण-कएणं ॥ ५९८

जइ मे कहिंचि वि होज्ज तीय सह समागमो वरतणूए ।
तो नवरि काम-भोगे माणुस्से हं अभिलसेज्जा ॥ ५९९

पुच्छह अवेह वच्चह केण इमो चित्तपट्टओ लिहिओ ।
नूणं पच्छपत्तित्ता (?) होही तीसे न संदेहो ॥ ६००

सयमप्पणो य लिहियं लच्छस्स व(?) दंसियं इमं तीए ।
जाणामि अभिण्णाणेहि (?) न लिहेज्ज तं आमा (?) ॥ ६०१

जं पुव्वं अणुभूयं तीए समं मे तया सउण-भावे ।
तं न चएज्ज अण्णा लिहिउं तीए विणावस्सं ॥ ६०२

❀

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રેમ અને ગુણની પતાકા સમી, મને અનુસરવાને સદા તત્પર, મારે માટે સદા અત્યંત માનનીય, હે સુતનુ, તું અરેરે મારે ખાતર કેમ મરણને શરણ થઈ?' (૫૮૭). એ પ્રમાણે વિલાપ કરતો, આંસુથી ખરડાયેલા વદનવાળો, તે લાજ તજી દઈને, દુઃખથી પોતાનું સર્વાંગ.......... (૫૮૮). 'અરે! આ શું! તારું ચિત્તભ્રમ થઈ ગયું છે કે શું?' એ પ્રમાણે બોલતા મિત્રોએ તેને 'આવું ધંગધડા વિનાનું ન બોલ' એવું કહીને ધમકાવ્યો, એટલે તેણે કહ્યું (૫૮૯): 'મિત્રો, મારું ચિત્ત ભમી નથી ગયું.' 'તો પછી તું આમ પ્રલાપ કેમ કરે છે?' તેઓએ કહ્યું. એટલે તે બોલ્યો 'લો, સાંભળો અને મારી એ ગુપ્ત વાત મનમાં રાખજો. (૫૯૦). આ ચિત્રપટ્ટમાં જે ચક્રવાકનો પ્રેમવૃત્તાંત આલેખેલો છે તે સર્વ મેં જ મારા ચક્રવાક તરીકેના પૂર્વજન્મમાં અનુભવ્યું છે.' (૫૯૧). 'તેં આ કઈ રીતે અનુભવ્યું છે?' એ પ્રમાણે તે તારા પ્રિયતમના મિત્રોએ પૂછ્યું; એટલે તેણે કહ્યું, 'એ પૂર્વજન્મમાં અનુભવ્યાનું મને સ્મરણ થયું છે.' અને વિસ્મિત મુખે સામે બેઠેલા તે મિત્રોને, તેં મને જે કહ્યો હતો તે જ પોતાનો અનુભવવૃત્તાંત, રડતાં રડતાં અને તે જ ગુણોનું વર્ણન કરતાં કરતાં, તેણે કહ્યો. (૫૯૨–૫૯૩). 'તે વેળા શીકારીના બાણના પ્રહારે હું જ્યારે નિષ્પ્રાણ બની ગયો ત્યારે મારી પાછળ પ્રેમને કારણે મૃત્યુને ભેટેલી તે ચક્રવાકીને ચિત્રપટ્ટમાં જોઈને મારા હૃદયરૂપી વનમાં દાવાગ્નિ સમો શોક એકદમ સળગી ઊઠયો. (૫૯૪–૫૯૫). એટલે અનુરાગરૂપી વનમાં પ્રગટેલા પ્રિયવિરહના કરુણ દુઃખે મન વ્યથિત થતાં હું કઈ રીતે પડી ગયો તે જાણતો નથી. (૫૯૬). આ પ્રમાણે, ચિત્ર જોતાં સાંભરી આવેલું તે બધું ભારે દુઃખ જે રીતે મેં અનુભવેલું તે ટૂંકમાં મેં કહ્યું. (૫૯૭). મેં હવે પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે તેના પ્રત્યેના પ્રેમને કારણે મારે બીજી કોઈ સ્ત્રીની મનથી પણ ઇચ્છા ન કરવી. (૫૯૮). જો એ સુંદરીની સાથે મારો કોઈ પણ રીતે સમાગમ થશે, તો જ હું માનવજીવનના કામભોગોની અભિલાષા રાખીશ. (૫૯૯). માટે તમે જાઓ, જઈને પૂછો, આ ચિત્રપટ કોણે આલેખ્યું છે: એની દેખભાળ કરનાર કોઈક અહીં હશે જ. (૬૦૧). ચિત્રકારે પોતાના જ અનુભવનું આલેખન કરીને અહીં પ્રદર્શિત કર્યું છે, અનેક એંધાણીઓ પરથી હું જાણું છું કે આ ચિત્ર કલ્પિત નથી. (૬૦૧). મેં પૂર્વે પક્ષીના ભવમાં તેની સાથે જે અનુભવ્યું હતું, તે તેના વિના બીજું કોઈ આલેખી ન જ શકે.' (૬૦૨).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एयं सोऊणं अहं सुंदरि ओसक्किया मि चित्त-पडं ।
होही हु पुच्छियव्वं जइ तो तेसिं कहेहामि ॥ ६०३
दीवं उत्तुयमाणी से उवाय (?) तत्थ वावडा ।
अच्छामि पलोयंती तत्तो परिपुच्छगं इंतं ॥ ६०४
ता आगओ ससंभंत-लोयणो पुच्छिया हं तेण ।
लिहिऊण चित्त-पट्टं नगरी विम्हाविया केण ॥ ६०५
तं बेमि सेट्ठि-कण्णा तरंगवइय त्ति नामओ भद्द ।
तीए अभिप्पाय-कयं न य किर अलियं इमं लिहियं ॥ ६०६
सो एव गहिय-परमत्थ-वित्थरो तस्स चित्त-कम्मस्स ।
तत्थेव पडिनियत्तो जत्थच्छइ सो तुहं नाहो ॥ ६०७
अणुमग्गतो गया हं तस्स य तो तत्थ एग-पासम्मि ।
अच्छामि अणण्ण-मणा वयणे तेसिं निसामेंती ॥ ६०८
तो भणइ तत्थ गंतुं तरुणो हासुस्सुओ उवहसंतो ।
मा भाहि पउमदेवय बालय तुट्ठा हि ते गोरी ॥ ६०९
सेट्ठिस्स उसभसेणस्स बालिया नामओ तरंगवती ।
अप्पाभिप्पाय-गयं तीए किर कयं इमं चित्तं ॥ ६१०
न यि किर अलियं लिहियं एयं किर वत्त-पुव्वयं सव्वं ।
पुच्छंतस्सेव महं दासी दाही य पडिवयणं ॥ ६११
एयं निसम्म वयणं पियस्स पप्फुल्ल-पउम-संकासं ।
घट्टुक्खं (?) व पहट्ठं सरूवप (?) मुहं जायं ॥ ६१२
भणियं च णेण तत्थ य अत्थि हु मे जीवियव्वए आसा ।
सा एस(?त्थ) चक्कवाई आयाया सेट्ठिणो धूया ॥ ६१३
कह मण्णे कायव्वं अत्थ-पडित्थंभ-गव्वि[रो] सेट्ठी ।
जं पडिसेहइ वरए सव्वे इंते कुमारीए ॥ ६१४
इणमो य कलुणतरगं जं से आलोयणं न संपडइ ।
नट्ठा लाडल्ला (?) वा अउव्व-दट्ठव्व-दट्ठव्वा (?) ॥ ६१५
एक्केण तत्थ भणियं दिट्ठा नाया तहिं पउत्ती से ।
संतस्स त्थि उवाओ उववत्ती होहिइ कमेणं ॥ ६१६
नत्थि य कोई दोसो सेट्ठिं कण्णा-कएण उवगंतुं ।
जाएमो किर कण्णा होही साहारणी लोए ॥ ६१७
जइ विन दाही सेट्ठी तो णेह बला वि तत्थ गंतूणं ।
तुज्झ पिय-कारणत्ता चोरा होऊण हरिहामो ॥ ६१८
तो भणइ एव भणिए बहु-पुरिस-परंपरागय-परूढं ।
कुल-सील-पच्चय-गुणं न हु तीए कए विराहेह ॥ ६१९
जइ गहवती न दाही अम्हाणं कह व गेह-सारेणं ।
तो पाण-परिच्चाटं काहं न य एरिसं काहं ॥ ६२०

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચિત્રકારની ઓળખ

એ પ્રમાણે સાંભળીને, હે સુંદરી, હું ચિત્રપટની પાસે સરકી ગઈ, જેથી તેઓ જો કાંઈ પૂછવા આવે, તો હું તેમને કહું. (૬૦૪). દીવાને સંકોરવાના કામમાં રોકાયેલી હોઉં તે રીતે હું પૂછગાછ કરવા આવનારનું ધ્યાન રાખતી બેઠી હતી. (૬૦૬). એટલામાં વ્યાકુળ દૃષ્ટિવાળો તેમાંનો એક જણ આવી પહોંચ્યો અને તેણે મને પૂછ્યું, ' આ ચિત્રપટ આલેખીને આખી નગરીને કોણે વિસ્મિત કરી છે?' (૬૦૫). મેં તેને કહ્યું, ' ભદ્ર, એનું આલેખન શ્રેષ્ઠીની કન્યા તરંગવતીએ કર્યું છે. તેણે અમુક આશયને અનુરૂપ ચિત્ર કર્યું છે. એ કલ્પિત નથી.' (૬૦૬). એ પ્રમાણે ચિત્રના ખરા મર્મની જાણ મેળવીને તે જ્યાં તારો પ્રિયતમ હતો ત્યાં પાછો આવ્યો. (૬૦૭). હું પણ તેની પાછળ પાછળ ગઈ અને એક બાજુ રહીને એક ચિત્તે તેમનાં વચન સાંભળવા લાગી. (૬૦૮).

એટલે પેલો તરુણ ત્યાં જઈને હસતો હસતો ઉપહાસના સ્વરમાં બોલ્યો, 'પદ્મદેવ, બચ્ચા, તું ડર નહીં, તારા પર ગોરી પ્રસન્ન થઈ છે. તે છે ઋષભસેન શ્રેષ્ઠીની પુત્રી નામે તરંગવતી. કહે છે કે તેણે પોતાના ચિત્તના અભિપ્રાયને અનુરૂપ ચિત્ર દોર્યું છે; તેણે કશું મનથી કલ્પિત નથી આલેખ્યું; એ બધું, કહે છે કે પહેલાં ખરેખર બનેલું. મારા પૂછવાથી તેની દાસીએ પ્રત્યુત્તરમાં મને એ પ્રમાણે કહ્યું.' (૬૦૯–૬૧૧). એ વચન સાંભળીને તારા પ્રિયતમનું વદન પ્રફુલ્લ કમળ જેવું આનંદિત બની ગયું (૬૧૨), અને તેણે કહ્યું, 'હવે મારા જીવવાની આશા છે. તો એ શ્રેષ્ઠીની પુત્રી જ અહીં પુનર્જન્મ પામેલી ચક્રવાકી છે. (૬૧૩). હવે આ બાબતમાં શું કરવું? શ્રેષ્ઠી ધનના મદે ગર્વિત છે, એટલે તેની કુંવરીને વરવા જે જે વર આવે છે તેમને તે નકારે છે. (૬૧૪). વધુ કરુણ તો એ છે કે એ બાળાનું દર્શન પણ સાંપડે તેમ નથી—કોઈ અપૂર્વ દર્શનીય વસ્તુની જેમ તેનું દર્શન દુર્લભ છે'(?) (૬૧૫). એટલે એક જણે કહ્યું, ' એની પ્રવૃત્તિ શી છે તે તો આપણે જોયુંજાણ્યું. તો જે વસ્તુનું અસ્તિત્વ છે તેને મેળવવાનો ઉપાય પણ હોય છે. ક્રમે ક્રમે તારું કામ સિદ્ધ થવાનું જ. (૬૧૬). અને શેઠની પાસે કન્યાનું માગું નાખવા જવામાં તો કશો દોષ નથી. તો અમે જઈને માગું નાખીશું : કહેવત છે કે ' કન્યા એટલે લોકમાં સૌની '. (૬૧૭). અને જો શ્રેષ્ઠી કન્યા આપવાની ના પાડશે તો અમે તેને ત્યાં જઈને બળાત્કારે તેને ઉપાડી લાવીશું; તારું હિત કરવા અમે ચોર થઈને તેનું હરણ કરી લાવીશું.' (૬૧૮).

એવું બોલાતાં તારા પ્રિયતમે કહ્યું, ' તેને ખાતર, અનેક પૂર્વજોની પરંપરાથી રૂઢ બનેલા કુલીનતા, શીલની જાળવણી વગેરે ગુણોનો લોપ ન કરશો. (૬૧૯). જો શ્રેષ્ઠી મારી બધી ઘરસંપત્તિના બદલામાં પણ કન્યા નહીં આપે, તો ભલે હું પ્રાણત્યાગ કરીશ, પણ એવું અનુચિત તો નહીં જ આચરું. (૬૨૦).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

परिवारेऊण जणं ते य घरं(?) मंदिरं पयट्टंति ।
कुल-पच्चय-जाणग-कारणेण अहयं पि गच्छामि ॥ ६२१

तत्थ य तुंगमुदारं भूमि-गय-विमाण-पुंडरीय-समं ।
पासाय-वडेंस-वरं सवयंसो सो अईसीय ॥ ६२२

तस्स पिउ-माइ-पयती-नामं च कमेण सुट्ठु नाऊण ।
निप्फण्ण-पेसणा हं तत्तो तुरियं पडिनियत्ता ॥ ६२३

जायं च रित्त-पेरंत-देस-नट्ठ-गह-तार-नक्खत्तं ।
अवं (आयासं?) गय-सोसं अवचिय-कुमुयं(?) पिव तलायं ॥ ६२४

उइओ बंधुवजीवय-जासुमणो-कुसुम-केसुय-सवण्णो ।
सूरो गयण-तुरंगो परियंको(?) जीव-लोयस्स ॥ ६२५

अहयं च इहं पत्ता पिय-वयण-निवेदणुस्सुया तुज्झं ।
सूरेण कणइयाओ य सुयणु चत्तारि वि दिसाओ ॥ ६२६

एयं जहाणुभूयं कहियं ते तस्स दंसणं सुयणु ।
पत्तिय सवामि हु अहं तुज्झ पाय-प्पसाएणं ॥ ६२७

❀

इय तीए सिट्ठ-मेत्तो घरिणी तं चेडियं अहं बेमि ।
तस्स पिउ-माइ-पगति-नामं च कहेहि तं मज्झं ॥ ६२८

तो भणइ एय भणिया सारसिया सुयणु सामिणी एय (?) ।
सो जस्स बालओ बाल-चंद-पिय-दंसणो बालो ॥ ६२९

ववहारेहिं समंता निस्सारो सागरो कओ जेणं ।
पुहई य रयण-रहिया पत्थर-सेसो य हिमवंतो ॥ ६३०

जस्स सभाहि पवाहि य आराम-तलाय-वावि-कूवेहिं ।
इह देसे अण्णत्थ य स-जणवया मंडिया वसुहा ॥ ६३१

कुल-सील-पच्चय-गुणेहिं(?) नामं च समुस्सियं फुडं जस्स ।
धणदेवो त्ति, पहिंडइ सागर-वर-मेहलं वसुहं ॥ ६३२

अपबाहस्स रिपूणं तस्स कुल-जसावहस्स वीरस्स ।
नाणा-गुण-संवाहस्स सत्थवाहस्स सो पुत्तो ॥ ६३३

रूवेण कामदेवो नायगो एण (?) अत्थेण (?) ।
दिट्ठो य निच्च-ललिओ(?)सुयणु पउमदेवो त्ति से नामं ॥ ६३४

चेडीए वयण-कमलं पलोवियं पेम्म-रस-पिवासाए ।
वयणामयं मए तं पीयं कण्णंजलि-पुडेहिं ॥ ६३५

अव्वीकणे(?) य अहं सारसियाए भणामि धण्णेत्थं ।
जं ते रमणो दिट्ठो जं च सुया तस्स ते वाया ॥ ६३६

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સારસિકાના વૃત્તાંતની સમાપ્તિ

તે પછી તેને વીંટી વળીને તેઓ ઘર તરફ જવા ઊપડ્યા. તેનું કુળ ચોક્કસ જાણવા માટે હું પણ તેની પાછળ પાછળ ગઈ. (૬૨૧). તે પોતાના મિત્રો સાથે એક ઊંચા, વિશાળ, પૃથ્વી પર રહેલા ઉત્તમ વિમાન સમા, સર્વોત્તમ પ્રાસાદમાં પ્રવેશ્યો. (૬૨૨). ત્યાં તેના પિતા, માતા અને જ્ઞાતિનું નામ ક્રમે કરીને બરાબર જાણી લઈને, મારું કામ પાર પડતાં હું ત્યાંથી સત્વર પાછી ફરી. (૬૨૩). આકાશની કોર પરના પ્રદેશમાંથી ગ્રહ, તારા અને નક્ષત્ર અદશ્ય થતાં તે ચૂંટી લીધેલાં કમળવાળા ને સુકાઈ ગયેલા તળાવ સમું લાગતું હતું. (૬૨૪). બંધુજીવક, જાસૂદ અને કેસૂડાના જેવા વર્ણનો, જીવલોકનો...... આકાશનો અશ્વ, સૂરજ ઊગ્યો. (૬૨૫). હું પણ તને પ્રિય સમાચાર પહોંચાડવા ઉત્સુક બનીને અહીં આવી પહોંચી. સુંદરી, અત્યારે સૂર્યે ચારેય દિશાઓને સોનેરી બનાવી દીધી છે. (૬૨૬). આ પ્રમાણે મેં જે રીતે તેનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કર્યું તે તને કહ્યું. સુંદરી, તું મારા કહેવામાં વિશ્વાસ રાખજે, હું તારા ચરણની કૃપાના સોગંદ ખાઉં છું'. (૬૨૭).

ચેટીએ વાત પૂરી કે તરત જ મેં તેને કહ્યું, 'તું મને તેના પિતા, માતા અને જ્ઞાતિનું નામ કહે. (૬૨૮). એટલે સારસિકા બોલી, 'સુંદરી, સ્વામિની, એ બાલચંદ્ર સમો પ્રિયદર્શન તરુણ જેનો પુત્ર છે તે ઉન્નત કુલ, શીલ અને ગુણોવાળા સાર્થવાહનું નામ ધનદેવ છે, પોતાની વેપારી પ્રવૃત્તિથી તેણે સમસ્ત સાગરને નિઃસાર બનાવ્યો છે, પૃથ્વીને રત્નરહિત કરી છે, હિમાલયમાં માત્ર પથ્થરો જ બાકી રાખ્યા છે; તેણે કરાવેલાં સભા, પરબ, આરામ, તળાવ, વાવ અને કૂવાઓથી આખા દેશની તથા પરદેશની ભૂમિનાં ગામો શોભે છે. તે સાગરની મેખલાવાળી સમસ્ત પૃથ્વીમાં ભ્રમણ કરે છે. (૬૨૯—૬૩૨). શત્રુઓના બાધક, પોતાના કુળના યશવર્ધક, વિવિધ ગુણના ધારક, શૂરવીર સાર્થવાહનો તે પુત્ર છે.' (૬૩૩). સુંદરી, રૂપમાં કામદેવ સમા,...... જેવા નિત્ય સુંદર તે તરુણનું નામ પદ્મદેવ છે.. ......' (૬૩૪). હું ચેટીના વદનકમળની સામે જોઈ જ રહી; પ્રેમની પ્યાસી એવી મેં તેના તે વચનામૃતને મારા કર્ણપુટ વડે પીધું. (૬૩૫). મેં સારસિકાને કહ્યું, 'તારા ધન્ય ભાગ્ય કે તેં મારા પ્રિયતમને જોયો અને તેની વાણી સાંભળી.-(૬૩૬).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अत्रयासिया य उद्धाइऊण तत्थ य (?) पुणो मए चेडी ।
भणिया य हास-पुलकाइयाए वयणं इमं घरिणि ॥ ६३७

पडिभग्ग-सोग-वेगा साहीणो मे पिओ त्ति आसत्था ।
घरिणी नियंयम्मि घरे हरिसेण अहं न माईया ॥ ६३८

ण्हाया कय-बलि-कम्मा अरहंते सुविहिए य नमिऊणं ।
उववास-पारणं सुह-मणेण खमणस्स कासीय ॥ ६३९

तो उवखेवदा(?) सीयल-पत्थयम्मि पवणेण तूलि-मज्झम्मि ।
तं घरिणि खमण-पारण-परिस्समं वोक्कसेमाणा ॥ ६४०

तस्स समागम-कारण-मणोरहे बहु-विहे वि चिंतंती ।
हियय-गएण रमंतीं अच्छामि पिएण वक्खित्ता ॥ ६४१

❀

ताहे य चेडिया मे पासाओ अवसरित्तु सारसिया ।
अह कंपि मुहुत्तं अच्छिऊण पुण आगया पासं ॥ ६४२

उण्हं विणिस्ससंती बाहाविल-लोयणा सु-परितत्ता ।
बाहं निरुंभमाणी इमाणि वयणाणि भाणीय ॥ ६४३

सो किर पुहईवाहो सत्थाहो मित्त-दंधव-समग्गो ।
तुह (?ज्झं) कएण उवगओ सेट्ठिमुवट्ठाण-मज्झ-गयं ॥ ६४४

भाणीय सत्थवाहो धणदेवो पउमदेवयस्सम्हं ।
दिज्जउ तरंगवइया भणह य किं दिज्जऊ मुल्लं ॥ ६४५

तो किर दुट्ठो(?) इमाणि उवयार-सुण्ण-विरसाणि ।
तस्स पणयावहार-करणाणि वयणाणि भाणीय ॥ ६४६

कम्मं जस्स पवासो [वासो] य जस्स नियए घरे नत्थि ।
कह तस्स सव्व-देसातिहिस्स दाहामि हं धूयं ॥ ६४७

बद्धेक्क-वेणि वियणा-उक्कंठा नट्ठ-मंडणारंभा ।
अणुबद्ध-रुएव्वय(?)-गलित-तंबच्छि-मुह-कमला ॥ ६४८

लेह-पवत्ती-पणयणा × × × भत्तु-विप्पओगम्मि ।
सुद्ध-जलोहलियंगी(?) उ मइझंगी छणेसुं पि ॥ ६४९

पावेज्ज बालिया मे सत्थाह-कुले सुसंपयाए वि ।
थोऊणय-वेहव्वं जावज्जीवं फुडं दुक्खं ॥ ६५०

उवगय-ण्हाण-पसाहण-सुगंध-वर-वास × × × ।
× × × × × × दरिद्दस्स वि य देज्जं ॥ ६५१

एवं किर पडिसिद्धो पडिसामि(?) हास-पणयग्ग-सम्माणो ।
पयडं विडंबिओ (?) सत्थाहो निग्गओ विमणो ॥ ६५२

❀

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એમ કહીને હું ધસી જઈ ને ચેટીને ભેટી પડી. હાસ્યથી પુલકિત થઈને મેં ચેટીને આ પ્રમાણે વચનો કહ્યાં, 'મારો પ્રિયતમ મને સ્વાધીન છે એ જાણીને મારો શોકનો વેગ નષ્ટ થયો છે.' એ પ્રમાણે આશ્વસ્ત થતાં, હે ગૃહસ્વામિની, હું હરખથી મારા ઘરમાં સમાતી ન હતી. (૬૩૭–૬૩૮). સ્નાન કરી, બલિકર્મ કરી, પૂજનીય અરહંતોને વાંદીને મેં ઉપવાસનું પારણું સુખભર્યા ચિત્તથી કર્યું. (૬૩૯). હે ગૃહસ્વામિની. ઉપવાસ પારવાના પરિશ્રમને મેં શીતળ આસ્તરણવાળી તળાઈ પર આરામ કરીને હળવો કર્યો (?) (૬૪૦).

તરંગવતીનું માગું : અસ્વીકાર

તેનો સમાગમ કરવાના વિવિધ મનોરથો સેવતી, તેની હૃદયમૂર્તિ સાથે રમતી, હું પ્રિયથી વ્યાકુળ અવસ્થામાં રહેતી હતી. (૬૪૧) તેટલામાં એક વાર સારસિકા દાસી મારી પાસેથી ચાલી ગઈ અને કેટલોક સમય રહીને તે પાછી મારી પાસે આવી. (૬૪૨). ઊના ઊના નિઃશ્વાસ નાખતી, આંસુથી ઘેરાયેલી આંખે, જેમતેમ આંસુ ખાળીને, મનના પરિતાપ સાથે તે આ પ્રમાણે વચનો કહેવા લાગી (૬૪૩), 'પૃથ્વીમાં ભ્રમણ કરવાવાળો તે સાર્થવાહ ધનદેવ પોતાના બાંધવો અને મિત્ર સાથે, શ્રેષ્ઠી પાસે તારું માગું કરવા આપણા દીવાનખંડમાં આવ્યો હતો. (૬૪૪). તેણે કહ્યું, "તમે અમારા પદ્મદેવને તમારી કન્યા તરંગવતી આપો. અમે તમે કહેશો તે મૂલ્ય આપીશું." (૬૪૫). એટલે નિર્દય શ્રેષ્ઠીએ તેની માગણીને નકારતાં, આ વિવેકહીન અને કટુ વચનો કહ્યાં (૬૪૬), "પ્રવાસ એ જેનું મુખ્ય કર્મ છે, જેનો પોતાના ઘરમાં સ્થિરવાસ હોતો નથી, જે સર્વે દેશોના અતિથિ જેવો છે તેને હું મારી પુત્રી કેમ આપું ? (૬૪૭). સાર્થવાહનું કુટુંબ સારી રીતે સમૃદ્ધ હોવા છતાં તેમાં રહીને મારી પુત્રીને, પતિના વિયોગમાં એક વેણીએ કેશ બાંધતી, વેદના અને ઉત્કંઠા સહેતી, શણગાર સજવાથી અળગી રહેતી, લગાતાર રુદનથી ભીંજાયેલ રાતી આંખો ને વદનકમળવાળી, લખવામાં રત(?), સાદા જળથી સ્નાન કરતી, ઉત્સવ પ્રસંગે પણ મલિન અંગવાળી એવી બનીને રહેવું પડે અને એમ જીવનભર, લગભગ વૈધવ્યના જેવુ ભારે દુઃખ ભોગવવું પડે. (૬૪૯–૬૫૦). સ્નાન, પ્રસાધન, સુગંધી વિલેપન વગેરેથી...હું કોઈ દરિદ્રને આપવાનું પસંદ કરું." (૬૫૧). આ પ્રમાણે માગાનો અસ્વીકાર થતાં, હસીને તેનો સત્કાર કરવામાં આવેલો હોવા છતાં(?) સ્પષ્ટ રીતે તેની વિડંબના કરવામાં આવી હોઈને તે સાર્થવાહ ખિન્ન ચિત્તે પાછો ફર્યો. (૬૫૨).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एवं सोऊण अहं हिम-हय-नलिणि व्व नट्ठ-सोहग्गा ।
सोग-पलीविय-हियया खणेण जाया बिगय-सोहा ॥ ६५३
ईसो(?)वसंत-सोगा अंसूहिं तह य पूरियच्छीया ।
चेडिं बेमि रुयंती इमाणि वयणाणि तो घरिणि ॥ ६५४
जइ काम-सरुद्दविओ चएज्ज सो जीवियं पिओ सो मे ।
तो हं पि न जीवेज्जं जीवेज्जं जीविए तम्मि ॥ ६५५
जइ ता तिरिक्ख-जोणिं गयाए सो(?) अणुमओ संतो ।
एण्हिं किह जीविस्सं तेण विहूणा बहु-गुणेणं ॥ ६५६
जाहि तुमं सारसिए मूलंम्मी तस्स मह(?ज्झ) नाहस्स ।
अक्खर-लेहं घेत्तुं मह वयणेणं इमं भणसु ॥ ६५७
लिहिओ उ भुज्ज-पत्तो लेहो सह सिज्जिरंगुलि-करेण ।
मयरद्धयाणुपुव्वो चडु-वयण-वएसणा(?) पउरो ॥ ६५८
ण्हाण-मण(?)-मट्टिया-पिंडि-मुद्दियं तिलक-लंछणं लेहं ।
अप्पक्खरं महत्थं हत्थे दासीय [कासीय] ॥ ६५९
बेहि य ता सारसिए इमाइं वम्मह-निबंधण-कराइं ।
मम वयणाइं (?) रमणं हियय-लंबाणि वयणाइं ॥ ६६०

*

(जा) गंग-सलिलस्स रमणी अण्णं जाइं तुहासि जा भज्जा ।
सा एस चक्कवाई आयाया सेट्ठिणो धूया ॥ ६६१
तुज्झ परिमग्गणत्थाय चित्तपट्टो पदंसिओ तीएं ।
जं नाह तं ख्रि दिट्ठो सफला × × × हु से जाया ॥ ६६२
परलोग-विप्पवासिय (?)मज्झं हियय-घरवासिय जसस्सी ।
तुज्झ सण्ण(मग्ग ?)माणी अणुमग्गं सा इहं पत्ता ॥ ६६३
जइ चक्कवाय-जाती-गओ तओं धरइ पेम-संबंधो ।
तो जीव-जीवियत्थे [हत्थं ?] किर वीर मे देहि ॥ ६६४
तं सब्भावुप्पण्ण-अणुरागं आगरं सुह-सयाणं ।
रमणं संभारेज्जा जो णे सउणत्तणे आसि ॥ ६६५
एयाणि य अण्णाणि य विहुरिय-हिययाए सा मए भणिया ।
मह सोक्खाण य मूलं पियमय-मूलम्मि गच्छंती ॥ ६६६
तेण सह संपओगं करेहि सुरय-रइ-समुदय-करं मे ।
सामेण व भेएण व उवप्पयाणेण व वयंसि ॥ ६६७
अप्पाहिया वऽणप्पाहिया व भणिया व तं अभणिया व ।
सव्वं पि णं भणेज्जा जं होइ गुणावहं मज्झं ॥ ६६८
एव भणिया मए सा चेडी संपत्थिया थिर-जसस्स ।
मज्झ पियस्स सगासं हियएण समं महं घरिणि ॥ ६६९

*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ પ્રમાણે સાંભળીને હિમપાતથી કરમાયેલી નલિનીની જેમ મારું સોહાગ નષ્ટ થયું, હૃદય શોકથી સળગી ઊઠયું અને તે જ ક્ષણે મારી બધી કાંતિ વિલાઈ ગઈ. (૬૫૩). શોકનો આવેગ કાંઈક શમતાં, આંસું નીગળતી આંખે, હે ગૃહસ્વામિની, મેં ચેટીને રડતાં રડતાં આ વચનો કહ્યાં (૬૫૪): 'જો કામદેવના બાણથી આક્રાંત થયેલો તે મારો પ્રિયતમ પ્રાણત્યાગ કરશે તો હું પણ જીવતી નહીં રહું; તે જીવશે તો જ હું જીવીશ. (૬૫૫). જો પશુયોનિમાં રહીને પણ હું તેની પાછળ મૃત્યુને ભેટી તો હવે તે ગુણવંતના વિના હું કઈ રીતે જીવતી રહું? (૬૫૬). તો, સારસિકા, તું એ મારા નાથની પાસે મારો પત્ર લઈને જા અને મારાં આ વચનો તેને કહેજે.' (૬૫૭). એ પ્રમાણે કહીને મેં પ્રસ્વેદે ભીજાતી આંગળીવાળા હાથે પ્રેમથી પ્રેરિત અને પ્રચુર ચાટુ વચનોવાળો પત્ર ભૂર્જપત્ર પર લખ્યો. (૬૫૮). સ્નાનવેળા અંગમર્દનની માટીથી(?) મુદ્રિત કરીને તિલકલાંછિત તે લેખ, થોડા શબ્દો અને ઝાઝા અર્થવાળો મેં દાસીના હાથમાં આપ્યો (૬૫૯), અને કહ્યું, 'સારસિકા, તું મારા પ્રિયતમને પ્રેમનો અનુરોધ કરનારાં અને હૃદયના આલંબન રૂપ આ મારાં વચનો કહેજે (૬૬૦): ગંગાજળમાં રમનારી જે તારી પૂર્વજન્મની ભાર્યા હતી તે ચક્રવાકી શ્રેષ્ઠીની પુત્રી રૂપે જન્મી છે. (૬૬૧). તને શોધી કાઢવા માટે તેણે આ ચિત્રપટ્ટ પ્રદર્શિત કર્યો હતો. હે સ્વામી, તારી ભાળ મળી તેથી ખરેખર તેની કામના સફળ થઈ. (૬૬૨). 'હે પરલોકના પ્રવાસી, મારા હૃદયભવનના વાસી, યશસ્વી, તને ખોળતી તારી પાછળ મરણને ભેટીને હું પણ અહીં આવી. (૬૬૩). જો ચક્રવાક ભવમાં જે પ્રેમસંબંધ હતો, તે હજી તું ધરી રહ્યો હોય તો હે વીર, મારા જીવિત માટે મને તું હસ્તાલંબન આપ. (૬૬૪). પક્ષીભવમાં આપણા વચ્ચે જે સેંકડો સુખની ખાણ સમો સ્વભાવગત અનુરાગ હતો, જે રમણભ્રમણ હતાં, તે તું સંભારજે.' (૬૬૫). મારા બધા સુખના મૂળ સમા પ્રિયતમની પાસે જતી તેને મેં વ્યથિત હૃદયે આ તેમ જ એ પ્રકારનાં બીજાં વચન કહ્યાં. (૬૬૬). વળી કહ્યું, 'સખી, તું તેની સાથે સુરતસુખનો ઉદય કરનાર મારો સમાગમ, સામથી, દાનથી કે ભેદથી પણ કરાવજે. (૬૬૭). મારું કહેલું ને અણકહેલું, સંદેશા તરીકે આપેલું અને ન આપેલું, જે કાંઈ મારું હિતકર હોય તે બધું તું તેને કહેજે.' (૬૬૮). એ પ્રમાણે કહેવાઈ રહેતાં, હે ગૃહસ્વામિની, તે ચેટી મારા હૃદયને સાથે લઈને મારા સ્થિર કીર્તિવાળા પ્રિયતમની પાસે ઊપડી. (૬૬૯).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

113045
Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ताए य निग्गयाए मज्झं चिंता इमा समुप्पण्णा ।
× × × × × × × × × × × × ॥ ६७० *

* * * * * ६७१–६७६

तुम्हेहि अहं सामिणि विसज्जिया निग्गया नरिंद-पहं ।
सुंदर-घर-सोभंतं सीमंतं वच्छ-नयरीए ॥ ६७७

समइच्छिऊण चच्चर-चउक्क-सिंघाडए बहू अहयं ।
वेसमणस्स व गेहं सिरीए उवसोहियं पत्ता ॥ ६७८

तो हं संकिय-हियया गंतूणं वाय(?)-कोट्ठए तत्थ ।
दारम्मी उवविट्ठा घएवं (?) गहेऊणं ॥ ६७९

बहुईसु संपउत्तीसु तत्थ लुद्धासु(य स-)दास-चेडीसु ।
नाया मि अहमपुव्वा ठविया भणिया य कत्तो सि ॥ ६८०

सब्भाव-पडिच्छण्णं जं साहीणं सया महिलियाणं ।
तं मे अलियं वयणं तत्थुप्पण्णं च मे भणियं ॥ ६८१

जाणाहि अज्जपुत्तं त्ति अज्जपुत्तस्स हं च दासेणं ।
इह पेसिया अपुव्वा सुट्ठु य मुणिया मि तुब्भेहिं ॥ ६८२

तो भणइ सिद्धरक्खो दारट्ठो निग्गमे पवेसे य ।
मगसय(?)-मेत्तो वि महं नत्थि अविदिओ कोइ ॥ ६८३

वेमि य पसंसयंती तमहं धण्णं खु सत्थवाह-कुलं ।
जस्सेरिसया तुब्भे करेह दारम्मि वावारं ॥ ६८४

मज्झ वि अणुग्गहं एत्तियं तु पसिऊण देहि रे अज्जो ।
दाएहि अज्जउत्तं जो पुत्तो सत्थवाहस्स ॥ ६८५

तो भणइ अज्जउत्तं दाएज्जं ते अहं सयं चेव ।
जइ पर दार-निओगे पडिहारमहं [ल]भेज्जामि ॥ ६८६

तो तेण दास-चेडी संदिट्ठा वच्चिमं लहुं नेहि ।
× × × यं उवरिम-तलयं पामूलं अज्जउत्तस्स ॥ ६८७

तो तीए अहं नीया खणेण मणि-कणय-खचिय-भूमितलं ।
उवरिम-तलयं राय-पह-लोयणं वाले (?) ॥ ६८८

तम्मज्झ-रयण-चुप्पालयस्स उवरिं सुहासण-निसण्णं ।
दावेऊणं पुरओ सा चेडी निग्गया तुरियं ॥ ६८९

अहमवि य तं उवगया वक्खित्ता तत्थ सुयणु वीसत्था ।
तं चक्कवाय-पगणा (?पगरण)-पच्चुद्धारं करेमाणं ॥ ६९०

* गाथा ६७०ना उत्तरदलथी गाथा ६७६ सुधीनो पाठ हस्तप्रतोमां त्रुटित छे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Bactaria, Algae and Fungi as found in the Jaina Literature 86
J. C. Sikdar

The F Emperor Bhoja the Great and K ala : A Study in their mutual Relationship 96
N. M. Kansara

स्वाध्याय १०६
दलसुख मालवणिया

Pañca-Parameṣṭhi-Stuti of Sāhāraṇa 110
R. M. Shah

संघपति-नयणागर-रास १
सं० भंवरलाल नाहटा

श्रीमद्यशोविजयगणिविरचित सिद्धनामकोश ८
सं० पंडित अमृतलाल मो. भोजक

अनुबन्धफलगर्भा श्रीगौतमस्तुतिः २६
सं० पं. बाबुभाई स. शाह तथा पं. हरिशंकर अं. पंड्या

सिद्धिसूरिकृत पाटण-चैत्य-परिपाटी (सं. १५७६) ३८
सं० भोगीलाल ज. सांडेसरा

अज्ञातकविकृतम् जैनविहारशतकम् ४७
सं० नगीन जी. शाह

ुन्दरसूरिकृतं श्रीवीरजिनस्तवनम् ६३
बुभाई सवचंद शाह

संखित्त–तरंगवई–कहा (तरंगलोला) ५३–८४
सं. अनु. हरिवल्लभ भायाणी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

OUR LATEST PUBLICATIONS

36. New Catalogue of Sanskrit and Prakrit Mss. JESALMER COLLECTION — Compiled by Munirāja Puṇyavijayaji Rs. 4

37. Prakrit Proper Names Pt. II Compiled by Mohanlal Mehta and K. Rishabh Chandra Rs. 3

38. Karma and Rebirth by Dr. T. G. Kalghatgi Rs.

39 Jinabhadrasūri's Madanarekhā Ākhyāyikā. Edited, by Pt. Bechardasji Doshi Rs 2

40. Prācīna Gūrjara Kāvya Sañcaya, edited by Dr. H. C. Bhayani and Agarchand Nahata, pp. 16 + 155.

41. Collection of Jaina Philosophical Tracts Rs. 1
Ed. Nagin J. Shah

42. Saṇatukumāracariya Rs. 8
Editors : Dr H. C Bhayani and Prof M. C Mody

43. The Jaina Concept of Omniscience Rs 3
by Dr Ram Jee Singh

44. Pt. Sukhlalji's Commentary on Tattvārtha Sūtra of Vācaka Umāsvāti, Eng. trans. by Dr. K. K. Dixit Rs. 32

45. Isibhāsiyāiṁ Ed. by W. Schubring Rs. 16

46. Haimanāmamālās'iloñcha of Jinadevasūri with S'rivallabha's Com.; Ed. by Mahopadhyaya Vinayasagara Rs. 16

47. A Modern understanding of Advaita Vedānta by Dr. Kalidas Bhattacharya pp. 4 + 68. (1975) Rs. 6

48. Nyayamañjarī (Āhnika I) with Gujarati translation, edited and translated by Dr. Nagin J. Shah, pp. 4 + 144.

49. Atonements in the Ancient Ritual of the Jaina monks by Dr. Colette Caillat, pp. 8 + 210. (1975) Rs. 30

50. The Upabṛmhana and the Rgveda Interpretation by Prof. T. G. Mainkar, pp. 4 + 60. (1975) Rs. 6

52. Jineśvarāsūri's Gāhārayaṇakosa. Edited by Pt. A. M. Bhojak and Dr. Nagin J. Shah.

53. Jayavantsūri's Risidattārāsa (Old Gujarat Kāvya) Edited by Dr. Nipuna Dalal.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Certified
1999-2000

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri